

ČLANKI / ARTICLES

- Vedad MUHAREMOVIĆ Osnovi sociološkog karakteriziranja sopstva i individualnog identiteta
- Mirza MEJDANIJA Pirandelov *IKO NIKO I STO HILJADA* kao zaključak poetike humorizma
- Ivana SELETKOVIĆ Postmoderna (i) opera
- Đenita TUCE –
Aida BEKTAŠEVIĆ Odnos između percipiranog roditeljskog prihvatanja u djetinjstvu i percipiranog partnerskog prihvatanja u odrasloj dobi
- Tatjana ŽARKOVIĆ-
Tanja MANDIĆ-ĐOKIĆ Socijalno isključivanje – procesi, mehanizmi i konsekvence (na primjeru pristupa obrazovanju osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini)
- Mirza MEJDANIJA Barokna realnost u romanu *ONA RUŽNA ZBRKA U ULICI MERULANA* Carla Emilia Gadde
- Lemana FILANDRA Pojam intersekcionalnog feminizma kod Judith Butler
- Aida MUHELJIĆ –
Nermin ĐAPO –
Maida KOSO-DRLJEVIĆ Utjelovljena kognicija: okruženje je dio kognitivnog sistema
- Ana LALIĆ Problematika usvajanja italijanskog kao jezika struke: analiza leksičkih grešaka

PRIJEVODI / TRANSLATIONS

- John L. Austin Istina
Preveo s engleskog jezika: Nijaz IBRULJ
- Willard Van Orman Quine Bilješke o teoriji referencije
Preveo s engleskog jezika: Nijaz IBRULJ
- Willard Van Orman Quine Stvari i njihovo mjesto u teorijama
Preveo s engleskog jezika: Nijaz IBRULJ
- Donald Davidson Viđenje kroz jezik
Preveo s engleskog jezika: Nijaz IBRULJ

PRIKAZI KNJIGA / BOOK REVIEWS

- Andrea Iacona Logical Form: Between Logic and Natural Language
Prikaz: Karlo GARDAVSKI
- Holly Lewis The Politics of Everybody: Feminism, Queer Theory and Marxism at the Intersection
Prikaz: Hasija OMERBEGOVIĆ

IZDAVAČ / EDITOR

© ZINK – Znanstveno-istraživački inkubator

OSTALI IZDAVAČI / CO-EDITORS

ACADEMIA ANALITICA – Društvo za razvoj logike i analitičke filozofije u BiH

Sophos Online Open Access

<http://ziink.wordpress.com/sophos>

SOPHOS

ČASOPIS MLADIH ISTRAŽIVAČA

12 / 2019

ISSN 1840-3859

No. 12 / 2019

SOPHOS

ČASOPIS MLADIH ISTRAŽIVAČA / A YOUNG RESEARCHERS' JOURNAL

Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu

Scientific & Research Incubator
Faculty of Philosophy in Sarajevo

ISSN 1840-3859

9 771840 385008

ISSN 1840-3859

No. 12 / 2019

SOPHOS

ČASOPIS MLADIH ISTRAŽIVAČA / A YOUNG RESEARCHERS' JOURNAL

Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu

Scientific & Research Incubator
Faculty of Philosophy in Sarajevo

SOPHOS

Časopis mladih istraživača A Young Researchers' Journal
 Broj 12, Godina: 2019 No. 12, Year: 2019

Za izdavača Publisher represented by
 Nijaz Ibrulj Nijaz Ibrulj

Lektor za bosanski, hrvatski Language editor for Bosnian,
 i srpski jezik Croatian, Serbian
 Sanja Golijanin Sanja Golijanin

Lektor za engleski jezik Language editor for English
 Davor Njegić Davor Njegić

Tiraž Circulation
 500 500

Cijena primjerka Cost per issue
 5.00 KM za fizička lica 2.50 € for individuals
 10.00 KM za pravna lica 5.00€ for corporate

Kontakt za informisanje**Contact Information**

Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)	Scientific & Research Incubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu	Faculty of Philosophy in Sarajevo
Franje Račkog 1	Franje Račkog 1
71000 Sarajevo	71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina	Bosnia and Herzegovina
Tel. +387 33 253 126	Tel. +387 33 253 126
Fax. +387 33 667 874	Fax. +387 33 667 874
Email: zink@ff.unsa.ba	Email: zink@ff.unsa.ba
URL: www.ziink.wordpress.com	URL: www.ziink.wordpress.com

SOPHOS je indeksiran SOPHOS is indexed and abstracted
 u znanstvenim bazama podataka: in the scientific databases:

INDEX COPERNICUS INDEX COPERNICUS
 INTERNATIONAL INTERNATIONAL
 www.indexcopernicus.com www.indexcopernicus.com

EBSCO EBSCO
 www.ebscohost.com www.ebscohost.com

Publisher

© Scientific & Research Incubator
Faculty of Philosophy in Sarajevo

Co-Publisher

ACADEMIA ANALITICA
Society for Development of Logic and Analytic Philosophy
in Bosnia and Herzegovina

Founding Editor

Nijaz Ibrulj

Editor-in-Chief

Kenan Šljivo

Executive Editor

Vedad Muharemović

Editorial Staff

Jelena Gaković	Tijana Okić
Tatjana Žarković	Denis Džanić
Davor Njegić	Kerim Sušić
Tomislav Tadić	Ivana Seletković

Editorial Board

Andrej Ule <i>University of Ljubljana (Slovenia)</i>	Senadin Lavić <i>University of Sarajevo (BiH)</i>
Werner Stelzner <i>University of Bremen (Germany)</i>	Hrvoje Jurić <i>University of Zagreb (Croatia)</i>
Jure Zovko <i>University of Zadar (Croatia)</i>	Volker Munz <i>University of Graz (Austria)</i>
Irene Lagani <i>University of Macedonia in Thessaloniki (Greece)</i>	Jan Wolenski <i>Jagiellonian University in Krakow (Poland)</i>
Iryna Khomenko <i>National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine)</i>	Andrew Schumann <i>Belarusian State University in Minsk (Belarus)</i>

Izdavač

© Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu

Suizdavač

ACADEMIA ANALITICA
Društvo za razvoj logike i analitičke filozofije
u Bosni i Hercegovini

Urednik – Osnivač

Nijaz Ibrulj

Glavni urednik

Kenan Šljivo

Izvršni urednik

Vedad Muharemović

Urednička redakcija

Jelena Gaković	Tijana Okić
Tatjana Žarković	Denis Džanić
Davor Njegić	Kerim Sušić
Tomislav Tadić	Ivana Seletković

Urednički savjet

Andrej Ule <i>Univerzitet u Ljubljani (Slovenija)</i>	Senadin Lavić <i>Univerzitet u Sarajevu (BiH)</i>
Werner Stelzner <i>Univerzitet u Bremenu (Njemačka)</i>	Hrvoje Jurić <i>Sveučilište u Zagrebu (Hrvatska)</i>
Jure Zovko <i>Sveučilište u Zadru (Hrvatska)</i>	Volker Munz <i>Univerzitet u Gracu (Austrija)</i>
Irene Lagani <i>Makedonski univerzitet u Solunu (Grčka)</i>	Jan Wolenski <i>Jagiellonian Univerzitet u Krakovu (Poljska)</i>
Iryna Khomenko <i>Narodni univerzitet Taras Ševčenko u Kievu (Ukrajina)</i>	Andrew Schumann <i>Bjeloruski državni Univerzitet u Minsku (Bjelorusija)</i>

CONTENTS

I Articles

Vedad MUHAREMOVIĆ BASICS OF SOCIOLOGICAL CHARACTERIZATION OF THE SELF AND INDIVIDUAL IDENTITY	11
Mirza MEJDANIJA PIRANDELLO'S <i>ONE, NO ONE AND ONE HUNDRED THOUSAND AS</i> THE CONCLUSION OF THE POETICS OF HUMOR	31
Ivana SELETKOVIĆ POSTMODERNITY (AND) OPERA	45
Denita TUCE – Aida BEKTAŠEVIĆ THE RELATION BETWEEN THE PERCEIVED PARENTAL ACCEPTANCE IN CHILHOOD AND THE PERCEIVED INTIMATE PARTNER ACCEPTANCE IN ADULTHOOD	73
Tatjana ŽARKOVIĆ – Tanja MANDIĆ-ĐOKIĆ SOCIAL EXCLUSION – PROCESSES, MECHANISMS AND CONSEQUENCES (IN THE CASE OF EDUCATION AND PROFESSIONAL TRAINING OF PERSONS WITH DISABILITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA).....	93
Mirza MEJDANIJA BAROQUE REALITY IN THAT AWFUL MESS ON THE VIA MERULANA BY CARLO EMILIO GADDA	111
Lemana FILANDRA THE CONCEPT OF INTERSECTIONAL FEMINISM AS VIEWED BY JUDITH BUTLER	125
Aida MUHELJIĆ – Nermin ĐAPO – Maida KOSO-DRLJEVIĆ EMBODIED COGNITION: THE ENVIRONMENT IS A PART OF THE COGNITIVE SYSTEM	135
Ana LALIĆ THE PROBLEMATICS OF ACQUISITION OF THE ITALIAN AS A LANGUAGE FOR SPECIFIC PURPOSES: ANALYSIS OF LEXICAL ERRORS	149

II Translations

John L. Austin TRUTH Translated from English: Nijaz Ibrulj	173
Willard Van Orman Quine NOTES ON THE THEORY OF REFERENCE Translated from English: Nijaz Ibrulj	189
Willard Van Orman Quine THINGS AND THEIR PLACE IN THEORIES Translated from English: Nijaz Ibrulj	197
Donal Davidson SEEING THROUGH LANGUAGE Translated from English: Nijaz Ibrulj	217

III Book Reviews

Karlo GARDAVSKI Andrea Iacona (2018): LOGICAL FORM: BETWEEN LOGIC AND NATURAL LANGUAGE (Springer International Publishing, 139 strana)	233
Hasija OMERBEGOVIĆ Holly Lewis (2016): THE POLITICS OF EVERYBODY: FEMINISM, QUEER THEORY AND MARXISM AT THE INTERSECTION (Zed Books, London 340 pages)	239

SADRŽAJ

I Članci

Vedad MUHAREMOVIĆ OSNOVI SOCIOLOŠKOG KARAKTERIZIRANJA SOPSTVA I INDIVIDUALNOG IDENTITETA	11
Mirza MEJDANIJA PIRANDELLOV <i>IKO, NIKO I STO HILJADA</i> KAO ZAKLJUČAK POETIKE HUMORIZMA	31
Ivana SELETKOVIĆ POSTMODERNOST (I) OPERA	45
Denita TUCE – Aida BEKTAŠEVIĆ ODNOS IZMEĐU PERCIPIRANOG RODITELJSKOG PRIHVATANJA U DJETINJSTVU I PERCIPIRANOG PARTNERSKOG PRIHVATANJA U ODRASLOJ DOBI	73
Tatjana ŽARKOVIĆ – Tanja MANDIĆ-ĐOKIĆ SOCIJALNO ISKLJUČIVANJE – PROCESI, MEHANIZMI I KONSEKVENCE (NA PRIMJERU PRISTUPA OBRAZOVANJU OSOBA SA INVALIDITETOM U BOSNI I HERCEGOVINI)	93
Mirza MEJDANIJA BAROKNA REALNOST U ROMANU <i>ONA RUŽNA ZBRKA U ULICI MERULANA</i> CARLA EMILIA GADDE	111
Lemana FILANDRA POJAM INTERSEKCIONALNOG FEMINIZMA KOD JUDITH BUTLER	125
Aida MUHELJIĆ – Nermin ĐAPO – Majda KOSO-DRLJEVIĆ UTJELOVLJENA KOGNICIJA: OKRUŽENJE JE DIO KOGNITIVNOG SISTEMA	135
Ana LALIĆ PROBLEMATIKA USVAJANJA ITALIJANSKOG KAO JEZIKA STRUKE: ANALIZA LEKSIČKIH GREŠAKA	149

II Prijevodi

John L. Austin ISTINA Preveo s engleskog: Nijaz Ibrulj	173
Willard Van Orman Quine BILJEŠKE O TEORIJI REFERENCIJE Preveo s engleskog: Nijaz Ibrulj	189
Willard Van Orman Quine STVARI I NJIHOVO MJESTO U TEORIJAMA Preveo s engleskog: Nijaz Ibrulj	197
Donal Davidson VIDENJE KROZ JEZIK Preveo s engleskog: Nijaz Ibrulj	217

III Book Reviews

Karlo GARDAVSKI Andrea Iacona (2018): LOGICAL FORM: BETWEEN LOGIC AND NATURAL LANGUAGE (Springer International Publishing, 139 strana)	233
Hasija OMERBEGOVIĆ Holly Lewis (2016): THE POLITICS OF EVERYBODY: FEMINISM, QUEER THEORY AND MARXISM, AT THE INTERSECTION (Zed Books, London 340 strana)	239

Članci / Articles

OSNOVI SOCIOLOŠKOG KARAKTERIZIRANJA SOPSTVA I INDIVIDUALNOG IDENTITETA

Vedad MUHAREMOVIĆ

Scientific & Research Incubator (ZINK)
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, B&H
E-mail: vedad.muharemovic@ff.unsa.ba

ABSTRACT

U ovome tekstu govorim o sociološkom poimanju sopstva i njegovoj imanentnoj vezi sa individualnim identitetom. Izložene su osnovne koncepcije i interpretacije koje se odnose na pokušaj razumijevanja razvoja sopstva kao društvene konstrukcije iz perspektive određenih klasičnih i savremenih socioloških razmatranja. Centralni dio rada usmjeren je na analizu i problematiziranje sopstva i individualnog identiteta kao autentičnih društvenih subjekata ili aktera, te na analizu njihove povezanosti sa određenim političkim ideologijama. U konačnome, tekst pokazuje kako se promišljanje sopstva i individualnog identiteta ne može odvojiti od promišljanja o identitarnostima i dihotomijama koje mogu proizaći iz toga.

Ključne riječi: identitet, društvena konstrukcija, naturalizacija, ideologija

BASICS OF SOCIOLOGICAL CHARACTERIZATION OF THE SELF AND INDIVIDUAL IDENTITY

In this text, I discuss the sociological understanding of the self and its immanent connection with the individual identity. Basic concepts and interpretations are presented which are relating to the attempt to understand the development of the self as a social construction from the perspective of certain classical and contemporary sociological considerations. The central part of the paper focuses on the analysis and problematization of the self and individual identity as the authentic social subjects or participants, as well as on the analysis of their connection with particular political ideologies. In the end, the text shows how the reflection on the self and individual identity cannot be separated from the reflection on identities and dichotomies that may result from it.

Key words: identity, social construction, naturalization, ideology

1.0 Uvod

U sociologiji postoje pojmovi koji su svojim značenjem, između ostaloga, afirmirali da se sociologija pojmovno, sadržinski i metodološki struktura kao samostalna znanstvena disciplina. Ti pojmovi, etablirani unutar regije klasičnog sociološkog diskursa, reprezentiraju specifičnost društvene stvarnosti, njenih manifestacija i funkcioniranja te, jednom definirani, i dalje imaju kontinuirajući značaj za savremene društvene analize i savremenost sociologije kao znanosti, koja je opskrbljena sa pojmovnom aparaturom svog klasičnog naslijeđa. Te pojmove i tradiciju kultiviranja Wallerstein označava sintagmom „kultura sociologije“. Sintagma „kultura sociologije“ o kojoj govori Immanuel Wallerstein u *The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science* upućuje na sekvence (Wallerstein, 1999) upotrebljivih premisa oko kojih postoji prećutna, intendirana saglasnost kod velikog broja sociologa i koja se kontinuirano i sa kojom se operira skoro na *zdravo-za-gotovo* uzetoj osnovi. Kako je riječ o kulturi sociologije, Wallerstein referira na klasične sociološke mislioce koji su zaslužni za konstruiranje koncepata i znanstvenih orijentacija na osnovu kojih sociologija biva etablirana kao zasebna disciplinarna znanost sa predmetom istraživanja i metodologijom koja može figurirati interdisciplinarno, ali koja, u osnovi, sociologiji omogućava zaseban znanstveni status unutar društvenih znanosti i znanosti uopće.

Durkheim stoga pripada „kulturi sociologije“, ne zato što je riječ o tradiciji sociološkog mišljenja, ne naprosto i isključivo zato što je ovaj klasični sociolog zaslužan za formalno etabliranje sociologije kao akademske discipline, nego zato što je zaslužan za konstruiranje *društvene činjenice* koja pojmovno, sadržajno i metodološki sociologiji daje distinktivan karakter, upućujući na činjenicu kako stvarnost društvenog svijeta strukturalno, metodološki i operabilno nije svodiva na činjenice prirodnog svijeta, te se, shodno tome, ne mogu ni analizirati i istraživati metodama prirodnih znanosti. Marx pripada „kulturi sociologije“ jer je otkrio kako dijahronija ljudske povijesti, koja je ispunjena mrežama *društvenih činjenica*, nije konsenzualna, harmonična i kooperabilna, nego je konfliktna i proturječna zahvaljujući modernim formama društvene organizacije u kojima je odnos rada i kapitala odnos diskrepancije i proturječnosti. Weber pripada „kulturi sociologije“ jer je ukazao na postojanje racionalnosti i poredak unutar kojeg se legitimiraju institucionalne i strukturalne pozicije na osnovu kojih se akteri subjektiraju, prema logici koju konstituira specifičan tip vlasti i moći u društvenom svijetu. (Wallerstein, 1999; Kalanj, 2005)

Bourdieu opravdano ukazuje na činjenicu kako „društvena znanost ne može ‘tretirati društvene realitete kao stvari’ bez zanemarivanja činjenice da su ovi realiteti utemeljeni kao predmeti spoznaje (ili pogrešne spoznaje)...(Bourdieu, 1990, 135). Pojmovi o kojima je riječ ne upućuju samo na akademske konstrukte ili na „znanstvene pojmove“ shvaćene dirkhemovski; oni su predmetom spoznaje i na nivou *praenotiones*-a i kao svakodnevna, rutinizirana i implicitna slika intra-individualnih i inter-individualnih procesa i relacija koji utječu na kontinuirano održavanje postojećih relacija, utječu na objektiviranje i perpetuiranje društvenih činjenica, ali i na konstruiranje novih koje imaju važnost i na institucionalnoj i na vaninstitucionalnoj razini društvene stvarnosti.

Međutim, druga razina kontinuiranja socioloških pojmova jeste u njihovoj *implicitnosti*. Ona ne mora biti reducirana na nivo kanonskog statusa ili neke aksiomatske datosti, ali joj se ne može eliminirati tendencija ka njihovom *naturaliziranju*. U pitanju je praksa na osnovu koje pojmovi identiteta, klase, nacije, roda, društva, povijesti, individualiteta, kolektiviteta, etc., usljed najrazličitijih interpretativnih i analitičkih zahvata, zadobijaju status prirodnih i dovršenih datosti koje, kao istiniti sociološki i povijesni realiteti, postoje i koegzistiraju poput datosti kojima se bave prirodne znanosti. Riječ je o dodatnoj poteškoći koja nastaje prilikom istraživanja društvenih fenomena i konstelacija koje produciraju mreže odnosa i procesa koji imaju beskonačan, polivalentan i često neintendiran karakter.

S tim u vezi, Bourdieu govori kako društvena znanost ne može biti svodiva na nivo „društvene fizike“ i „društvene fenomenologije“, te da se moraju ukalkulirati nizovi događanja, procesa, stanja i činova s kojima društvena znanost mora operirati ukoliko želi na što adekvatniji način odgovoriti onim postulatima na koje se, kao disciplina, poziva još od perioda moderniteta. Bourdieu će ovo nazvati „trajnom dijalektikom između organizirane svijesti i autonomnog ponašanja.“ (Bourdieu, 1990)

Na iste izazove, probleme i teorijska problematiziranja nije imun ni pojam identiteta. Iako nezaobilazan u svim oblastima humanističkih znanosti, filozofije posebno, te znanosti generalno, u ovom tekstu nije riječ o formalnim karakterizacijama pojma identiteta, nego manifestiranjima u formi strukture osobnosti unutar konkretnog „materijalnog svijeta“ i konzekvencama postojanja različitih komponentni identiteta osobnosti kako za same individualne aktere, tako i za kolektivna djelovanja i reprezentacije unutar društvenih sistema i društvenog svijeta generalno. S tim u vezi, ovaj pojam je relativno recentan i svoju punu

rezonanciju zadobija tokom XX. stoljeća. (Paić, 2005) U tekstu će biti riječi o nekim sociološkim interpretacijama pojma identiteta, njegovoj relaciji sa pojmom sopstva, te tendencijama njegovog ideologiziranja.

2.0 Individualni identitet i sopstvo kao društveni konstrukt

Pitanje individualnog identiteta u tijesnoj je vezi sa pitanjem sopstva kao jednog od ključnih pojmova filozofije, socijalne i kognitivne psihologije, socijalne, kulturne i kognitivne antropologije, kibernetike, etc., povezan je sa pitanjima individualne autonomnosti, samoreferencijalnosti i individualne koherentnosti s jedne strane, te sa pitanjima odnosa između individualiteta i kolektiviteta, te transformacija koje proizlaze iz tih odnosa s druge strane.

Individualni identitet predstavlja tip identiteta koji oblikuje upodjedačenog društvenog aktera; njegova struktuiranost nije fiksna i prirodna, nego ovisna o različitim modusima konstrukcije personalnog sopstva. Od primarnog biološkog odvajanja od uterušnog prostora on biva involviran i sukonstituiran složenom mrežom društvenih procesa i relacija kroz koje isti biva simultano individualiziranim i socijetalnim sopstvom. To znači kako je pojam individualnog identiteta neodvojiv od razumijevanja identiteta sopstva koje „pretpostavlja refleksivnu svjesnost.“ (Giddens, 1991, 53) Kao blagi ekskurs, sociologija nije uspjela adekvatno riješiti (a možda na tome ne treba ni insistirati) prijepor oko individualnosti i kolektiviteta („subjektivističko-objektivistički raskol u društvenim znanostima“¹), strukture i akcije, mikro i makro pozicije unutar svijeta društvene stvarnosti, te je veoma često „prebacivala lopticu“ sa individue na kolektivitet i obratno. S tim u vezi je i specifična pozicija sopstva koje je strukturirano od individualnog identiteta (vlastitosti i samoreferencijalnosti) i društvenog identiteta (osjećaja, percepcije i „reprezentacije“, odnosno modusa u kojem vlastitost osjeća pripadnost određenoj grupi). Dakle, identitet personalnog sopstva je dinamičan i dijalektički isposre-

¹ O teorijskim problematizacijama ovog tipa napisana su brojna djela te ponuđene različite teorijske alternative, od onih vidljivih kod Durkheima i Simmela, teorije figuracije Norberta Eliasa, refleksivne sociologije Pierre Bourdieua, do manje utjecajnih imena kojima ne umanjujemo značajan teorijski doprinos (Coleman, Unger, etc.). S obzirom na dominantnost Habermasove teorije komunikativnog djelovanja i/ili Giddensove teorije strukturacije zanimljivu i konciznu kritiku vidjeti u: Mouzelis, N. 'Social and System Integration: Lockwood, Habermas, Giddens'. *Sociology* 1997, 31: 111.

dovan odnosom između individualnog i kolektivnog identiteta na način da ovisi o raznovrsnim oblikovanjima samog sopstva, a isti nije svodiv na striktno refleksivne kategorije i kategorije „refleksivnog monitoringa“ i „budne svijesti“. Identitet je stoga znatno širi i generički primarniji u odnosu na sopstvo jer je ovo posljednje refleksivno i svrhovito organizirani oblik personalnosti. Analogno dihotomijama između konsenzusa i konflikta postoji dihotomija između individualnosti i kolektiviteta, kreativnosti i poretka (Smith-Lovin, L., 2002. U: Y. Kashima, M. Foddy, M. J. Platow (eds.), 2002), što ima svoje implikacije na razini sociološkog teoretiziranja, posebno kod dvije dominantne struje sociološkog mišljenja XX. stoljeća: strukturalnog funkcionalizma i simboličkog interakcionizma, a koje svoje varijetete imaju i u savremenijim sociološkim teorijama, posebno kada se govori o individualnom akteru i „neintendiranim konsekvencama“ u kojima se raskriva problematika individualiteta i kolektiviteta, individuuma kao refleksivnog aktera s jedne strane, te strukturalnih mreža objektivnih zakonitosti društva s druge strane. U tom kontekstu izvjesno je kako „društveni život u mnogim aspektima nije intencionalan proizvod njegovih konstitutivnih aktera usprkos tome što je upravljanje dan-za-danom hronološki vođeno jednim svrhovitim manirrom. Proučavanje neintendiranih konsekvenci djelovanja, kako sam često isticao, jeste ono što predstavlja najdistinktivniji zadatak društvenih znanosti.“ (Giddens, 1986, 343) Problem s kojima su se susretale ove teorije i sa kojima se susreću recentnije sociološke teorije, rafiniranije su verzije problema s kojima su se susretali i klasici sociološkog mišljenja. Durkheim se, na primjer, fokusirao na analizu relacija između individualnosti i kolektiviteta, kao i na probleme društva kojih je i sam bio svjedok, koje je, prije svega, predstavio u svom djelu *O podjeli društvenog rada*.

Ova njegova doktorska disertacija najreprezentativnije iskazuje krizu evropskog moderniteta u kojem, s jedne strane progresivnom diferencijacijom i specijalizacijom u sferi industrije, tehnike, obrazovanja, državnog aparata, društvenih struktura i substrukture rastuća individualnost, na neki način, biva ogoljena od moralnosti u formi solidarnosti i međusobne upućenosti jednih na druge. Povijesno gledajući, on odslikava razvoj sopstva od ere grupne pripadnosti i njegove subjektiranosti sveobuhvatajućom kolektivnom svijesću, prema sopstvu kao individualnosti u formi nove sakralnosti, odnosno pomak od dominirajuće kolektivne svijesti ka dominirajućem fenomenu individualizma, kao jednog od temeljnih atributa modernosti. Problem izmirenosti individualnog i kolektivnog,

mikro i makro-nivoa, Durkheim problematizira nastojeći ponuditi odgovor na pitanje: kako, u eri modernizacije (u eri industrijalizacije i individualizma, u eri tehničko-tehnološkog progressa i diferencijacije rada, te intenzivne diferencijacije relativno autonomnih sistema i subsistema društvene strukture), sačuvati distinktivan karakter sopstva koje se ne bi reduciralo na nivo „monadičnog ega“ ili pak u drugu krajnost, na nivo sopstva ogoljenog od svoje individualnosti i totalno uronjenog u homogenizirajući diktat nekog kolektivnog sopstva? U epohi modernosti je izvjesno da je sopstvo duboko individualizirano, ali i istovremeno depersonalizirano procesima standardizacije i stereotipizacije.

Durkheimova koncepcija sopstva tipično je modernistička koncepcija individualnosti koju odlikuje racionalna djelatnost i sposobnost da preko specifičnih uloga i profesionalnih aktivnosti u društvenoj strukturi sebe kontinuirano koherentnim. Romantičarska verzija sopstva, kao kreativnog individualiteta koji stremlji slobodi i imaginaciji prema Kashimi i Foddyjevoj, iznimno je podudarna sa Durkheimovom koncepcijom sopstva koje je izrazito različito od drugih, prije svega zbog uloge koju on/ona zauzimaju u društvu. Međutim, Durkheim ipak insistira na funkcionalističkoj pretpostavci po kojoj se institucionalna razina društvenosti nameće kao normativan i ekskluzivan obrazac za konfiguriranje individualiteta i njegovu supripadnost društvu, dok je romantičarska predodžba znatno subverzivnija prema ovoj institucionalizaciji. Durkheimova modernistička vizija sopstva stoga nastoji ponuditi moduse efikasnog komplementiranja i adekvantnosti između individualnog i kolektivnog, očekujući pritom da individualni identitet ili personalitet posjeduje kapacitete za nalaženje odgovora za sve izazove koje pred njega postavlja i nameće modernističko-industrijalizacijski standard.

U modernističkim teorijama, individualni identitet referira na konzistenciju i koherenciju pojedinačnog sopstva; referira na osobnost koja kroz sve faze društvenog, mentalnog, tjelesnog i kulturnog procesa ostaje intaktna i neprekidno koherentna, strukturalno utemeljena i izvjesna. Individualni identitet je stoga *izvjestan* i „samouvjeren“ monolit fizičkih, mentalnih, kognitivnih i konativnih elemenata koji međusobno korespondiraju unutar jedne osobnosti, garantirajući joj pri tome ekscentričan, *izstajući* odnos prema „okolišnom aspektu“ i drugim identitetima unutar društvenog svijeta. Kao izvjestan, individualni identitet samouvjereni ne pomišlja na mogućnost decentriranja, izmjenljivosti psihičke i društvene strukture, ili nepredvidivih stanja koja bi poremetila njegovu „primordijalnu datost“ i svagdaprisutnost. Međutim, savremene sociološke

interpretacije, prije svega interpretacije simboličkih interakcionista, etnometodologa, psihoanalitičkih sociologa i raznih varijanti postmodernizma, ukazuju na identitet koji nije *dat*, dovršen sklop izvjesnih stanja i struktura, nego je *procesualan*, „fragmentaran“, uvučen u igru promjenjivosti, nepredvidivosti i neintendiranosti iza koje ne postoji logika izvjesnog uma, univerzalnog svjetionika koji utabanim putevima iluminira sve društvene aranžmane i okolnosti sa kojima se susreće ili bi se susretala nečija personalnost.

Ideja o individualnom identitetu, kao društvenom konstruktumu, naj-reprezentativnije dominira u, sada već klasičnim, tekstovima mikrointerakcionističke tradicije koja pojmove osobnosti, svijesti, ličnosti, karaktera, sopstva s jedne strane, te kolektivnosti, društvenih institucija, društvenih praksi s druge strane razmatra ne kao strukturalnu datost, nego kao djelatnost, kao dijalektičnost koja ne pretendira na finalizirane momente ljudske svijesti. Iako je C. H. Cooley, inače blizak kolega Johna Deweya, imao odsudan utjecaj na formiranje ideja o sopstvu, individualitetu i društvu (posebno zbog njegovog originalnog doprinosa teoriji razvoja sopstva od etape djetinjstva i bitnosti „imaginarnog saigrača“ kao inicijalne faze razvoja uma), zapravo je Georg Herbert Mead mislilac koji je dao sistemsko-teorijski doprinos razvoju teorije sopstva preko njegove „s sofisticirane teorije društvenog uma“ (Collins, 1994, 256). Polazišno mjesto za Meadovu analizu „društvenog uma“ je njegovo distingviranje između sopstva i tijela.

„Sopstvo je nešto što je refleksivno, koje istovremeno može biti i subjektom i objektom i koje može od sebe načiniti objekt.“
(Ibid., 256)

Kako je sopstvo jedna vrsta „nepotpunog objekta“, jedina mogućnost za promatranje i poimanje sopstva po Meadu je u indirektnom i posredovanom iskustvu sa *Drugim*. S tim u vezi, on ističe kako „proces iz kojeg nastaje sopstvo jest društveni proces koji podrazumijeva interakciju individua u grupi, podrazumijeva preegzistenciju grupe. On također podrazumijeva stanovite kooperativne aktivnosti u kojima sudjeluju različiti članovi grupe.“ (Mead, 2003, 158) Ovdje treba istaći da proces individualiziranja sopstva i razvoja individualnog identiteta podrazumijeva i stanovite konfliktne aktivnosti, kao i niz neintendiranih procesa koji utječu na konfiguriranje i stalno rekonfiguriranje sopstva unutar zajednice kojoj je pripadno. Razvoj intersubjektivnog procesa, kao i kod Cooleya,

počinje sa imaginarnim saigračem pri dječijoj igri, neovisno o tome da li se dijete igra sâmo ili sa realnim Drugim. U ovoj fazi, dijete najjednostavnije može biti „drugi samome sebi”. To je učenje preuzimanja uloge drugog koje je krucijalno za sposobnost preuzimanja izvanjskog stava o samome sebi.“ (Collins, 1994, 258) Naredna faza razvoja osobnosti jesu procesi organiziranih igranja unutar kojih se sofisticiranije, kompleksnije i sublimiranije realizira ono što Mead naziva *Generaliziranim Drugim*, kao ključne komponente za razvoj individualnog identiteta koji mu omogućava operiranje sa apstraktnim simbolima, univerzalnijim procedurama intersubjektivnog djelovanja koje uključuje reciprocitetnost, rutinizirane prakse, uključivanje izvanjskih faktora poput faktora prirodnog okoliša, kao i svih ostalih komponenti koje nameće jednostavnija ili složenija mreža društvenih situacija.

Prema Hymphreysu i Kashimi, Meadov *Mene* je vrsta generaliziranog pamćenja. *Ja* igra ulogu kreativnog autoreferencijalnog predikata sopstva koji, iako na neki način opozitan onom *Mene*, možda jeste samo glas prisvojen od strane drugih djelatnika (aktera) unutar društvenog ambijenta. Na tragu Huberta J. M. Hermansa, ovi autori supotpisuju njegovo sugeriranje da glasovi *Drugog* (na tragu Bakhtinovog dijaloškog pojma diskursa) mogu biti recipirani i prisvojeni kao naši *vlastiti* u konstrukciji nečije samonarativnosti. (Humphreys, M. S., Kashima, Y. 2002: U: Y. Kashima, M. Foddy, M. J. Platow (eds.), 2002, 45) Poput Derridine „testamentarne funkcije jezika“ ili Berger-Luckmannove „intersubjektivne sedimentacije“, unutar intersubjektivnog „komunikativnog djelovanja“ naše mentalne konstrukcije, verbalizirani ili neverbalizirani diskursi (kao izraz naših mentalnih stanja i intencija) su već duboko involvirani i sukonstituirani preko mnoštva intendiranih ili neintendiranih Drugih, na direktan ili indirektan način, svjesno ili nesvjesno sublimiranim unutar samoreferencijalnog i „odnosnog“ djelovanja individualnog identiteta (kao individualnog aktera) unutar društvene zajednice. Sopstvo, koje je strukturalno komponirano od individualnog identiteta, ali i društvenog identiteta u smislu osjećaja i nabačenosti ka Drugom, jeste neka vrsta „protoka svijesti“, kako to ističe William James (Ibid., 46) i kroz vremenski kontinuitet individualnog identiteta istovremeno postoji „kontekstualni multiplicitet“ ovog identiteta koji se u mreži intersubjektivnih relacija i objektiviranih društvenih fenomena neprekidno konstruiraju, rekonstruiraju, dekonstruiraju, bivajući trajno decentriranim u zavisnosti od složenosti relacija koje individualni identitet uspostavlja sa samim sobom i sa drugima u svijetu nepredvidivih i vrlo često nelineralnih/ne-

kauzalnih društvenih aranžmana. Unutar ove mreže individualnih i društvenih odnosa, Mead uspostavlja poznatu distinkciju između dvaju komponenti individualnog identiteta ili personalnosti, inače terminom kojim češće operira socijalna psihologija.

„To ‘ja’ je reakcija organizma na stavove drugih; ‘mene’ je organizirani skup stavova drugih koje sam čovjek usvaja. Stavovi drugih konstituiraju organizirano ‘mene’, a onda čovjek reagira na to kao neko ‘ja’.“ (Mead, 2003, 167)

Kompleksnost dijalektičkog i interferentnog odnosa *Ja i Mene*; individualni identitet kao imanetni dio strukture sopstva u prostorno-vremenskim relacijama integrira se i istovremeno distribuira, *podrivajući* samoga sebe kao homogeniziranog i strukturiranog na način da nije u stanju eskivirati igru promjenljivosti. Tri karakteristike sopstva (kontinuitet, distinktivitet i voljnost) pri tome nisu eliminirane, ali se trajno rearanžiraju. Hermans će reći kako naš identitet nije kartezijanska forma izvjesnog upojedinačenog ega nego je dijaloški, „nabačen“ na Drugoga, čak i onda kada, hajdegerovski rečeno, taj drugi jeste faktički, ontičko-egzistencijalno odsutan, ali je ontološki i transcendentalno prisutan. Stoga je opravdana zanimljiva opaska ovog autora da „ne samo da moja majka pripada mom sopstvu, nego čak i moj neprijatelj.“ (Hermans, H. J. M., 2002: U: Y. Kashima, M. Foddy, M. J. Platow (eds.), 2002, 72-73) Djelovanje unutar društvene prakse stalno rekonfigurira dijelove individualnog identiteta; „subjektivno kao ono što je identificirano sa sviješću individue kao individue“ (Mead, 1903, 3) je takvo da je subjektirano ovim promjenama.

Sopstvo je tako u stalnim prožimajućim odnosima sa društvom; emocionalna strana te korelativnosti je simpatija, dok intelektualna strana podrazumijeva prepoznavanje zajedničkog stimulansa koji na neki način poziva na odgovor svakog člana te grupe (Strauss, 1956), neku vrstu kolektivne reprezentacije ili „kolektivne intencionalnosti“ koja se tiče svih individualnih identiteta koji su istovremeno *samointegrativni*, ali i *distributivni*. Kako bi intersubjektivnost bila realizirana od strane individualnih identiteta kao personaliteta ili, kako strukturalni funkcionalizam kaže, kao individualnih aktera u društvenom sistemu, na bazičnoj razini je potrebna zajednička identifikacijska matrica kojom operiraju ovi akteri. Mead to pronalazi u vokalnoj gesti i, generalno, u vokalnim simbolima koji ukazuju nešto drugoj individui koja na iste na neki način odgovara;

gesta podjednako aficira individuu kojoj je upućena kao i onog ko je čini (Ibid., 36).

Jezič je, stoga, temeljna pretpostavka za razvoj svijesti koji stalno reflektira na način autorefleksivnosti i intendiranosti ka onome što je izvan ove svijesti. S tim u vezi Anselm Strauss, analizirajući Meadove refleksije o sopstvu, njegovoj svijesti, mišljenju kao pretpostavci za razvoj sopstva, ističe kako je fundamentalna struktura mišljenja već u svojoj, na neki način, transcendentalnoj postavci, jezička.

„Mišljenje je proces razgovora sa samim sobom kada individua preuzima stav drugog, posebno kada preuzima zajednički stav cijele grupe, kada simbol koji on koristi jeste zajednički simbol, ima zajedničko značenje za cijelu grupu, za svakoga ko je u njoj i svakoga ko bi mogao biti u njoj. To je proces komunikacije sa učešćem u iskustvu drugih ljudi.“ (Ibid., 37-38)

Ovim se ne isključuje Ja kao autoreferencijalna komponentna sopstva, jer ova komunikativna praksa uključuje kako upućenost ka Drugom, tako i upućenost ka samome sebi stoga što sopstvo ima kapacitete da samo sebi bude objektom.

„U svakoj od naših svesti postoje, kazali smo, dve svesti: jedna koja nam je zajednička s celom našom grupom, koja, dosledno tome, nije mi sami, nego društvo koje živi i deluje u nama; druga koja naprotiv predstavlja samo nas u onome čega imamo ličnog i posebnog, u onome što od nas čini posebno biće.“ (Dirkem, 1972, 159-160)

Blumer, na tragu Meada, ističe kako kompleksna struktura sopstva i njegova trajna dijalektičnost, tj. isposredovanost iskustvom, upućuje na društvene institucije koje egzistiraju samo ako ljudi zajednički djeluju i bivaju upućeni jedni na druge, čime potvrđuje teoriju ili svjetonazor o nemogućnosti sagledavanja društva i individue kao struktura koje su date ili dovršene, fiksne i nepromjenjive. Suprotno, njegovo insistiranje na „spontanitetu i indeterminativnostima“ (Collins, 1994, 262) individualnosti i kolektiviteta uveliko je predodredilo budući razvoj društvene misli koja raskida sa modernističkim nazorima o identitetu.

Postmodernistička slika o sopstvu je već anticipirana radovima klasičnih pragmatista i simboličkih interakcionista i to njihovim ukazi-

vanjem na dijalošku osobenost sopstva i trajnu upućenost na Drugog; na sopstvo kao proces, a ne dovršenu strukturu, na ničeanski princip postojanja, a ne postojanja, na trajnu *entelehiu* i nikada dovršenu aktualnost. Utjecaj savremenih tehnoloških dostignuća, rearanžiranje fizičke i mentalne strukture, genetičke tehnologije i informacijske znanosti intenzivno rekonstruiraju ili konstruiraju identitete, a usmjerenost jednih prema drugima u globalnom inter-individualnom i interkulturalnom diskursu samo afirmira postavke do kojih su došli mislioci dijaloškog, intersubjektivnog, multipliciranog i redistributivnog sopstva, odnosno otvorenog identiteta sopstva.

Da bi sopstvo funkcioniralo i perpetuiralo svoju egzistenciju u objektivnim uvjetima društvene stvarnosti, ono stremlji sigurnosti, relijabilnosti i „povjerenju“. Giddens će govoriti o konceptu „ontološke sigurnosti“ koji se odnosi na „pouzdanje koje većina ljudi ima o kontinuitetu njihovog samoidentiteta i o stalnosti prisustva društvenih i materijalnih okruženja djelovanja“ (Giddens, 1990, 92). Ono je neophodno zbog svakodnevnih, rutiniziranih i društveno etabliranih postupaka, a „nexusi relacija“ o kojima govore postmodernisti zapravo su *imanentno modernistički* samom činjenicom da je ontološka sigurnost već po sebi relacioni pojam, pojam koji govori o usmjerenosti ka Drugom. Tako Giddens navodi sljedeće:

„Generacija osjećanja povjerenja u druge, kao najdublje utemeljen element osnovnog sistema sigurnosti, supstancijalno ovisi o predvidljivim i njegovanim rutinama utemeljenim od strane roditeljskih figura. Međutim, kako on ili ona postaje više autonomnom, dijete uči važnost onoga što Goffman naziva ‘odbrambenim uređajima’, koji održava uzajamnost unešenu u povjerenje preko umješnosti i drugih formula koji zadržavaju lice drugih.“ (Giddens, 1990, 50)

Kao i kod Meada, Giddensovo sopstvo je ispunjeno sa Ja koje predstavlja „suštinsku crtu refleksivnog monitoringa djelovanja“ (Ibid., 51). Taj monitoring implicira kako autoreferencijalnost, tako i trajnu upućenost na djelovanja Drugih, kao i utjecaje ovih djelovanja, te konsekvence istih. Sopstvo, njegova tjelesnost i njegovo pamćenje su međusobno povezani i čine uvjet za „ontološku sigurnost“ individualnog aktera. Suprotno tome bila bi jedna neurotična, patološki decentrirana šizoidna situacija unutar koje individualni akter osjeća stalnu opasnost, ne-

povjerenje i diskontinuitete u sekvencama njegove vlastite ontološke sigurnosti. Povjerenje o kojem govori Giddens na sličan način artikulira i Anselm Strauss:

„Znanost je nešto što zalazi u sve detalje života. Ne možemo oprati zube bez nje. Ne možemo jesti ili piti bez znanosti koja bi nam kazala šta bi trebalo jesti, koje vitamine u gornjem dijelu alfabeta bi trebalo koristiti (...) teško da postoji tačka života za koju znanost ne kazuje nešto o kontroli koja je suštinski dio naših življenja...“ (Strauss, A. (ed.), 1956, 17).

Individualni identitet, kao komponenta sopstva, rezultat je intersubjektivne prakse; ono je društveno konstruirani oblik koji nije u stanju zahvatiti svoju vlastitost bez impliciranja drugosti. Ono je uvjetovano strukturalnom pozicijom koju osoba ima u društvu preko funkcija koje ona obavlja, odnosno uloga koje preuzima i izvodi na pozornici društvenog života. A ta pozornica nije striktno racionalno komponirana. Shodno tome, iako sopstvo jeste izraz samoidentiteta koji kao slika o kontinuitetu vlastitosti jeste refleksivan od strane aktera te vlastitosti (Giddens, 1991), njegova struktuiranost od individualiteta i društvenosti determinira i njegov ishod, odnosno način na koji je identitet sopstva kreiran i dekonstruiran. Kako navodi Goffman:

„Sopstvo stoga, kao performativan karakter, nije organska stvar koja ima specifičnu lokaciju, nije mu temeljna sudbina biti rođen, sazrijeti i umrijeti; ono je dramatski efekat koji difuzno proizilazi iz scene koja je predstavljena, te je karakteristično pitanje, ključna briga ta, da li će ono biti odobreno ili diskreditirano.“ (Lemert, C., Branaman, A., 1997, 24)

U mreži socio-kulturnih i socio-političkih procesa, u mreži relacija koje su određene tim procesima, sopstvo internalizira određene skupove društvenih činjenica koje se kultiviraju i kontinuiraju unutar konkretnog društvenog entiteta. U tom smislu sopstvo nikad ne figurira kao forma apsolutno kreirane autonomne individualnosti, nego je izraz povijesnih, društvenih, političkih, kulturnih, interesnih, ideoloških determinacija koje opet svoju genezu imaju u cijelom nizu društvenih i političkih činjenica, djelovanja, faktora i konstelacija koje su odsudne za specifičnu društvenu (ideološku) konstrukciju konkretnog društvenog sistema.

„Socio-politička informacija se unosi u pojedinca kao program po kojem on mora realizirati svoj individualitet da bi postao član jedne dobro uređene, unaprijed postavljene, strukture koju sačinjavaju različiti sektori društvene ontologije.“ (Ibrulj, 2005, 79)

To je specifičan odnos zajednice i „ideološkog aparata“ prema pojedincu koji internaliziranjem (interioriziranjem) socio-kulturnih i socio-političkih stimulacija zadobija „status-ulogu“ (Parsons) koja nije samo neposredna, funkcionalno-operativna i rutinizirajuća, nego je i automatizirana, indirektna i orijentirana spram identiteta određenog socio-političkog entiteta kao realne zajednice, na primjer identiteta nacije (koliko god ista često bila fantazmagoričnom).

3.0 Identitet kao forma ekskluzivizma i dihotomije

S obzirom na njegovu frekventnost i aktualnost, te raznolikiju eksploatiranost, pojam identiteta ne može izbjeći svojevrsni usud *naturaliziranja*, odnosno, onu situaciju u kojoj se određeni fenomeni, relacije, konstelacije i konteksti (pojmovno uokvireni i izdiferencirani) počinju implicirati, zadobijajući status „zdravo-za-gotovo“ prisutnih društvenih činjenica (dijelom na način na koji Bourdieu razumijeva „društvenu doksu“ u uvjetima simboličke moći, legitimacije i dominacije), te koji figuriraju kao prirodne datosti, a ne kao društveni konstrukti. Drugim riječima, identitet vrlo često jeste naturalizovan i time uronjen u polje ideoloških značenja; on predstavlja okvir za smisao različitih individualnih i kolektivnih predstava i diferencijacija jednih u odnosu na druge cijelim nizom sekvenci koji svim tim individualnim i kolektivnim jedinicama obezbjeđuju ideju ili sadržaj u ime distinktiviteta. Referirati na nešto, definirati određeno stanje stvari, razlikovati jednu formu ili jedan tip djelovanja, ili jedan tip postojanja nečega ili nekoga u odnosu na drugi, upućuje nas na upotrebu pojma identitet, pojma koji je „postao popularnijim više negoli ijedan drugi društveni pojam.“ (Malešević, 2006, 3)

„Kao rezultat ovog konceptualnog preokreta i inherentne logike mode, danas skoro niko olako ne bi prihvatio optužbu da je on ili ona ‘ideološkim’, dok bi skoro svako tvrdio da ima neku vrstu identiteta.“ (Ibidem)

Društveni pojam identiteta karakterizira njegov fantomski i subliman status, kao nešto što je inkorporirano u svakodnevni život i svakodnevne društvene prakse i ljudska iskustva, kao potreba za iskazivanjem smisla ili potraga za smislom, za nekom vrstom utemeljenja u nečemu, identiteta koji može zaodjenuti kako najbanalnije karakteristike i manifestacije životnog svijeta, tako i instrumentalne prakse i intencije različitih političkih ideologija. Pri tome, identitet personalnog sopstva nije puka refleksivna matrica kojom se afirmira i diferencira netko u odnosu na nekog drugog; on je oblikovan socio-kulturnim i socio-političkim sadržajima na koje možemo reagirati, koje možemo nastojati transformirati ili ih pasivno recipirati tretiranjem istih kao zdravo-za-gotovo postojećih sekvenci društvene stvarnosti. Ta oblikovanja i preoblikovanja nisu stvar puke racionalne i kognitivne prakse, nego cijelog niza djelatnosti koje pripadaju mreži intelektualnih, voljnih, emocionalnih, iracionalnih, subjektivističkih, socio-kulturalnih, političkoideoloških, običajnih i etičkih kvantuma stvarnosti.

„Moj identitet je definiran opredjeljenjima i identifikacijama koje obezbjeđuju okvir ili horizont unutar kojeg ja mogu pokušati odrediti što je dobro od slučaja do slučaja, ili vrijedno, ili što treba učiniti, ili što ja podržavam ili se protivim. Drugim riječima, to je horizont unutar kojeg sam sposoban zauzeti stav.“ (Taylor, 2001, 27)

U zavisnosti od tipa političke ideologije, identitet zauzima različite uloge i različita značenja; oni reprezentiraju svijet fenomena i činjenica u vezi društvene stvarnosti koja je predmetom određene ideologije; ona oslikava taj svijet i sva partikularna određenja i karakterizacije tog svijeta. Nacionalizam bi kao ideologija bio fokusiran na isticanje identiteta nacije i njene potrebe da konvergira sa državom, konzervativizam bi se fokusirao na vrijednosne identitete tradicionalnih poredaka, ekologizam bi govorio o identitetu osoba specifičnih društvenih djelovanja usmjerenih ka eksploataciji životne sredine i prirodnih resursa, dok bi, na primjer, feministička ideologija bila usmjerena na pitanja i probleme rodnih identiteta i potrebu rekonstruiranja maskulinistički iskonstruirane ljudske povijesti (Festensein and Kenny (eds.), 2005). Drugim riječima, ono što nas zanima jeste govor o identitetu koji nema samo formalna svojstva i formalne karakterizacije, nego o identitetu sa njegovim materijalnim i simboličkim atribucijama i konzekvencama, identitet koji

(zadobivši sadržaje u skladu sa određenim ideologijama savremenog svijeta) svojim distinktivitetom, unutar određenog oblika političke ideologije, dovodi do dihotomija; identitetu koji separira „nas“ od „njih“, identitetima koji se reprezentiraju kao prirodne datosti ili povijesno istinitije, *suštinskije* forme jednih karakterizacija i svojstava u odnosu na ona koja se reprezentiraju kao arificijelna, kontingentna, propadljiva, *pojavnna*, etc. Stoga se potreba za identitetom, za nekom ontološkom, ali i političkom afirmacijom javlja kao izraz potrebe za distinktivnošću, za identificiranjem identiteta kao specifične forme egzistencije u kojoj se izgrađuju, kontinuiraju ili inventiraju specifične komponente neophodne za naraciju o individualnim i/ili kolektivnim identitetima. Identitet kao okvir ili forma koja upućuje na neku obaveznu i neko sabiralište različitih dijelova personaliteta i kolektiviteta, istovremeno je vrsta ideologije koja dariva smisao za identificiranjem, prepoznavanjem, priznavanjem, ali i razlikom. Problem sa takvom ideologijskom postavkom je što *kult identiteta* (posuđujući sintagmu „kulta individue“ od Durkheima) uvijek upućuje na neki subliman karakter nečega što bez te sublimnosti biva reducirano na momente banalnosti i momente puke mundanosti i ordinarnog; drugim riječima, identitet se uvijek javlja kao neka vrsta *sakralnosti* koja svim predikatima personaliteta i kolektiviteta obezbjeđuje neki uzvišeniji momenat koji izmiče igri promjenljivosti i koji je fiksna, trajna, utemeljujući, te, kao takav, ispravan i poželjan, u odnosu na ono što karakterizira promjenljivost, prolaznost, nesavršenost i što shodno tome treba izbjegavati ili tretirati manje vrijednim. To znači da identitet zadobija *naturaliziran* karakter i u tome se očituje njegova ideologijska potencija; on kao forma naturalizacije upućuje na nešto bez čega ne bi postojao smisao onoga tko je njegov nosilac. Problem je što distinktivnost kao crta identiteta na političkoj, instrumentalnoj i vrijednosnoj razini, na razini manifestacije interesa i moći, upućuje na razliku, na potrebu separacije, na predstavu koja iz pozicije izgradnje onog Ja na osnovu Ne-Ja (iz pozicije drugog i stranog kao imanentnog dijela moje vlastitosti) biva transformirana u izvrnutu predstavu o izgradnji i distinktivitetu onog Ja preko privacije i abjekcije Ne-Ja. Stoga identitarnost uvijek biva upletena u metafizičku igru binariteta i dihotomija koji u sferi objektivnih političko-ideoloških odnosa uvijek imaju problematičan karakter i mogu skončati u stanja koja u ime identiteta dovode u sumnju status čovjeka kao racionalnog i refleksivnog bića upućenog na druge.

Identitet kao sublimnost nema smisao bez onoga tko je njen nosilac; mimo njega on je puka fantazmagorična konstrukcija. S druge strane, on

podaruje dariva određen smisao i određen orijentir svome nosiocu. Odnos između forme i sadržaja u ovom smislu figurira kao odnos između označitelja i označenog; *recto* i *verso* strane koje same za sebe ne mogu funkcionirati. Nakon osnovnih elaboracija o tome što jeste identitet, pitanje nije da li je moguće mišljenje i djelovanje s one strane identiteta, nego da li je moguće i da li je nužno sopstvo (kao sintezu individualnog i društvenog identiteta) pozicionirati s one strane njegovih društvenih i političkih, odnosno povijesnih determinacija, te da li je moguće govoriti o kolektivnom sopstvu bez njegove nacionalne (ili nacionalnih) determinacije? Odgovor zavisi od toga da li privilegiramo logiku dihotomije i inverzije, u kojoj jedan tip identiteta, entiteta, svjetonazora, strukture, vrijednosti jeste polariziran u odnosu na neki drugi, te da li logika inverzije u kojoj se jedan tip identiteta, jedan tip vrijednosti, svjetonazora, iskustva, svijesti, društvene organizacije i povijesti nužno supstituira drugim? Da li je ta inverzija drugo lice društvene metafizike u kojoj se jedan tip istine ili vrijednosti naprosto supstituira drugim, za kojeg se tvrdi da je bolji, nužniji, istinitiji, pravedniji i emancipatorniji, univerzalniji od drugog, etc.? Postmodernističke tendencije ne mogu figurirati *ex nihilo*, kao forme u kojima se procesima globalizacije i globalizma identiteti dekomponiraju i rekonstruiraju bez nekog utemeljujućeg smisla ili tako da figuriraju kao trajno subverzivne djelatnosti.

Ukazujući na problem identiteta kao forme ideološkog iskustva u kojem njegova naturaliziranost i implicitnost mogu zadobiti ozbiljne etičke implikacije i kontroverze (čega u povijesti nije bilo malo), ta činjenica ne umanjuje drugu vrstu problema, odnosno krajnosti, da inzistiranje na *djelatnosti bez mjesta*, akteru bez određenog socio-kulturnog *backgrounda*, sopstvu sa trajno transformativnim pozicijama i atribucijama deriviranim iz njegovog mnoštva izbora i decentriranosti, *sopstvu bez pupka*², može podjednako predstavljati iluzornost, sa vjerom da s one strane identiteta egzistira autentična forma ljudske egzistencije.

² Metafora je preuzeta iz Warwick debate održane 24.10.1995. godine između Ernesta Gellnera i Anthony D. Smitha o najznačajnijim pitanjima koja se tiču nacija i nacionalizma. U dijelu repliciranja Smithu, Gellner postavlja pitanje da li nacije imaju pupke ili ne. Cf. Gellner, E., Smith, A. D. 'Nacije i nacionalizam. Warwick debata'. (prev. V. Muharemović). *Dijalog* 2, 2008, 167-179.

4.0 Zaključak

U društvenim znanostima predmet istraživanja nije prirodno dat. Sociolog društvenoj stvarnosti ne može pristupati kao što to čini fizičar kada pristupa strukturi atomske jezgre ili anatom strukturi biološkog tijela. Slijedeći Durkheimov zahtjev za eliminacijom *praenotiones*, u cilju objektivnosti i eliminacije subjektivizma i voluntarizma, ipak ostaje činjenica da (u odnosu na prirodne znanosti; bar u odnosu na egzistenciju prirodnih činjenica neovisno o interpretacijama, eksplikacijama i definicijama), sociolog ne može ignorirati *društvenu determinaciju znanstvenog znanja (a ona je uvijek i ideolojska)*, kao i činjenicu o kojoj govori Giddens („dvostruka hermeneutika“), a koja se tiče kako „sudaranja“ sa već konstituiranim značenjima strukturiranih konstrukata i fenomena koji su predmet sociološkog istraživanja, tako i činjenice da isti nisu samo izraz intrasubjektivnih i intersubjektivnih intencija i aspiracija, nego i „neintendiranih akata“ koji imaju najrazličitije moguće „neintendirane konsekvence“. (Giddens, 1986)

Identitet pojmovno i sadržinski veoma vješto operira na najrazličitijim razinama društvene ontologije i njene fenomenologije; neizostavni je dio vokabulara ne samo društvenih i humanističkih znanstvenika i teoretičara, nego i političkih djelatnika, analitičara, te raznovrsnih zdravorazumskih interpreata povijesti. Kao o prilično frekventnom i operativnom pojmu, u zdravorazumskom diskursu i akademskoj djelatnosti, govori se o identitetu pojedinca, grupnom identitetu, identitetu nacije, identitetu Evropske unije, etc. Kao pojam koji se materijalizira, i ima upotrebnu vrijednost u savremenim formama društvene organizacije, ovdje je od primarnog značenja razumijevanje individualnog i kolektivnog identiteta kao *recto* i *verso* strane sopstva i načina na koji isti sebe oblikuje i rekonfigurira spram različitih varijabli koje su određene tipom zajednice kojoj su ta sopstva pripadna. Konkretnije rečeno, zanima nas kontekst u kojem se oblikuje identitet pojedinca kao društvenog aktera pod utjecajem društvene stvarnosti koja je oblikovana određenim političkim ideologijama. U tom smislu, identitet sopstva u Giddensovom smislu "oblikuje trajektoriju razvoja od prošlosti do anticipirane budućnosti." Pojedinač prisvaja svoju prošlost tako što je prosijava u svjetlu onoga što anticipira za (organiziranu) budućnost. (1990, 75) Identitet sopstva ili samoidentitet uvijek pretpostavlja odnos ka Drugome; bez obzira da li je Drugi vaš „značajni Drugi“, vaša majka, vaša supruga, vaš prijatelj ili neprijatelj, imaginarni prijatelj, Robinzonove svakodnevnne rutinske operacije koje

je izgradio i isposredovao prošlim iskustvom sa Drugim, a potom sa Petkom, ili je to Drugi koji je kao i ja sam konstitutivan dio neke društvene i državne strukture, države-nacije, etc. Drugim riječima, nemoguće je ukazati na karakterizacije vlastitog identiteta bez prostorno-vremenskog konteksta u kojem se isti konstruira, rekonstruira i dekonstruira. Taj kontekst obuhvata konkretne društvene relacije i događaje te je dijalektičnost pojedinca i zajednice trajna i izvjesna. Pojedinaac nije *karantinizirani ego* te je nužno „isposredovan iskustvom“ društvene akcije i društvene prakse³. Ova hegelovsko-marksistička terminološka upotreba ukazuje na to da naš bitak u svojoj formalnoj određenosti uvijek pretpostavlja iskustvo materijalnog svijeta, a u kontekstu socio-političkih entiteta ta materijalnost ima izrazite nacionalne determinacije generirane ideologijom nacionalizma.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bourdieu, P. (1990): *The Logic of Practice*. Stanford, California: Stanford University Press.
2. Collins, R. (1994): *Four Sociological Traditions*. New York, Oxford: Oxford University Press.
3. Dirken, E. (1972): *O podeli društvenog rada (Division of Labour in Society)*. Beograd: Prosveta.
4. Elias, N. (1996): *O procesu civilizacije (The Civilizing Process)*. Zagreb: Antibarbarus.
5. Featherstone, M. (1990) 'Global Culture: An Introduction'. In: M. Featherstone (ed.) (1990): *Global Culture. Nationalism,*

³ Norbert Elias to navodi na slikovit način: „Je li tijelo zapravo posuda koja u svojoj nutrini zatvara ono pravo *ja*? Je li koža granica između onoga »unutarnjeg« i onoga »izvanjskog«? Što je na čovjeku čahura a što ono začahureno? (...) Zadovoljavamo se prostornim metaforama o »unutarnjem« i »izvanjskom«, ali ne čine se nikakvi pokušaji da se ono »unutarnje« stvarno pokaže u prostoru: pa iako se to odustajanje od istraživanja vlastitih pretpostavki uopće ne slaže s postupkom znanosti, ta slika homo claususa ne prevladava samo u širim dijelovima društva nego u velikoj mjeri i u humanističkim znanostima. U njegove podvrste ne spada samo uobičajeni homo philosophicus, slika čovjeka u klasičnoj teoriji spoznaje, nego i homo oeconomicus, homo psychologicus, homo historicus i, najposlije, u njegovoj današnjoj verziji, homo sociologicus. Slika pojedinačnog čovjeka u Descartesa, Maxa Webera ili Parsonsa i u mnogih drugih sociologa izrezbarena je iz istog drveta.“ Cf. Elias, N. (1996): *O procesu civilizacije*. Zagreb: Antibarbarus, 32.

- Globalisation and Modernity. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
6. Festensein, M., Kenny, M. (eds.) (2005): Political Ideologies. New York: Oxford University Press.
 7. Giddens, A. (1986): The Constitution of Society. Cambridge: Polity.
 8. Giddens, A. (1990): The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity.
 9. Giddens, A. (1991): Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge: Polity.
 10. Hermans, H. J. M. 'The Dialogical Self: One Person, Different Stories'. U: Y. Kashima, M. Foddy, M. J. Platow (eds.) (2002): Self and Identity. Personal, Social, and Symbolic. New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
 11. Humphreys, M. S., Kashima, Y. 'Connections and Self. Distributed Representational Systems and Their Implications for Self and Identity'. U: Y. Kashima, M. Foddy, M. J. Platow (eds.) (2002): Self and Identity. Personal, Social, and Symbolic. New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
 12. Ibrulj, N. (2005): Stoljeće rearanžiranja. Eseji o identitetu, znanju i društvu (Century of Rearrangement. Essays on Identity, Knowledge and Society). Sarajevo: Filozofsko društvo Theoria.
 13. Kalanj, R. (2005): Suvremenost klasične sociologije (Contemporaneity of Classical Sociology). Zagreb: Politička kultura.
 14. Lemert, C., Branaman, A. (1997): The Goffman Reader. Oxford: Blackwell.
 15. Mead, G. H. (1903): The definition of the Psychological. Chicago: The University of Chicago Press.
 16. Mead, G. H. (2003): Um, osoba i društvo (Mind, Self and Society). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
 17. Malešević, S. (2006): Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
 18. Paić, Ž. (2005): Politika identiteta. Kultura kao nova ideologija (Politics of Identity. Culture as a New Ideology). Zagreb: Antibarbarus.

19. Smith-Lovin, L. 'Roles, Identities, and Emotions: Parallel Processing and the Production of Mixed Emotions'. U: Y. Kashima, M. Foddy, M. J. Platow (eds.) (2002): *Self and Identity. Personal, Social, and Symbolic*. New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
20. Strauss, A. (ed.) (1956): *The Social Psychology of George Herbert Mead*. Chicago: Phoenix Books, The University of Chicago Press.
21. Taylor, C. (2001): *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
22. Wallerstein, I. 'The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science'. (Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26, July 1998). *Current Sociology* (1999), 47: 1.

PIRANDELLOV *I KO, NI KO I STO HILJADA* KAO ZAKLJUČAK
POETIKE HUMORIZMA

Mirza MEJDANIJA

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, B&H
E-mail: mirza.mejdanija@ff.unsa.ba

ABSTRACT

Iko, niko i sto hiljada se nadovezuje na *Pokojnog Mattiju Pascala*, preuzimajući centralnu temu Pirandellove vizije, krizu individualnog identiteta. Glavni junak romana Vitangelo Moscarda slučajno otkriva da drugi o njemu imaju drugačiju viziju od one koju je on sam o sebi stvorio. To ga jako pogađa i rađa se prava opsesija koja potresa njegov život, navodeći ga da počini svakakve ludosti. Shvata da postoje mnogobrojni 'Moscardi', svaki različit od drugog, u zavisnosti od vizije brojnih osoba koje ga poznaju, prvenstveno njegove supruge. Rađa se tako u njemu užasavanje od zatvora 'oblika' na koje ga drugi prisiljavaju, ali otkriva da je i za samoga sebe 'niko', i to u njemu proizvodi uznemiravajući osjećaj apsolutne samoće. Svojim ludilom se pokušava pobuniti protiv okrutnog sistema društvenih konvencija, ali ostaje poražen. On, koji je želio uništiti sve nametnute forme, sada mora prihvatiti onu koju mu je društvo nametnulo, formu preljubnika i ispaštati je, iako nije kriv. Upravo u ovom porazu nailazi na vid svog izlječenja od uznemirenosti koja ga je mučila. Prvobitna svjesnost da je niko ga je užasavala i stvarala u njemu osjećaj velike samoće, ali sada rado prihvata udaljevanje od samoga sebe, definitivno odbija bilo koju vrstu ličnog identiteta, čak i vlastito ime, te se radosno prepušta promjenljivom toku života, umirući u svakom trenutku i rađajući se uvijek nov i bez sjećanja. Više se ne fiksira ni u jednu formu, već se identifikuje sa svim stvarima koje se nalaze vani u totalnom udaljevanju od društva i od zatvora oblika koje ono nameće.

Ključne riječi: mnogostrukost, maska, forma, relativnost, otuđenost

PIRANDELLO'S *ONE, NO ONE AND ONE HUNDRED THOUSAND* AS
THE FINAL OF THE POETICS OF HUMOUR

One, No One and One Hundred Thousand is a continuation of *The Late Mattia Pascal* in the way that it also revolves around the central theme of Pirandello's vision—crisis of individual identity. The protagonist of the novel, Vitangelo Moscarda, accidentally discovers that others have a different vision of him than the one he has created for himself. This strikes him deeply and a true obsession in him is born that uproots his life and makes him commit all kinds of nonsense. He realises that there are numerous 'Moscardas', each one being different, that come to life depending on the vision of numerous people around him, especially his wife. In that way, a terror arises in him defying the prison of 'form' into which others are forcing him but he also discovers that he is a 'nobody' to his own self as well, which further creates a disturbing sensation of absolute solitude. By means of his own insanity he is trying to rebel against the rigid system of social conventions but is defeated. Although he strived to destroy all the imposed forms, he is now to accept and suffer through the one cast upon him by the society, i.e. that of an adulterer, although he is innocent. It is in this very defeat that he finds a way to heal from the agitation that irked him. The original state of mind that he is a 'nobody' tormented him and fed in him a sense of grave solitude. Now, he readily accepts an alienation from his own self and irrevocably rejects any form of personal identity, even his own name, and willingly accepts the changeable flow of life to carry him, alternately dying and being born a blank slate and without reminiscence. He no longer fixates to a single form but identifies himself with all that is outside in a complete alienation from the society and the prison of form that it imposes.

Key words: multilayerness, masque, form, relativity, alieantion

1.0 Uvod

Posljednji Pirandellov roman, *Iko, niko i sto hiljada* je u određenoj mjeri nastavak njegovih prethodnih djela i slijedi njihovu centralnu tematiku, krizu individualnog identiteta. Ona nastaje iz autorove poetike humorizma. Junaci njegovih prethodnih romana i teatarskih djela se nisu uspjeli izdići do superiorne filozofske i kritičke pozicije, već su sebi pokušali stvoriti nove identitete. Nisu shvatili da je individualni identitet umjetna tvorevina koja guši bogatstvo i mobilnost života. Ono što sebi dajemo za zadatak u ovom istraživanju je utvrđivanje rezultata do kojih je došao junak romana *Iko, niko i sto hiljada*, Vitangelo Moscarda.

2.0 Poetika humorizma

Pirandellova poetika humorizma dovodi u pitanje lični identitet svake individue. Naime, čovjek je nejasan dio univerzalnog i vječnog protoka života, pokušava se kristalizirati u individualnim formama, stvarajući sam sebi realnost i ličnost za koju želi da bude koherentna i jedinstvena. Ličnost je tek iluzija i proizlazi iz subjektivne percepcije svijeta, koja kao da oko individue stvara svjetlosne krugove, odvajajući je naočigled od ostatka života, koji ostaje u tami. Ali nije čovjek taj koji sebi daje neku formu, već mu i ostali koji sa njim koegzistiraju u društvu, videći ga svako na svoj način, daju određene oblike. Čovjek vjeruje da je jedna te ista individua za samoga sebe i za ostale, a u suštini je on toliko različitih individua, u zavisnosti od vizije onoga ko ga gleda. Vrlo često on o sebi može misliti da je dobra osoba, dok ga drugi smatraju lošim, neki treći možda lopovom, a četvrti čak i ubicom. Svi ovi oblici su izmišljene konstrukcije, maske koje sam sebi nameće ili koje mu nameću drugi. Sâma maska ne posjeduje definitivno i nepromjenljivo lice, ispod nje se ne nalazi neko, već stalni i nejasan protok stanja koja su u neprestanoj transformaciji, usljed čega u jednom trenutku čovjek nije ono što je bio maloprije.

Teorija rasparčavanja ljudskoga 'ja' u mnoštvo nekoherentnih stanja koja se neprekidno mijenjaju, ne posjedujući pravi centar niti određenu referencu ni cilj, je važna historijska činjenica, s obzirom da početkom dvadesetog stoljeća dolazi u krizu objektivna i precizna realnost, koja je do tada bila tumačena uz pomoć razuma, kao sigurna referenca svakog odnosa sa realnošću. Klasična ideja individue stvaraoca vlastite sudbine i

dominatora ličnog svijeta, nepokolebljive i koherentne ličnosti, koja je bila osnova kulture građanskog društva prethodnog stoljeća, sada se gubi jer individualnost više nije važna, ljudsko 'ja' slabi, gubi svoj identitet, kida se u niz nekoherentnih stanja. Shvatanje ove nekoegzistentnosti ljudske ličnosti izaziva u Pirandellovim likovima bol i beznadežnost, a poimanje da više nismo 'neko', nemogućnost poistovjećivanja sa jednim identitetom, izaziva uznemirenost i užasavanje, te osjećaj velike usamljenosti. Uostalom, individua pati i usljed činjenice da je od drugih uobličena u forme sa kojima se ne može poistovjetiti, gledajući se kako živi ulogu koju su joj nametnuli drugi, čineći djela koja joj nameće maska, a koja su joj apsurdna i besmislena.

Čovjek ove forme osjeća kao zamku, kao zatvor u kojem se individua bori za slobodu, a društvo mu se čini kao umjetna i izmišljena cjelina koja ga izoluje od života, slabi ga i kvari, vodeći ga prema smrti iako on i dalje nastavlja živjeti. Usljed toga, u djelima ovog italijanskog autora se može uočiti odbijanje svih oblika društvenog života, njegovih institucija i uloga koje nam nameće, te očajnička potreba za autentičnošću, neposrednošću i životnom spontanošću. Konvencije i hinjenja na kojima se zasniva život, maske i lažne uloge koje su nametnute bivaju ismijane i uništene u Pirandellovim djelima. Institut u kojem se možda i najviše osjeća ova zamka oblika koji zarobljava čovjeka, odvajajući ga od trenutčnosti života je porodica, i on vrlo slikovito prikazuje depresivni karakter porodičnog ambijenta, njegovo sivilo, tajne tenzije, mržnje, bijesove, hipokrizije i laži koje se neprestano miješaju sa životom porodice. Druga zamka je ekonomska, uslovljena društvenim položajem i poslom, bar na nivou malograđanstva, čiji su junaci zarobljenici bijednog i jadnog položaja, frustrirajućih i dosadnih poslova, te ugnjetavačke hijerarhijske organizacije. A iz ove zamke nema izlaska i Pirandellov je pesimizam totalan, ne dopuštajući mu da vidi druge oblike društvenog života, jer su svi oni za osudu, budući da negiraju životni elan. Njegova kritika društvenih institucija je nepokolebljiva i ne nudi alternative, štaviše, ideološki se priklanja konzervativnim i reakcionarnim stavovima. Maria Argenziano smatra da „u ovoj teškoj geografiji potopa, samo jedan lik, lucidni Vitangelo Moscarda, protagonista posljednjeg romana *Iko, niko i sto hiljada* stiže do duboko proživljene autentičnosti.“ (Argenziano, 2005, I romanzi, u: Pirandello, 2005, 25)

Iz Pirandellove kompleksne vizije svijeta proizlaze i njegova poetika i koncepcija umjetnosti, koje su naznačene u različitim esejima, među kojima je najpoznatiji *Humorizam*, koji potiče iz 1908. godine: radi se o ključnom tekstu za shvatanje univerzuma ovog sicilijanskog autora¹. Autor u eseju tvrdi da se humorizam nalazi u književnosti svih vremena, ali njegova definicija savršeno odgovara savremenoj umjetnosti koja je osmišljena, i uvijek popraćena lucidnom samosviješću, koja nikada ne može koincidirati u potpunosti sa samo jednom perspektivom, već uvijek vidi objekte sa suprotne strane. To je umjetnost koja ne gradi harmonične, jedinstvene i uređene slike svijeta, već uvijek razgrađuje, rastavlja, proizvodi škripu, nekoherentnost i kontraste. Osim što je to definicija savremene umjetnosti, to je prvenstveno naznaka Pirandellove poetike, njegovog umjetničkog programa, jer su sva njegova djela humoristički tekstovi, u kojima su tragično i komično, osmijeh i ozbiljnost nerazdvojivo izmiješani, iz čega ne proizlazi uređena i harmonična vizija realnosti, već osjećaj iskomadanog, polivalentnog i apsurdnog svijeta.

3.0. *Iko, niko i sto hiljada* kao nastavak poetike humorizma

1909. godine Pirandello počinje pisati roman *Iko, niko i sto hiljada*, i završava ga mnogo kasnije, objavljujući ga 1925-1926. godine u reviji 'La fiera letteraria' i najzad kao knjigu 1926. godine. Roman se nadovezuje na *Pokojnog Mattiu Pascala*², preuzimajući centralnu temu Pirandellove vizije, krizu individualnog identiteta. Protagonista Vitangelo Moscarda slučajno otkriva da drugi o njemu imaju drugačiju viziju od one koju je

¹ Djelo se sastoji od jednog historijskog dijela u kojem pisac razmatra različite manifestacije humorističke umjetnosti, te teoretskog dijela u kojem se definiše sam koncept humorizma. Umjetničko se djelo, po njemu, rađa iz slobode pokreta unutrašnjeg života, dok misao u trenutku nastanka ostaje nevidljiva, gotovo da je u obliku osjećaja, iako se nalazi ispred njega kao sudac, analizira ga i raščlanjuje. Odatle nastaje osjećaj suprotnosti koji je karakteristika Pirandellovog humorizma.

² Sa *Mattiom Pascalom* Pirandello počinje stvarati niz likova kojima daje teški zadatak da traže vlastitu autentičnost. Mattia Pascal igrom sudbine iznenada postaje slobodan i ekonomski nezavisan zahvaljujući pozamašnom dobitku u Montecarlu, a potom saznaje da je službeno mrtav. Ali, umjesto da se okoristi oslobođanjem od društvene forme i da živi slobodno nošen tokom života, ne noseći više maske, Mattia pokušava izgraditi novi identitet. Još uvijek se ne uspijeva izdići do superiorne filozofske i kritičke pozicije, ne shvata da je individualni identitet suštinski umjetna tvorevina koja guši beskrajno bogatstvo i mobilnost života.

on sam o sebi stvorio. Radnja počinje od naizgled beznačajnog događaja: supruga govori Moscardi da mu nos malo naginje na jednu stranu. Naime, otkriva da nije jedna osoba, kako je do tada mislio, već je sto hiljada osoba, ogledajući se u perspektivama drugih, te je dakle niko. Kada ovo shvati, ruši se cijeli njegov sistem vrijednosti, te ulazi u tešku krizu.

„Ali uskoro se moja okrutna drama zakomplikovala: otkrićem hiljadu Moscardi koje sam bio ne samo za druge već i za sebe, i svi su se zvali Moscarda, ime ružno do okrutnosti, svi unutar ovog mog jadnog tijela koje je i ono bilo, jedno i nijedno avaj, ako bih ga stavljao pred ogledalo i ako bih se nepomično fiksirao u oči, poništavajući u njemu svaki osjećaj i svaku želju.

Kada se moja drama tako zakomplikovala, počele su moje nevjerovatne ludosti.“ (Pirandello, 2005, 201)

Moscarda to nikada prije nije uvidio, te sada otkriva da slika koju je o sebi stvorio ne odgovara onoj koju drugi imaju o njemu. Ta činjenica ga jako pogađa i iz nje se rađa prava opsesija koja potresa njegov život, navodeći ga da počini svakakve čudnovatosti. Shvata da postoje mnogobrojni 'Moscardi', svaki različit od drugog, u zavisnosti od vizije brojnih osoba koje ga poznaju, prvenstveno njegove supruge. Rađa se tako u njemu užasavanje od zatvora 'oblika' na koje ga drugi prisiljavaju, ali otkriva da je i za samoga sebe 'niko', i to u njemu proizvodi jednu drugu vrstu užasa, uznemiravajući osjećaj apsolutne samoće.

Užasava se 'oblika' u koje ga drugi zatvaraju, a u kojima se on ne prepoznaje. Također se užasava samoće koja ga obuzima kada otkrije da je on 'niko'. Stoga odlučuje da uništi sve slike koje drugi stvaraju o njemu, naročito onu 'lihvara', budući da mu je otac u nasljedstvo ostavio banku. Pokušava biti 'jedan za svijuu'. 'Forma' koja mu je nametnuta, a koju on ne uspijeva tolerisati, je ona okrutnog zelenaša. On zaista jeste sin zelenaša koji se obogatio tako što je cinično iskorištavao druge. Sve do trenutka svoje krize Vitangelo je uvijek živio u blaženom neznanju i nesvjesnosti toga, vodeći život nesposobnjakovića koji gubi vrijeme i koji nikada ništa nije ostvario. Uvijek je uživao u bogatstvu koje je stvorio otac, ne brinući se o banci, čije je upravljanje prepustio dvojici prijatelja. Sada, međutim, sebi daje za zadatak uništavanje svih slika koje su drugi napravili o njemu, kroz niz čudnih i nepredvidljivih postupaka, koji graniče sa ludilom. Pravi tako mnoštvo uznemiravajućih i ludih poteza, između ostalog prodaje banku koja mu garantuje blagostanje. Nakon što ga prijateljica njegove

supruge usljed ludila teško rani, da bi izbjegao skandal, ustupa svu svoju imovinu da bi otvorio prihvatilište za siromašne, te i on tamo odlazi da živi, isključujući se u potpunosti iz društvenog života. Ovaj izbor mu donosi lijek za njegove opsesije, on definitivno odustaje od bilo kojeg identiteta, te se potpuno prepušta pukom toku života, odbijajući da za sebe stvori bilo koju vrstu 'oblika', ponovo se rađajući u svakom trenutku, živeći izvan sebe i identificirajući se u stvarima koje ga okružuju, kao što su stabla, vjetar, oblaci.

Roman do kraja razvija kritiku identiteta koju je predložio *Pokojni Mattia Pascal* dvadeset godina prije, i sada se heroj ne ograničava na negativno stanje, već nedostatak identiteta pretvara u pozitivno i veselo stanje, potpuno oslobađajući život od bilo koje vrste ograničenja. U ovom potpunom prepuštanju toku života, u rasijanom gubljenju u prirodi, u nekoj vrsti paničnog iskustva, mogu se opaziti znakovi iracionalizma sklonog misticizmu koji označava posljednju fazu Pirandellovog stvaranja. Iracionalizam sklon misticizmu sada pobjeđuje kritički i negativni humorizam sa kojim je bio u sukobu tokom cijelog autorovog stvaranja.

Iko, niko i sto hiljada dovodi do kraja uništavanje forme romana. Napisan je retrospektivnom naracijom protagoniste, ali se ona više ne konkretizuje u organskoj formi pisanog memorijala ili dnevnika, već ostaje u čistom, bezobličnom i neformalnom stanju neprekinutog monologa. Glas koji priča se prepušta grčevitom i nezadrživom argumentiranju, razmišljanju i pričanju koje se pretvara u prepričavanje činjenica. Cijela prva polovina knjige ne sadrži priču, već opsesivno mučenje protagoniste, koji vodi monolog o temama imaginarnog identiteta, o nekoegzistentnosti osobe. Priča neprestano poziva imaginarnog sagovornika, koji u određenom trenutku čak i biva uveden u radnju kao konkretan lik. Tek u drugom dijelu romana tok zapleta konačno počinje da se razjašnjava, ali i tu ograničenost priče, logično i koherentno uvezivanje razloga i posljedica, skače. Nepromišljeni pokreti protagoniste su negacija svake zajedničke logike, koherentni su samo unutar njegovog ludila. Isto tako i potez Anne Rose, suprugine prijateljice koja puca u Vitangela, ostaje provizoran, nemotivisan, neobjašnjiv.

4.0. Uništavanje nametnutih maski

Moscarda, kao i drugi Pirandellovi junaci, shvata da je zarobljen u 'zamku' individualnog identiteta, koju mu nameću društveni propisi. Za razliku

od ostalih Pirandellovih junaka, on samo želi uništiti identitete koji su mu nametnuti, bez nakane da stvori alternativni identitet. On je u Pirandellovoj perspektivi najsvjesniji i najlukaviji heroj, koji još od početka shvata da je niko i da postoji samo u viziji drugih.

„Radi se o okrutnoj igri falsifikovanih projiciranja koja, međutim, zapovjednički diktiraju svoja pravila. Prva, ironična, Vitangelova svijest je, dakle, ona da zasigurno saznaže ono što on nije; preliminarna operacija se sastoji onda u prkosnom lomljenju lažnih maski, i nakon što ih uništi, Vitangelo najzad počinje ići putem pravoga sebe. Shvata, međutim, da ako tijelo može biti jedno, duša zasigurno nije jedna. Radi se o faustovskoj dvostrukosti koja se komplikuje u zbnjujućoj mnogostrukosti.“ (Argenziano, *Invito alla lettura*, 2005, u: Pirandello, 2005, 189)

Tako počinje niz njegovih ludih poteza: prvo naređuje deložaciju siromašnog i umno poremećenog Marca di Dia, iz kolibe koju je čak i njegov otac dao na korištenje siromahu. Na taj način uzrokuje gnušanje cijelog grada. Potom, ljutitog gomili koja je došla da prisustvuje deložaciji, saopštava da je siromahu dao bolju kuću. Nakon toga naređuje upraviteljima da prodaju očevu banku, maltretira voljenu suprugu Didu i navodi je da ga ostavi. U tom trenutku se dva administratora, supruga i punac udružuju da bi ga spriječili. O tome ga obavještava Anna Rosa, prijateljica njegove supruge, kojoj on otkriva svoja razmišljanja o nekoegzistentnosti ličnosti, o formama koje nam drugi nameću. Zavodi je, ali i remeti njenu psihičku ravnotežu, te ona nenadanom i neobjašnjivom gestom puca u njega i teško ga ranjava. Nastaje veliki skandal: cijeli je grad ubijeđen da su Anna Rosa i on u ljubavnoj vezi. Jedan sveštenik savjetuje Moscardu i on priznaje sve grijeha za koje ga optužuju. Daruje svu svoju imovinu za otvaranje prihvatilišta za siromašne, u koje i sam odlazi, živeći zajedno sa drugim prosjacima, oblačeći uniformu i jedući iz drvene posude.

Moscarda svojim ludilom pokušava da se pobuni protiv okrutnog sistema društvenih konvencija, ali ostaje poražen. On, koji je želio uništiti sve nametnute forme, sada mora prihvatiti onu koju mu je društvo nametnulo, formu preljubnika i ispaštati je, iako nije kriv. Upravo u ovom porazu nailazi na vid svog izlječenja od uznemirenosti koja ga je mučila. Prvobitna svjesnost da je niko ga je užasavala i stvarala u njemu osjećaj velike samoće, ali sada rado prihvata udaljavanje od samoga sebe, definitivno odbija bilo koju vrstu ličnog identiteta, čak i vlastito ime, te se

radosno prepušta promjenljivom toku života, umirući u svakom trenutku i rađajući se uvijek nov i bez sjećanja. Više se ne fiksira ni u jednu formu, već se identifikuje sa svim stvarima koje se nalaze vani u totalnom udaljavanju od društva i od zatvora oblika koje ono nameće.

„Vitangelo, nakon što je bez oklijevanja doveo krizu 'ja' do krajnjih granica, na posljednjim stranicama stiže do slobode. Homologan drugim likovima evropskog romana tog perioda (...), napušta svaku vezu sa realnošću. Put autentičnosti prolazi kroz odricanje i usamljenost. Vitangelo, najzad slobodan, u svemu osjeća da je van sebe.“ (Argenziano, 2005, I romanzi, u: Pirandello, 2005, 26)

Moscarda se ne ograničava u neznanju ko je, već svjesno tvrdi da ne želi biti iko, da potpuno odbija svaki individualni identitet. Stoga odbija da se zatvori u bilo kakvu parcijalnu ili konvencionalnu normu i prihvata da utone u promjenjivi tok života, bez mogućnosti da ponovo kaže 'ja'. Usljed toga negira i vlastito ime, što je znak da sankcioniše ponovno življenje kao jedna individua.

„Realnost koju ja predstavljam za vas je u obliku koji mi vi dajete; ali to je vaša realnost a ne moja; realnost koju vi imate za mene je u obliku koji vam ja dajem; ali to je moja realnost a ne vaša; a za sebe samoga ja nemam druge realnosti osim u obliku koji vama dajem. A kako? Ama upravo stvarajući se.“ (Pirandello, 2005, 221)

Zastajanje u jednom obliku znači umrijeti, a Moscarda bira život, spajajući se sa totalitetom življenja. Življenje iz trenutka u trenutak, u stalnom mijenjanju, je uzbuđljivo i radosno stanje. Zaključak *Pokojnog Mattie Pascala* je negativan i privremen, dok *Iko, niko i sto hiljada* predlaže poruku koja želi biti pozitivna, egzemplarna, programatska pouka života. To je radikalna alternativa *funkcijama?* društvene komedije. A junak se nje u potpunosti oslobodio, budući da ga više ništa ne veže za društvo. Odlučno tvrdi da je grad daleko, a grad je mjesto društvenog života. Moscarda bira fuziju sa prirodom. U ovom zaključku romana se *naziru?* radikalno iracionalistički izbori, prožeti vitalizmom. Postoji nešto mistično u poništavanju individualnog ja u protoku univerzalnog života. Nakon što jednom ozdravi, Vitangelo se nalazi u potpuno 'drugačijoj' perspektivi;

ne želi više imati ništa i „pokušava slijediti trenutak za trenutkom evoluciju života u sebi i u onom što se nalazi oko njega“ (Argenziano, *Invito alla lettura*, 2005, u: Pirandello, 2005, 191-192). Zabluda Mattie Pascala, koji je ubijeden da se može osloboditi samo mijenjajući ime i prepustivši se slučaju, je sada veoma daleka. Vitangelo, prepušten na milost i nemilost života, „postaje čista raspoloživost koja se obnavlja trenutak za trenutkom; nema više historije ni prošlosti, nije više u sebi već u svakoj stvari van sebe“ (Argenziano, *Invito alla lettura*, 2005, u: Pirandello, 2005, 191-192). On je neodređen a spreman je da se odredi u iskustvu, koje, kada prođe odgovarajući trenutak, ne ostavlja ni traga ni ogrebotine.

5.0. Otkriće da se može postati 'neko'

Moscarda je zasigurno nastavak lika Mattie Pascala, jer uz obojicu stoje duhovi mrtvih očeva, predstavljeni likom koji upravlja njihovom imovinom. Uz njih je tu i figura supruge koju su oženili očevom voljom. Obojica su neprilagođeni junaci i nisu zaposleni, što je pokušaj bijega očevoj volji. Obojica se bune protiv očeve figure, pogotovo Moscarda, koji otvoreno odbija očev lik, nasrćući bilo protiv njegovog lika zelenaša, bilo protiv njemu zamjenskog lika upravitelja Quantorza. No, za razliku od Pascala koji je pasivan, Moscarda postaje „aktivni protagonista“ (Donati, 1993, 121) vlastite krize identiteta. Eksplozija krize identiteta i posljednja agresivnost lika je najjači i najdramatičniji trenutak knjige. Noćna mora u kojoj se neprestano vraćaju očeve ruke, koje su u više navrata odvojene od tijela i monstrozne, ekspresionističko nasilje i vizionarska tenzija u poglavlju nazvanom *Krađa*³, te nevoljno sjećanje na dječiji scenarij sela koje je prikazano kao pravi povratak nesvjesnog, te najzad, scena ubistva bubašvabe, koja predstavlja simbolički čin koji materijalizira očevu gestu, kao prave protagoniste dovode na scenu duhove nesvjesnog. Na taj se način privodi kraju tiranija subjekta i njegove želje da organizuje radnju u okviru koji je uređen racionalnim i uzročnim lančanim vezama. Ova epizoda, kao i sljedeća u kojoj daruje kuću Marcu di Diu, označavaju trenutak prekretnice u radnji romana, jer Vitangelo, namećući vlastitu volju Quantorzu i supruzi, otkriva da može postati 'neko' za druge, te se izlaže riziku da će pasti u iluziju ličnog identiteta za kojeg

³ Tu Moscarda dolazi u banku da bi iz ormara uzeo dokumente koji se odnose na vlasništvo nad kućom koju želi dati Marcu di Diu.

već zna da je nemoguć. Ali on ovaj prekid sa očevim zakonom i afirmaciju vlastitog smješta u egzistencijalnu parabolu koja je predstavljena kao pozitivna i egzemplarna. Na ovaj način počinje izlječenje lika: dok njegovi prethodnici paze da ne budu umiješani u tok života, i trude se da budu daleko od njega, Vitangelo pokušava da neumiješanost i život koincidiraju. Predlaže paradoksalni ali mudar pristup. Prihvatilište mu dozvoljava da živi u dodiru sa prirodom, te da postane kao biljka, kamen ili životinja, uvučen u besmisleni tok života, bez imena, identiteta, misli, pa čak i bez nesvjesnog.

Ja sam živ i nisam završio. Život se ne završava. I život ne poznaje imena. Ovo stablo je drhtavi uzdah novog lišća. Ja sam ovo stablo. Stablo, oblak; sutra knjiga ili vjetar: knjiga koju čitam, vjetar koji pijem. Sav sam vani, i lutam. (Pirandello, 2005, 309)

Roman posjeduje retrospektivnu naraciju vođenu unazad od prvog lica, koje je u isto vrijeme protagonista radnje i narator, a njegov zaključak je paradoksalno pozitivan. Romano Luperini, u svojoj knjizi *Pirandello*, pokazuje da modaliteti humorističkog raščlanjivanja, koji su tokom romana nemilosrdno upotrijebljeni za analizu društvenih hipokrizija i individualnih iluzija, te za dokazivanje relativizma svakog ubjeđenja i okončavanje svake istine, zadržavaju „jednu slobodnu zonu pred kojom se zaustavljaju“ (Luperini, 199, 82). Zaključak romana posjeduje drugačiji i viši stilistički registar u odnosu na stranice koje mu prethode, te je upadljivo liričan i slavi Vitangelovo tjelesno prijanjanje svježini i blagosti prirode. Ovo je roman u kojem priroda u odnosu na ljudska značenja prestaje predstavljati prijetnju i postaje obećanje. Budući da je lišena smisla, postaje čudo, i nije više slika nepoznate uzvišenosti, „alegorijska oznaka pristupačnosti smislu i vrijednosti“ (Luperini, 199, 82), već simbol ispunjenosti i transparentnosti. Renato Barilli ovu sliku prirode definiše kao „laičkomondanski misticizam“ (Barilli, 1986, 134) koji je koherentan sa evolucijom posljednje faze Pirandellovog humorizma.

Lector je više puta umetnut u *fabulu* do te mjere da postaje lik, što otkriva svijest o historijskoj krizi sa kojom se autor želi suočiti na pozitivan način, za razliku od svojih prethodnih djela. Između polova monologa i dijaloga prolazi grčevita struja naratora koji se bori sa društvenom prazninom koju pokušava popuniti vlastitim primaocima, koje provocira i zabavlja, nastojeći stvoriti svoju publiku. U pretvaranju užasa („onog užasa o kojem se naširoko i uznemireno govori u više navrata“ (Luperini, 199, 83)) u

idilu, od alijenacije od historijskog bivstvovanja u ontologizaciju života, stoji ideološki nukleus Pirandellove produkcije.

6.0. Relativnost tački gledišta i vlastite svijesti

Moscarda je „nasljednik drama tolikih drugih Pirandellovih protagonista“ (Benussi, 1998, 183). Na osnovu banalne opservacije o simetriji njegovog nosa, on ne samo da otkriva relativnost tački gledišta, već i relativnost vlastite svijesti, udaljenosti od samoga sebe, egzistencijalne samoće, totalne nemogućnosti komuniciranja sa drugima. On shvata da je realnost naša konstrukcija i da je svijet „proizveden, kombinovan, sastavljen; svijet umjetnog, iskrivljenog, prilagođavanja, pretvaranja, taštine; svijet koji ima smisao i vrijednost samo za čovjeka koji je njegov tvorac“ (Pirandello, 2005, 212). Realnost je nemoguće shvatiti, fiksirati, osuditi. Niko nije Moscarda, koji shvata da je u isto vrijeme sto hiljada. Spram ove kognitivne drame, on može samo potpomagati mnogolikost svijeta. Stoga čini oslobađajući potez koji poništava privide koji su činili da se on osjeća kao u zatvoru i oslobađa se svoje cjelokupne imovine. Odriče se također i razuma, koji je bio razlog njegovog uništenja:

Odmah okrećem oči, da ne bih više vidio ništa kako se zaustavlja u svom prividu i kako umire. Samo na taj način ja sada mogu živiti. Rađati se trenutak po trenutak. Spriječiti da misao u meni ponovo počne raditi, i da unutar mene ponovo napravi prazninu ispraznih konstrukcija. (Pirandello, 2005, 309)

To je put ka ponovnom rađanju, koji prolazi kroz totalno poništavanje svega onoga što je postojalo prije, odnosno, metaforički gledano, putem smrti.

Misliti na smrt, moliti se. Postoje čak i oni koji još uvijek imaju tu potrebu, i oni glasno pričaju. Ja više nemam tu potrebu, jer umirem svakog trenutka, ja, i ponovo se rađam bez sjećanja: živ i potpun, ne više u sebi, već u svim stvarima koje se nalaze vani. (Pirandello, 2005, 309)

Nakon ove smrti, ponovno rađanje se ne dovodi u vezu sa prošlošću. Ne postoji regeneracija, već „promjena svijesti, opažena kao mješavina koja je u stalnoj evoluciji, koju niti jedna nauka ne može objasniti sa svojim apstraktnim i strogim konceptima“ (Benussi, 1998, 184).

7.0. Udaljavanje od života

Moscarda pristupa nekoj vrsti totalnog udaljavanja od života, i od samoga sebe prije nego od života, a „događaji se odmotavaju kroz mrežu slučajnosti koja nastaje iz nekog posebnog trenutka koji je očigledno nevažan, izuzetno beznačajan, i možemo reći neznatan“ (Virdia, 1976, 105). On se suočava sa nizom slučajnosti koje će odrediti njegov život, od konstatacije da je njegov nos drugačiji od onoga kakvim ga je on smatrao, izazivajući neku vrstu preispitivanja samoga sebe i vlastite pozicije u svijetu, vlastitog bivstvovanja. Nakon što shvati da ga ne samo njegova supruga, već i svi ostali koji ga poznaju smatraju 'drugim' svako na svoj način, uviđa da je niko, čak i za samoga sebe. Počinje se pitati da li je to prvi znak ludila, i shvata, teoretizirajući, da se radi o stanju apsolutne otuđenosti od samoga sebe. Počinje tako za njega potraga za neobičnim, koja će ga odvesti do „krajnje granice njegove udaljenosti od samoga sebe i od života, serija, rekli bismo, odvajanja koja sva zavise od početnog sofizma, umetnutog u imaginarni progres koji gotovo da je nardrealan, neku vrstu destruktivne metamorfoze“ (Virdia, 1976, 106).

Vitangelova potraga ima za cilj ono što se nalazi iza, ponor koji je van realnosti. Pravo ludilo za Pirandellovog junaka je želja za upisivanjem u registar vjerodostojnosti. Ludilo, odnosno nevjerovatnost, je za Pirandella jedini razlog umjetnosti. Usljed toga, nevjerodostojnost, odnosno nepodudaranje sa određenim stereotipima, sa određenim graničenjem sa događajima, sa određenim uzročnim i posljedičnim odnosima verističkog kanona, kod Pirandella nije slučajno. Ono je mentalno stanje, oružje kojim sâm Pirandello napada taj poredak „naturalističke strukture, otkrivajući ono što se nalazi iza, različitost, apsurd, negativno, relativno“ (Virdia, 1976, 111). To je, drugim riječima, oružje kojim se Pirandello bori protiv sistema znakova kojim se izražava građanski svijet racionalnog dvadesetog stoljeća. Pirandello napada njegov jezik, stvari i događaje, njegove mentalne i moralne hiperstrukture.

8.0. Zaključak

Glavni lik shvata da postoje mnogobrojni 'Moscardi' koji su drugačiji jedni od drugih, zavisno od tačke gledišta brojnih osoba koje ga poznaju, prvenstveno njegove supruge. Rađa se tako u njemu užasavanje od zat-

vora 'oblika' na koje je prisiljen od strane drugih, ali otkriva da je i za samoga sebe 'niko', što u njemu proizvodi jednu drugu vrstu užasa, uznemiravajući osjećaj apsolutne samoće. Zbog toga odlučuje da uništi sve slike koje drugi stvaraju o njemu. Djelo do kraja razvija krizu identiteta koju je predložio Pokojni *Mattia Pascal* dvadeset godina prije. Sada se heroj ne ograničava na negativno stanje, već nedostatak identiteta pretvara u pozitivno i veselo stanje, potpuno oslobađajući život od bilo koje vrste ograničenja.

BIBLIOGRAFIJA

1. Argenziano, M. (2005): *Invito alla lettura*. u: Pirandello, L., (2005): *Uno, nessuno e centomila*. Grandi Tascabili Economici Newton. Roma.
2. Argenziano, M. (2005): *I romanzi*. u: Pirandello, Luigi (2005) *Uno, nessuno e centomila*. Grandi Tascabili Economici Newton. Roma.
3. Barilli, R. (1986): *Pirandello. Una rivoluzione culturale*. Mur-sia. Milano.
4. Benussi, C. (1998): *Scrittori di terra, di mare, di città*. Nuova pratiche editrice. Milano.
5. De Benedetti, G. (1971): *Il romanzo del novecento*. Garzanti. Milano.
6. Donati, C (1993): *Il sogno e la ragione. Saggi pirandelliani*. Edizioni Scientifiche Italiane. Napoli.
7. Luperini, R (1999): *Pirandello*. Editori Laterza. Roma-Bari.
8. Mazzacurati, G (1987): *Pirandello nel romanzo europeo*. Il Mulino. Bologna.
9. Petronio, G. (1950): *Pirandello novelliere e la crisi del realismo*. Edizioni Lucentia. Lucca.
10. Pirandello, L. (2005): *Uno, nessuno e centomila*. Grandi Tascabili Economici Newton. Roma.
11. Virdia, F. (1976): *Invito alla lettura di Luigi Pirandello*. Mur-sia. Milano.

POSTMODERNA (I) OPERA

Ivana SELETKOVIĆ

Scientific & Research Incubator (ZINK)
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71000, B&H
E-mail: ivana.seletkovic@live.com

ABSTRACT

U tekstu razmatram suvremeni odnos prema/sa operi/om i njezinu vezu s filmskom umjetnošću, te predstavljam deskriptivnu analizu rock opere *Tommy*. Postmoderno doba karakterizira dekonstrukcija velikih esencijalističkih narativa, supstancijalnih karaktera, ideala dosezanja apsoluta i totaliteta. Zamasi masovne kulture usisali su i preusmjerili percepciju opere na isti način kao što su od umjetnosti učinili poostvarenje trash kulture uopće. Prvobitna namjera opere kao glazbene drame, s velikim naglaskom na baroknu mitomansku prenaglašenost, kastratske uloge i pribjegavanje artifičijelnom ne bi li se paradoksalno, ono ipak dovelo u vezu sa itekako svjetovnim, danas se svela na mogućnost da se ona „konzumira“ na brzinu, sa slušalicama naušima ili bez njih dok pratimo sekvence opere na tv ekranima. To se može objasniti i na načinda je želja poklonika glazbe, pa prema tome i opere, morala birati ili da ostane na tradicionalnim upotrebnim vrijednostima u kazalištima koja opet trpe definiciju elitističkih i zatvorenih arhaičnih mjesta provoda ili da se pokušaju svidjeti i nametnuti koristeći suvremene postupke djelovanja. Odatle ideja za operu (i glazbu) na otvorenom, ekraniziranje slavni opera kao što su *La Boheme* ili *Carmen*, ili pak otvaranje tv i radio kuća prilagođenih potrebama poklonika takve umjetnosti (Mezzo, Arte etc.).

Ključne riječi: opera, glazba, postmoderna, post-postmoderna, sebstvo, film, narativ, percepcija, rock opera, mimezis

POSTMODERNITY (AND) OPERA

In this article I discuss about contemporary relation with the opera, its connection with film and present a descriptive analysis of the rock opera *Tommy*. The Post-Modern age is characterized by the deconstruction of big essentialist narratives, substantial characters, the ideal of reaching the absolute and totality. The momentum of mass culture sucked in and redirected the perception of the opera in the same way as they made art as sort of realization of trash culture in general. The original intention of the opera as a musical drama with a strong emphasis on the Baroque mythical overemphasis, castrate roles and an appeal to artificiality in order to bring it into a relation with the wordly (profane) is nowadays reduced to the possibility to “consume” it quickly, with earphones, as we watch operas on TV. It was a choice between sticking to the traditional application values in theaters defined as elitist and isolated places of entertainment and the one hand and on the other the attempts to appeal to audiences outside these places using modern methods of presentation. Hence ideas for operas (and music) in the open, making films from great operas such as *La Boheme* or *Carmen* or foundation of radio and TV companies specializing in such art (Mezzo, Arte etc.).

Key words: opera, music, postmodern, post-postmodern, a self, film, narrative, perception, rock opera, mimesis

1.0. Uvod

“Postmodernim se može nazvati doba u kojem je sve više onih koji s podsmjehom reaguju na imperATIVE i normativne prognoze – čak upravo imperATIVE i prognoze moderne.” Ovim riječima Hörisch (2007) vrlo jednostavno opisuje jednu epohu koja još traje (ako joj već granice nisu sasvim zatvorene, granice koje, dakako, zatvaraju sami teoretičari) ali koju ja nazivam u ovom istraživanju post-postmodernom¹.

Ako je istina da je tradicija, osobito moderne koja prethodi ovoj epohi, podložna reakciji „podsmijeha“, onda bismo, ni manje ni više mogli svjedočiti *povijesti laži* (Derrida, 1996). Poruga, preispitivanje vrijednosti ili ono što Lyotard (2005) ističe: *tradicija filozofije subjekta se raspada*, ne može rezultirati drugačijim zaključkom od toga koji snubi ambis vrijednosti - rješenje enigme postojanja ili bivanja u svijetu onda kada se nudila cjelovitost.

Dakle, o kakvoj cjelovitosti je riječ; gdje se ona nalazi? *Poetika postmodernizma* Linde Huchon (1996: 98) nam obrazlaže da postoji pretenzija da se teorija sruši jer ne postoji vjerovanje u jednu „istinu“, već se o njoj može teoretizirati unedogled, a fikcija i metafikcija računaju upravo na to. Ako je teorija kao forma, obrazac, dovedena u pitanje, onda ne čudi preispitivanje i nadogradnja. Ako volja jest pokretač (kao kod Schopenhauera (1969)), onda joj se razum odupire, ne postoji realno i logično. Ne postoje trajne vrijednosti i modeli. Ako one ne postoje, onda i etika i estetika kao monumenti istih vrijednosti bivaju fleksibilne i nestalne.

Tematska reverzibilnost i reinterpretacije rezultiraju nevjerodostojnošću. A cjelovitost o kojoj se pitamo ne može stoga biti shvaćena ili prihvaćena u okvirima takvog djelovanja. Poetika ili poetike (kao što je Aristotelova), ne mogu biti svrsishodne ukoliko je njihov domet ograničen (ne)mogućnošću implementacije. Gubi se objektivnost suda ili pro-

¹ Biti u *Pojmovniku suvremene književne i kulturne teorije* (2000) navodi da je pojam *postmoderna* začeo u književnoznanstvenim krugovima šezdesetih godina prošlog stoljeća. No, *post* u riječi *postmodernizam* stvara neprilike oko pitanja da li je on nastavak moderne ili nova epoha. Početkom osamdesetih dvadesetog stoljeća dovodi se u pitanje i periodizacija pojma. Možemo, prema tome, zaključiti da je pitanje postmoderne ekvivalentno pitanju post-postmoderne ukoliko isti pojam označava nama blisku budućnost koja je u samom začetku, s obzirom na činjenicu da se stanje svijeta-izmiješanost stanovništva koje rezultira izmiješanošću kultura rapidno mijenja, što se odnosi na sve procese koji se odvijaju po inerciji-politika, ekonomija, kultura etc.

sudbe ukoliko su sud ili prosudba podložni promjeni ili čak brisanju, uništenju.

Kako subjekt može djelovati unutar objektivnog koje je onda djelomično objektivno, zavisno od uvjeta, raspoloženja, teorija koje su disonantne u odnosu na pretenzije? Kako uopće možemo računati na odnos subjekt – objekt, kada tradicionalni postulati o njihovoj povezanosti bivaju dovedeni u pitanje? Onda kada subjekt nije misleći, onaj koji zaključuje i obrazlaže, već može vlastite pretpostavke nadograđivati mnoštvom nezaključenih, neformiranih teorija izbalansiranih i provučenih kroz različite prizme konfrontiranih djelovanja? O kojem subjektu se radi i da li je moguće pridružiti mu objekt jednako drugačije shvaćen i odgovarajući, barem u meditativnom poimanju?

Subjekt shvatiti kao stanje i objekt kao priliku uz ono poznato razlikovanje – ja od ti kao razlikovanje dvaju subjekata, subjekt kao individua, subjekt kao biće, objekt kao činjenje, kao nebiće, kao skupinu elemenata koja bitak čini bitkom bića u *usmjerenosti*? prema nebiću. Subjekt može biti dalje shvaćen kao *znanje* (ponovo idemo tragom Lyotarovog tumačenja!), a *praktičan subjekt* kao čovječanstvo. Oboje sugerira konkretizaciju, osobnost, autentičnost, omeđenost, svrhovitost koja se objektivnošću objektivnog – onoga što jest zbog elemenata koje isto stanje čine objektivnim, objektivizira u praksi, doznachava akcijom. Što će reći da je stanje subjekta takvog kakav on jest objektivno² - usmjereno djelovanje ka nečemu što je objektivno važeće. Međutim, spomenuti autor naglašava da su ustaljena očekivanja očito iznevjerena i preusmjerena.

Ta vezanost objekta i subjekta ili *tradicija filozofije subjekta* sa kolosalnim hegelijanskim *duhom* kao fertiliziranim aplikativnim jedinstvom značenja i funkcije postojanja, postaje nedorasla igra riječi i simbola čija težina adaptacije ostaje nedovoljno rekonstruirana u odnosu na stvarnost. Stvarnost ili postmoderno doba/epoha³ se dugo pripremala. Prethodile su joj industrijske revolucije i ratovi dvadesetog stoljeća u koje je epoha uronjena i koji su na nju itekako utjecali.

Sva zbivanja i dovođenje subjekta u pitanje jesu neophodna zbog primjena njegovih alternativa ponuđenih suvremenim tehnologijama.

² Odnos subjekt - objekt *ulaziti? ili bez „može“?* u tradicionalnu interpretaciju prema kojoj je subjekt shvaćen kao biće, a objektom se smatra predmet vanjskog svijeta, spoznaje i djelatnosti subjekta.

³ Možda bismo mogli uključiti u ovaj diskurs o postmoderni ili dobu post-postmoderne *Estetiku kibersvijeta i učinke derealizacije* (2005) Marine Gržinić.

Misao je potpomognuta i vođena jezikom tehnologije, jezikom koji je *metajezik*, specifičan, a priori zadan i karakterističan jer vodi ili želi dovesti do zaključka, bez prepuštanja i dopuštanja slučaja/slučaju, zbog čega se rađa *bolesni skepticizam* (Bruckner, 2012-*Europski glasnik*).

Ako je tako, suvremeno doba, postmoderno ili post-postmoderno (jer tehnologije su itekako uznapredovale, kolanje simbola i znakova, jezika se još više izmiješalo, slika svijeta se konstantno redefinira vjestima/izveštajima) ne zaustavlja taj skepticizam nego ga još više usložnjava. Dakle, skepticizam rađa i pitanje preformuliranja shvaćanja/interpretiranja (o) subjekta/u. Prema tome, nedostaje cjelovitost „suvremene“ ontologije.

Ukoliko ta cjelovitost ne postoji, ne postoji ni *narativ, priča* (Lyotard (2005)), koja bi bila u ulozi obrasca, paradigme. Ako ne postoji narativ ili priča kao paradigma, niz ili struktura supstancijalnih vrijednosti, kako onda krenuti u novo definiranje fluidnosti subjekta pa onda i objekta, ukoliko se oni sami po sebi više ne podrazumijevaju, ukoliko ambivalencija nikako ne ulazi u novi kontekst shvaćanja i razumijevanja?

Konstatirati da su i subjekt i objekt nestabilni-fluidni možemo stoga što su transmisijski u vlastitoj subverzivnoj datosti. Ne proističu ni iz čega, već ih uvjetuju sukusi percepcija prošlosti i mogućnosti uobličavanja sadašnjosti. Oni su u početnoj poziciji „možebitnog“, a takva nezahvalna pozicija, koliko god fleksibilnošću i nestalnošću epistemologijske dijalektike garantirala poticaj u osvajanju nove teorije iza koje se krije „pleksus“ teorijâ, stvara konfuziju aporijske relativnosti. Zbog toga se subjekt vraća demarkaciji sebstva koje mora doći do novog *znanja* ili „samospoznaje“. Zanimljiva su istraživanja Heinza Kohuta (*Analiza sebstva*, 1990)⁴. Pitanje sebstva je zanimljivo jer suprotstavlja iluziju stvarnosti. Ali ako zaključimo da postmoderna i postpostmoderna u kojoj smo sada obiluje znakovnim i simboličnim sistemima koji se ukrštaju i preusmjeravaju, konstantno se nadograđujući, nije li onda ugroženo i sebstvo?

Granice iluzije i stvarnosti se pomiču. Kao primjer uzmimo djelovanje interneta, facebooka. Ako smo prijateljstvo smatrali bliskim odnosom među određenim brojem ljudi koji dijele „fond zajedničkog“ zbog koga odnos biva nazvan prijateljskim, kako onda shvatiti prijateljstvo između, nekad čak i nekoliko tisuća ljudi, od kojih poznajemo samo neko-

⁴ Psihoze, neuroze, dakle ponašanje gdje su vidljive *neuobičajene* manifestacije sebstavna tragu istraživanja koje sam objašnjavala u kontekstu ja-jastva uz pomoć psihijatrije i etnopsihijatrije, označene su kao psihopatološke; razni poremećaji ličnosti.

licinu ali o njima ništa značajno ne znamo, pa čak ni kako točno izgledaju. U kontekst sebstva zasigurno mora ulaziti i taj modus vivendi u novom okrilju. Sebstvo shvaćeno u epohi suvremenih tehnologija očekuje prestrukturiranje (ponovo!) vrijednosti, kako na općem tako i na individualnom nivou. Etnopsihijatrija koja uopćava ili poopćava, koja želi objasniti univerzalnost transformacije pojedinačnog u opće mjesto ras-poznavanja, jedinstvenost psihološkog profila kakav god da on jest, sada ulazi u vlastitu bazu. U tu jedinku sebstva, ako idemo tragom Kohutove analize. Ništa se bitno ne mijenja u značenju djelovanja pojedinca. Ono što u psihijatriji predstavlja poremećaj, pojedinca-u analizi sebstva ili grupe-u području etnopsihijatrije, kroz društvene filtere prolazi kao sasvim prihvatljiv model ponašanja.

Ako se navedena tradicija filozofije subjekta raspada, to nikako ne može značiti da ta rasparčanost do koje dolazi ne može insinuirati naznake već stečene cjelovitosti. Dakako, insinuacija te cjelovitosti ne mora biti niti jest repetitivan akt. Ona razdijeljenim dijelovima, ukoliko želi stvoriti cjelinu, pridodaje „novo“, *meta-*, *inter-*, gdje direktno povezujući se i sa jezikom i simbolikom potvrđuje „uspjeh“ suvremenog eksperimentiranja prelamanjem i nadopunama.

A dalje, što i kako razumijevati ne bi li se uopće podjarmila stvarnost takva kakva jest, ako jest? Vlastiti bitak, potvrđujući nam kroz „sukob“ ili diferencijaciju „novog“ od „starog“, stavlja kao imperative - jesam, postojim, ti si svjedok, društvo potvrđuje! Kako? Ponovo „kolektivnim“ - *mi* u daljem razvitku – *građanstvom* (ili kritikom *malograđanstva* tragom Barthesovih *Mitologija* (2009)). Bitan povod tim mijenama koje je nemoguće obuhvatiti diskursom *mnoštva*? jezika koji se preklapaju ili sudaraju uočljiv je u *igri*, *igranju*, čija pravila morate poznavati da biste mogli pozitivno reagirati, odnosno da biste mogli sudjelovati. Pozitivna reakcija nije potvrđivanje slaganjem, već razumijevanje s otklonom ili prihvaćanjem tog mnoštva. Iz njega proizlazi zaključak da postoji potreba za alternativnim svjetovima koji se umnažaju, jer se na taj način ona stalno samopotvrđuje novim konstrukcijama, simboličko jezičnim nadogradnjama.

2.0 Film kao nastavak opere

Film je jedan od vizualno auditivnih nastavaka kazališne prethodnice opere. Također, može biti shvaćen kao alternativna stvarnost, ona

koja očekuje svoj nastavak u deskriptivnoj nadogradnji.

“Na području zvuka, sklop stvarnosti i nestvarnosti stvorio se najprije oko muzičke nestvarnosti. Stvarni život očigledno ne poznaje simfonijski tok⁵. Ipak je muzika, koja je pratila već nijemi film, našla svoje mjesto na zvučnoj traci.

Dakako da jest, a razlozi su ponovo tehničko-tehnološko kauzalne prirode. Film je logičnim slijedom nastavak opere. Opera iz grčke tragedije, koristeći različitost elemenata, postiže katarzu ili ono što sam označila neo-katarzom na tragu dihotomija/plošnosti. Ona je svojevremeno značila umjetničku evolucijsku tvorevinu odgovarajući nalazi na polu suprotnom od zahtjeva za objektivnošću. Nevjerovatna protivuriječnost između oka i uha; uho se uljuljkuje na ono što oko one dozvoljava“ (Morin, 1967, 123).

Ona se narativno nadograđivala ne bi li iz nje konačno nastao film. Rođenje filma nastaje zahvaljujući kinematografu (braće Lumière - 22.3.1895./28.12.1895.) u novoj epohi.

S obzirom na svoju narativnu i simboličku narav, ne čudi što danas nakon zvuka⁶-inovacije zvučnog filma, napredak u njegovom razvoju predstavlja glazba sa svim svojim značenjima. “Zvuk je već komplikovao montažu” (Bazin, 1967, 102). Nadalje, zahvaljujući zvuku, pamtimo mnoge glazbene teme npr. Coppolinog *Kuma* - kompozitor Nino Rota, Leoneovog *Bilo jednom na Divljem zapadu* - kompozitor Ennio Morricone etc. Filmski kompozitori imaju svoj društveni status filmskog kompozitora. Morricone i Williams su planetarnu popularnost stekli upravo filmskim kompozicijama.

Cilj je tih kompozitora – kao i u operi, izazvati-potaknuti emociju u značenjskom/perceptivnom konglomeratu, ponovo kao u operi. Gledajući prizore, sekvence filma/scene, slušamo istovremeno zvuk emocija, zbivanja na filmskom platnu. Vrlo često dolazimo i do spoznaje da sâm filmsko uprizorenje sa narativnim manjkavostima, nedostatkom detaljnog/zornog prikazivanja onoga na što se odnosi ili bi se trebalo odnositi, sa sobom nosi “ljepotu” glazbene teme i/li fotografije kao što je bio slučaj s kostimografijom u operi (vizualna percepcija izuzeta iz narativnog kon-

⁵ U povijesti glazbe zanimljivo je ono što je pokušaj simfonijske pjesme. Riječ je o programnoj orkestralnoj skladbi razvijenoj u 19. stoljeću. Želja romantičara je bila da se glazba približi drugim vrstama umjetnosti, služeći se sadržajem kojeg najčešće obuhvaća već samim naslovom.

⁶ Značaj zvuka u filmu je veliki. Cjelokupnost filmske estetike ovisi upravo o njemu. Vidjeti u *Umijeće filma* (1996) Hrvoja Turkovića i *Estetika filma* Henria Angela (1978).

teksta koja se služi vlastitim simboličkim poveznicama).

Spoznajemo da Gabrijelova oboa (glazbena tema filma *Misija* Rolanda Joffea o jezuitima i pokrštanju domorodaca u Južnoj Americi), tako uz vlastiti emotivni naboj (te "idiličnu" fotografiju prirodnih ljepota Amerike) ostaje prisutna kao zasebno umjetničko djelo filma (i fotografiji/snimci/pokretnim slikama). Filmska industrija se razvila i neprestano se razvija. Mnogi filmovi bivaju zato zaboravljeni, dok jedino glazba svjedoči njihovom postojanju. I mnoge opere se ekraniziraju – kao više *puta?* spomenuta opera *Carmen*⁷, ali te ekranizacije su namijenjene malom broju poklonika opere u odnosu na drastično veliki broj obožavatelja drugih filmskih žanrovskih ostvarenja.

Također, glazba u filmu može biti repetitivna utoliko što ćemo uočiti slijed/praksu upotrebe klasične glazbe na filmu. Tako je nebrojeno mnogo filmova u sebi zadržalo Vivaldijevo Proljeće iz Četiri godišnja doba, Bachovu Suitu za čelo ili Mozartovu Malu noćnu muziku. Glazbeni filmovi najviše liče operi. Imaju sadržaj nalik opernom - govor, mimiku, glazbu. Suvremena glazba s mjuziklom i novim žanrovima sudjeluje u stvaranju filmova kao što su *Fantom u operi* Joela Schumachera iz 2004. i *Briljantin* Randala Kleisera iz 1978. Ipak, postoji zanimljiv film koji doslovno ujedinjava operu i film, zbog čega se može smatrati operom u operi. Riječ je o Formanovom *Amadeusu* (1984).

3.0 Opera i rock opera

Zamasi masovne kulture usisali su i preusmjerili percepciju opere na isti način kao što su od umjetnosti učinili poostvarenje trash kulture uopće. Prvobitna namjera opere, kao glazbene drame s velikim naglaskom na baroknu mitomansku prenaglašenost, kastratske uloge i pribjegavanje artificijelnom ne bi li se, paradoksalno, ono ipak dovelo u vezu sa itekako svjetovnim, danas se svela na mogućnost da se ona „konzumira“ na brzini, sa slušalicama na ušima ili bez njih dok pratimo sekvence opere na tv ekranima. To se može objasniti i na način da je želja poklonika glazbe, pa je prema tome i opera, morala birati ili da ostane na tradicionalnim

⁷ *Carmen* je ekranizirana 1984. godine. Film, odnosno ekraniziranu operu, je režirao Francesco Rosi. Uloge su raspoređene na sljedeći način: Julia Migenes (*Carmen*), Plácido Domingo (*Don José*), Ruggero Raimondi (*Escamillo*), Faith Esham (*Micaela*). Lorin Maazel je dirigirao Francuskim orkestrom.

upotrebnim vrijednostima u kazalištima, koja opet trpe definiciju elitističkih i zatvorenih arhaičnih mjesta provoda, ili da se pokuša svidjeti i nametnuti koristeći suvremene postupke djelovanja.

Odatle ideja za operu (i glazbu) na otvorenom, ekraniziranje slavni opera kao što su *La Boheme* (Roberta Dornhelma iz 2008. godine) ili *Carmen*, ili pak otvaranje tv i radio kuća prilagođenih potrebama poklonika takve umjetnosti (Mezzo, Arte etc.). Ali, moramo uvidjeti da se bitan element, možda i najbitiji za percepciju (sudeći prema pravilima drame pa prema tome i glazbene drame), tada gubi - percepcija uživo ili bivanje u danom trenutku/trenucima uprizorenja. Jer, i glazbenici i publika čine simbiozu opere; to je nužnost koja nestaje. Nestaje zato što je opera tada, u vremenima vlastitog razvoja, plijenila pažnju funkcionalnošću današnje saponice. Ona je bila zabav(n)a, noćni pasaż užitka, traganje i idealiziranje. Idealiziranje stoga jer su likovi i sudbine bili oivičeni vječnim ljubavima ili mitološkim pričama, legendama.

Opera je traganje, zato jer je takav koncept opere nužno djelovao na publiku, zbog čega je ona odgovarala introspekcijom i „uživljavanjem“. Ne na način da se poistovjećuje sa likovima i pričom, već zato što se gnoza metafizike grana - s jedne strane zbog priče koja nije autentično realistična i s druge strane - zbog glazbe, koju publika odvajkada povezuje s božanskom providnošću. Zato je ona užitak, jer je avanturistički umjetnički hedonizam. Uljuljkavanje u viziju sređenog društva, strukturiranog, funkcionalnog, tako je podržala i sama opera. Ona, kao i svaka druga umjetnost, odražava društvo - mikrokosmos. Suvremeno doba sa vlastitom redefiniranošću, kompulzivnošću, destruktivnošću, subverzijom koja je usmjerena na prazan prostor, bezidejan prostor, temporalan, ne može, nije u stanju ponuditi formu u nepromijenjenom obliku. Zato su nastale opereta i mjuzikl, a opera je ostala u Schönbergovskom eksperimentu koji povlađuje vremenu *prevrednovanja*.

Od operne tradicije je ostalo sjećanje i uprizorenje tradicije. Novo doba ne poznaje, niti se želi prikloniti prauzorima. Jer opera, napokon, to jest. Slika društva koje je običavalo uživati u operi kao zabavi, ali istovremeno pokušavajući i nametnuti preko nje i čitav sustav vrijednosti eksperimentirajući s aktualnošću teme. Tako *La Boheme* pripovijeda o boemskom životu (sukladno sa boemskim zanosima tadašnjeg Pariza), *Carmen* o ljubavi i klasnim predrasudama (glavni lik je Ciganka zavodnica), *Madame Butterfly* o jednoj tragičnoj egzotičnoj ljubavi (što je sasvim očekivano zbog romantičarskog zanosa i divljenja egzotičnoj, i tada nedovoljno poznatoj, kulturi Japana).

Sada sve egzotično i neuobičajeno prenose drugi mediji, mnogo brže i učinkovitije, s mogućnošću pauziranja sadržaja. Opera, kao i drama, namijenjena percepciji uživo, danas se može slušati i gledati na radiju, mobitelu, televiziji. Njezina socijalna dimenzija se gubi. Interakcija sa publikom ne može postojati ako se opera gleda u samoći i praznini dnevnog boravka. Njezin ekvivalent biva konzumerizam, proizvodnja, tiraž, dodjela nagrada. Ona je parafraza tradicije. Današnja kultura naslonjača i konzumerizma je kultura stagnacije, slijeganja tradicijskih rakursa. Opera se danas nalazi u paradoksu egocentrizma.

Kako promatrati tzv. rock operu u kontekstu opere uopće? Je li ona specifična opera ili je samo jedan eksperiment; odgovor – travestija/e? Da li riječ o neuspjelom eksperimentu? Postmodernom hipi eksperimentu koji obuhvaća i film, transformirajući i sâmu ideju opere kao kazališne tvorevine – drame, koja se mora odvijati u kazalištu, *sada* i *ovdje*, distancirajući se od prethodnog (što je ono?)? Je li riječ o kulturnom pamćenju; definicija koju obuhvaća Assman (2008) u istoimenoj knjizi?

Čini se da je mnogo konstruktivnije rock operu promatrati kao jedan zaseban glazbeno-scenski fenomen. Nazvati je fenomenom može se naprosto zato jer je rezultat jednog specifičnog vremena sedamdesetih godina, godina koje su iznjedrile studentske štrajkove i hipi pokrete, ideje o slobodi i oslobođanju a koji je iznevjerio formu opere dovodeći je do empirijskog (sic!) paradoksa. Spoznati taj glazbeno-scenski oblik ne znači samo i jedno prvi put ući u kazalište, prvi put čuti i vidjeti bez ikakvih očekivanja, biti isključiv u spoznavanju *sada* i *ovdje* (doslovnošću).

Spoznati operu, prodrijeti do smisla iskustveno značilo bi slijediti obrazac zadan nekoliko stoljeća ranije, bez limita doći posredovano do prethodnog. Zbog njega, zbog obrasca – ponašanja i kulturoloških razlikovanja, odlučimo ili ne nazočiti operi uz jednostavnu distinkciju: razumijevanja od nerazumijevanja. Iako su uzrok i jednom i drugom stoljeća od njezinog nastanka i razvoja, stoljeća koja posredstvom jezika formiraju objektivno - istinu.

Doći do vremena – epohe kada nastaje *Nekoliko misli o odgoju* (Locke, 2014), na koji način? Nisu li takve misli otpor slobodi, indoktrinacija koja u konačnici plaća danak prirodi/prirodnom/nekonvencionalnom, svodeći individualno na opće, na vrijednost, na neupitnost, na društveno, na pravil((n)o(!), značilo bi doseći vrijeme kada se u već malo razvijenijem obliku opera tretira kao kulturološki artefakt. Locke je rođen 1632., a umro je 1704. Njegovi operni suvremenici su primjerice Henry

Purcell (1658–1695), autor - kompozitor slavne opere *Didona i Eneja* (1690) i Matthew Locke (oko 1630-1677), koji objavljuje glazbu pod naslovom *The English Opera* (Psyche i Oluja). U isto vrijeme koegzistiraju i talijanska i francuska i njemačka opera (Italija je dalje širila svoj utjecaj). Riječ je o glazbi Zapada, čiji je rezultat i opera. Od Ars antique (1170-1310), do Ars nove (polifonija 14. stoljeća). Od jednoglasja, višeglasja, opere, do danas.

Sva ta kretanja nameću sljedeće pitanje: da li učenje, što dokazuje da je društvu prema Lockeu potrebno uređenje (iako se Locke zalaže za liberalizam), ne dokazuje istodobno i paradoks prosvjetiteljstva? Ne dolazi li ta *ponuda* rješenja, ta ideja ili nauk iz engleske empirističke škole?

Engleske - zemlje u kojoj nekoliko stoljeća kasnije dolazi do procvata rocka s Beatlesima. Oni slave slobodu, zanoseći se istočnjačkim idejama o njezinom poticanju, dijabolički „opijumskim“ hedonizmom – drogi slavljenoj u *Lucy in the Sky with Diamonds* (LSD)! Liberalistička, ili točnije ideja o liberalizmu, dolazi s kolonijalnim duhom koji lebdi od renesanse pa nadalje; od širenja carstva Engleske. Razvoj misli, razvoj filozofije je matematički princip, eristička dijalektika provedena u djelo dakle (Schopenhauer piše o istom u 38 trikova (2002)).

Ideja je lebdeći credo kojega treba „uhvatiti“, „zatočiti“ i obrazložiti u nekoliko točaka. Tek tada ona postaje istina ili model ili pravilo. Domena filozofije ju ruši ili potiče; potvrđuje ili negira. Kako onda slobodno provoditi ideju? Na koji način razlikovati *primarne i sekundarne kvalitete* (Locke, *Ogledi o ljudskom razumu*), iznivelirati ih tako da budu smislene i razumljive, *refleksiju i osjetilno iskustvo* odvojiti, shvaćajući da je razum taj koji potvrđuje da jest ono što jest. Dokazivati smjerno ali obrambeno, uz pomoć sudova, da ideja nije subjektivna ako je usmjerena na jednakost, ne na štetu drugome, ne protiv drugoga. To s druge strane aludira na etičko-estetske paradigme, na opća određenja bitka. Nije li i tu začetak odricanja od sebstva, bitka-bića koji se samopotvrđuje (kolonizatorstvo)?

Stoga, spoznati operu značilo bi shvatiti ju kao svijet za sebe - onaj koji ima vlastita pravila ili čak i arhetipove, što se posebno odnosi na prve opere s mitološkim temama; ući u taj svijet i biti promatrač i to onoliko vremena koliko traje sâmo uprizorenje. Dakle, „socijalizirati se“ međuprožimanjima⁸ na ovaj način značilo bi sudjelovati u uprizorenju

⁸ Norbert Elias (2007) u knjizi *Što je sociologija?*, posebice u petom poglavlju knjige naslovljenom *Odnosi međuprožimanja - problemi društvenih veza*, obrazlaže vezu iz-

gledanjem i slušanjem s već unaprijed zadanim zadatkom – što znači ipak posredno pratiti i pokušati dešifrirati ono što se odvija na sceni. Zadatak je, prema tome, jasan za onoga koji je najprije u ulozi recipijenta. Područje opernog uprizorenja iziskuje spremnost, čak i unatoč spoznaji da je moguće prihvatiti ga kao prvo iskustvo. Ali prvo iskustvo opernog prožimanja nije ulazak u svijet nepoznatog (nekolicina ljudi ima otpor prema načinu opernog pjevanja – izvođenja, tako da postoji mogućnost negodovanja koja se manifestira/obrazlaže/uobličava u jeziku/govoru/izjavi kao „neznanje“: *ja to ne razumijem*; a zapravo je riječ o želji za smještanjem takvog izvođenja u kontekst iz kojeg dolazi).

Potrebno je zaključiti, donijeti sud, smještajući operu u povijesni i kulturološki kontekst specifičnog glazbeno-scenskog izričaja, ako je riječ o općem socijalnom međuprožimanju. Spoznati već spoznato, jer spoznato dovodi u pitanje smisao vrijednosti iz kojih spoznato potiče. Paradigmatično se dovodi u pitanje zato jer ono, zalažući se za etiku iz vremena iz kojeg dolazi, stvara i estetiku koja postaje sa-znanje o nečemu. Istovremeno, ta sa-znanja sa sobom nose pretpostavke i predrasude koje se smatraju vrijednostima.

“Vrednosti se promišljaju u aksiološkim terminima, što je, uostalom tautologija, jer se aksiologija ne svodi ni na pojmovno ni na afektivno. Smisao vrednosti nije predmet saznanja: nema nauke o lepom, o dobrom, o pravednom. I sama istina, kao podudarnost misli sa stvarnošću, uprkos tradicionalnim predrasudama, nije vrednost. Upravo zbog toga je zasnivanje nauke o moralu uvek dovodilo do neuspeha, kao i pokušaji da se izgradi nauka o lepom ili nauka o pravednom.” (Polin, 2001, 86)

Kako onda shvatiti ono što kasnije tvrdi Hegel (2000) kada piše o apsolutnom duhu koji se ozbiljuje u osjetnoj pojavnosti? Kakva je osjetna pojavnost kod onih koji osjećaju otpor i što taj otpor predstavlja ako smo naučeni ili bismo trebali biti naučeni da operu spoznajemo kroz

među holizma-nezavisnog skupa pojedinačnih akcija i metodološkog individualizma. Riječ je o procesima koji se nadopunjuju, stvarajući društvene poretke kroz povijest od kojih i dolazi poimanje i razlikovanje civilizacija. Te akcije i procesi su također evolucijski i teološki. Ne možemo ih shvatiti kao jednoobrazne i monolitne misaone strukture, već je riječ o vezama i odnosima prirodnih i društvenih znanosti.

U operi se stoga, kao društveno-individualnom produktu, proiciraju svi ti odnosi i međuprožimanja ukoliko se ne ignoriraju svi elementi koji ulaze u kontekst njezinog rađanja i razvitka.

aspekt spoznatog?

Prema Hegelu, ono što jest, ili bit svijeta se razvija, dolazi do toga što jest. Onda bi se moglo zaključiti da je Hegel siguran u istinu ideje i da ona jest takva kakva jest, i da svoj bitak potvrđuje čak i kroz navedeno samopotvrđivanje, ulazeći u povijesno-kulturološki kontekst. Ona se, prema tome, konstantno samopotvrđuje. Isto bi vrijedilo i za operu. Nije li uvjet te osjetne pojavnosti unaprijed zadan u operi, u zbilji njezinog nastanka, razvoja i opstanka? U znanju (o) – pogotovo onda kada je činjenično uobličeno u tekst u udžbeniku, ondje gdje je riječ o kulturi ili sferama ljudskog djelovanja koje je čine.

Ako je te sfere čine živućom kroz spektar već spoznatog, onda bi ono trebalo biti „zbiljsko“. Imati mišljenje o artificijelnom konglomeratu kakav je opera, značilo bi ići i na suprotnu stranu od zbiljskog, jer takvo stanovište ono što se označava zbiljskim dovodi u pitanje. “Zbiljsko” ne bi trebalo biti prividno. U operi postoji to prividno vidljivo u sadržaju narativa-libretta, vidljivo u jeziku glazbe; sadržano u metafizičkom. A posjeduje i perceptivno “lažno” da bi postalo (i) s onu stranu “zbiljskog”. Možebitno, iluziju.

A što je to još *lažno* u socijalnom pristupu ili međuprožimanju? Obredna reverzibilnost u pristupu. Što se događa *sada* i *ovdje* ima svoju povijest, smisao koji govori o evolucijskom razvoju jednog glazbeno-scenskog oblika (uz sve ostale razvoje glazbe uopće - raspodjelu glasova, polifoniju etc.) i društvu koje taj oblik njeguje i potiče zbog čega postaje dijelom kulture obnavljajući kulturni status stoljećima, od baroka pa naovamo, potvrđivanjem vlastitog postojanja svakom novom (pra)izvedbom. Reprodukciom osjeta unutar opernog *bihelijorizma* – Meyerov (1986) kontekst prenesen na razinu opernog razumijevanja. Što će reći da je *lažno* ondje gdje statusna vrijednost ne podliježe vremenskoj distance, zato jer vremenska distanca ne trpi opće perceptivne preinake. Ukoliko ne dolazi do njih, onda oblik koji je postao kanon ostaje takav i dalje; posvećenost njemu kao takvom ostaje uokvirena kulturološkom kauzalnošću bez uvođenja novog diskursa contra tradicije kulture.

Ako je opera već elementarni glazbeno-scenski oblik ustaljene forme (s obzirom na povijesnu distancu, pozivanje na arhetip - antičku dramu, vlastitu strukturu - činove, glasove), koju čak ni demistifikacije suvremenih stremljenja ne mogu dovesti u pitanje, izmijeniti očekivanja publike usmjerena ka dijelovima poznatih opera čija uprizorenja žele afirmirati delirij, zanos, potvrdu već ustaljenog potvrđenog, kako je moguće fenomen postmoderne rock opere interpretirati drugačije nego li kao mi-

metičko poigravanje s tradicijom opere i vremensko - prostornim kontekstom novog doba?

Redundancija kao odgovor kanonu koji je i sam takav – ali i filmom i krilaticom postmoderne – izgubljenim subjektom. Zato je ta konceptualna tvorevina subverzivna u odnosu na tradiciju opere. Lyotardovo (2005) tumačenje postmodernog stanja dovoljno obrazlaže stanje subjekta. Subjekta - onoga koji je mogao djelovati sa znanjem, a sada figurira kao oznaka za pojavu kritičkog subjekta. On, urušavajući vlastiti status znajućeg, može spoznati, suditi i postaviti novu filozofsku paradigmu kao što su učinili navedeni filozofi. Subjekt postaje višestruk jer je *znanje sada u njegovoj službi* (Lyotard).

Engleska s početka opere gubi svoj utjecaj, kolonije nestaju (barem formalno u isključivosti tradicionalnom prostornom shvaćanju zbog alternativnih načina ratovanja i kolonizacije na višem nivou djelovanja) i urušava se vjerovanje u poredak/red, u veličinu kulture. Stvarna postaje i kulturna razmjena bez nadziranja; avanturizam kontemplacije i afirmacije putem jezika glazbe ali i drame, koji se prevodi; a mnogo je jezika i prijevoda. Ako je tako, dolazi do gomilanja apokrifnih etika (ovisno o izvoru iz kojeg etika ulazi u eter stvarnosti).

Kako tu izmiješanost učiniti smislenim sustavom kada trpi konstantnu nadogradnju; velike kulture više nisu samo djelujuće *latifundije*, na njih se također i djeluje.

Znanje nije znanost (Lyotard) koja se dá uvesti u tu neporočnu formulu. U velikim povijesnim temama naravoučenija čovjek gubi identitet koji je ranije bio suglasan s kulturom koju suvremeno doba čini fleksibilnom. Ako jest fleksibilna, ne može biti samo sistematična, čak i da pokuša dokazati da jest. Gubi se sistematičnost koja se ogledala u ranijim epohama. Obrazovanje i obrazovanost kao naređenje – obavezno pohađanje osnovne škole; rađaju mogućnost mišljenja – to je iznjedrila ideja građanskog društva. Ukoliko je ta opcija otvorena, mišljenje može biti varijabilno, propitivačko, slobodno – rušilačko. “Kritičko” ili “refleksivno” i hermeneutičko (Lyotard). Zato je pitanje subjekta toliko intrigantno jer svjedoči o *nestabilnosti* (Lyotard). U tim uvjetima, s jedne strane, u glazbenom poimanju i razlikovanju nalazi se rock, dok se s druge strane nalazi opera.

Antagonizam stvara simbiozu, što će reći da u socijalnom kontekstu, općoj razini razumijevanja socijalnih kretanja, ratovi s početka 20. stoljeća, suvremenim ratovanjem koje se smatra surovijim naprosto zato jer postojanje logora i konclogora ne može izazvati drugačiji zaključak

(Adornov zaključak o tome da li je moguće pisati poeziju nakon Auschwitz!). Drugačije, eufemističko poimanje, stvarajući novi poredak kroz destrukciju – što rat nužno jest, mora na razini umjetničkog djelovanja učiniti „novo“, što će biti odraz stanja - konstrukcija. A novo ne može novonastalom ne odgovoriti. Neodgovaranje ili ignoriranje je samo nova formulacija, novi model odgovaranja, detronizacija vrednovanja.

U ovom slučaju ponovo tradicija ulazi u kontekst reafirmacije i afirmacije ponovo uspostavljenih vrijednosti. Odnosno: dekonstrukcija je samo novi model konstrukcije. Sloboda za kojom teži subjekt, sloboda misli, ne može se uspostaviti bez spoznaje o njenim ranije uspostavljenim granicama. Stoga, i u ovom slučaju shvaćanja, paradoksalno posežemo za filozofskim shvaćanjem koje je uspostavio Kant u *Kritici praktičnog uma* (1979). Sloboda prema Kantu nije i ne može biti rezultat proizvoljnosti, ona mora biti nečim određena.

Rock opera slijedi tu misao/zaključak. Sloboda nije aporija ukoliko je vezana za opće postulate. Opći postulati su oni društveni, vezani etičkim i estetskim normama. Njih je moguće prepoznati i fiksirati društvena međudjelovanja upravo na njih. Umjetnost nije lišena tog međudjelovanja.

Pfister (1998) u jednom poglavlju *Drama – teorija i analiza*, naslovljenom *Kazalište kao društvena institucija*, objašnjava kako postoji neraskidiva vezanost kazališta i recipijenata (nije li riječ o vremensko-prostornoj kauzalnosti u percepciji). Recipijent, dakle, može percipirati. Percepcija na individualnoj razini je odraz identiteta subjekta. To „ja“ se identificira s „tobom“ samo djelomično zato jer ne zaboravlja vlastitost, ono se deklarira u proklamacijama pro et contra, ali ta proklamacija sada djeluje autentičnije jer su se izmiješali „slojevi“ društva kojima je moguće ući u taj svijet i birati. Kazalište je otvoreno svima: i studentima i penzionerima i ostalima.

Oni dolaze „sada“ i „ovdje“ sa različitim individualnim početnim pozicijama, sa različitim navikama, ali i s očekivanjima (zbog sa-znanja ali ne i zarad znanosti). S obzirom na to mnoštvo mogućih pozicija subjekta, on se zato ponaša tako što bira i etičku poziciju, dodajući joj estetski nivo razumijevanja. Prema tome je i estetika prijemčiva. Etika je pravilo proizašlo iz kulture, a estetika/estetski jest forma na koju se vrijednost tog pravila primjenjuje u recipročnim kodovima. Iz tog konteksta i koncepta nije izuzeta ni opera kao jedan kazališni produkt ili produktivni kazališni fenomen. Etika tradicije i tradicionalna etika, koje su zamjenjive i kompatibilne s vlastitim estetikama, ulaze u kazalište i kao eksperiment,

što dokazuje da se Pfisterovo shvaćanje primjenjuje na sve (među)odnose, vidljive ili nevidljive – skrivene ali postojeane; a takve su zato što se individualno subjektivno ostvaruje zasebno, a opće postaje tek onda kada i samo ako dođe u sferu znanja (o) znanosti.

Nadalje, društveni akteri i potiču i stvaraju ideju o tome da kazalište ne može živjeti bez interakcije akcijâ. Kazalište je, u konačnici, ipak slika objektivnog susreta različitih percepcija. One se sudaraju ili se mimoilaze. Interakcija je simboličko ogledalo svijeta, kretanja (u) ideji/idejama (svijesti o bivanju u svijetu), pa stoga ne čudi da u rock operi Tommy ogledalo biva doslovno u funkciji lajtmotiva - naratora koji upućuje/vodi dječaka iz sjećanja, odnosno živog sjećanja u kome se ogleda glavni lik – retrospektivno, u traumama koje su praktična esencija rata: ubojstvo i silovanje (odnosno nasilje prema onome tko se ne može obraniti jer nije spreman na to nasilje). Ali, centralni lik dakako to ne vidi, iako je ogledalo ezoterični flashback. Katarza se nadopunjuje novom etikom i estetikom, novim učenjem gdje je angažman centralnog lika kič. Njegova vještina ne dotiče se, istina, tragom tradicije nego je prikazuje u duhu ekscentričnog inherentnog. On ne smije vidjeti (jer je i gluh i nijem i slijep), ni čuti. Tu se simbolično iskazuje odnos prema tradiciji. Subjekt je individua koja traži identitet - opće mjesto postmoderne.

Ali, kad bi se Tommy vidio, s publikom bi dijelio iskustvo – bio bi subjekt u interakciji, subjekt koji iskustvo dijeli s drugima, pa bi prema tome i opće mjesto obuhvaćalo identifikaciju i mogućnost nerazlikovanja. Publika dobiva informaciju više. Njoj može biti jasno. Publika perpetuira „istinu“ općeg ili istinu istine – onoga što je prethodilo (uzrok posljedici - zašto je Tommy gluhonijem i slijep i zašto bi njegovo ponašanje ušlo u kontekst određenog modela postavljenog a posteriori).

O čemu, kakvu? Da li o igri ili bizarnosti uspjeha glavnog lika koji je genijalni igrač flipera pa potom i guru (kič narativa)? Povijesti koja ne daje dovoljno informacija o sadašnjosti da bi subjekt spoznao stanje vlastitog identiteta zbog čega je on paradoksalno Slobodan, unatoč posjedovanju iskustva vlastite prošlosti. Iskustvo povijesti nije prouzrokovalo izbjegavanje svjetskih ratova i katastrofa dvadesetog stoljeća. Ono je učvrstilo skepticizam.

Socijalna međuprožimanja stvorila su opća mjesta identifikacije u traumi – rata, holokausta, silovanja koje je nemoguće objasniti izvan konteksta izgubljenog identiteta - *homo sacra* (Agamben, 2013), gdje politika - moć balansira između zoe i bios, prirode i culture, a čovjek (kao misleća jedinka) je individua koja ne pripada ni ljudskom (nomos) ni bo-

žanskom (physis) zakonu. Dakle, egzistencijalistička promišljanja se probudjuju i nastavljaju paradoksalni smisao u besmislu.

„Čovjek u našoj kulturi snažno osjeća da je njegovo sopstveno ja odvojena cjelina, koja se razlikuje ili je protivna spoljnom svijetu. On ne samo da inzistira na ovoj individualnosti, nego dobija mnogo zadovoljstva od toga; nalazi sreću u razvijanju svojih specijalnih potencijala, u tome što upravlja sobom i svijetom kroz aktivno savlađivanje, što je konstruktivan i što radi kreativan posao“. (Horney, 1987, 263)

Povijest je iznevjerila status subjekta koji je od znanosti transformiran u individuu, biće. Misleće biće u potrazi, koje bi ipak moralo vlastiti bitak potvrditi iskustvom ne bi li došlo do pročišćenja. Pročišćenje bi trebalo uslijediti tek nakon razumijevanja i uočavanja razlike: kakav treba ili ne treba biti (prema Aristotelu (1966)). To je opće pravilo koje se dokazuje i ukazuje u etici međuprožimanja.

Nije li publikum taj od koga se očekuje katarza? Zato on - publika koja (i) percipira/ju, dobivaju informaciju više. Moraju je imati/dobiti iz razloga da bi razumjeli disperziju iskustava postmodernog gubitka/pronalaska subjekta - simbolički. Povijest počiva na tim iskustvima tako da forma individualnog, intimnog narativa zaziva opću formulu egzistencije, bivanja u svijetu, društvenog poretka koji se konstantno uništava i stvara. Identifikacija publikuma u (sa)znanju (o) uzroka(uzročnosti).

Ako je negacija prisutna uz proklamaciju, nije li to egzistencijalistički credo (filozofija), još jedan pravac usredotočen na iskustvo percepcije vremena i prostora? Apsurd i paradoks vidljiv i u poslijeratnoj književnosti prožetoj filozofijom: Camusa, Sartrea, De Beauvoir. Posljednja navedena u nizu, Simone de Beauvoir (1989: 56) navodi da se “sloboda ostvaruje samo angažiranjem u svijetu”.

Nije li i Tommy paradoksalno angažiran u igri/igranju/vještini? Oličenje zagovaranja tog paradoksalnog vjerovanja, formulacije apsurdna u Tommyu je Tommy koji gluhonijem igra i tako potvrđuje svoje postojanje i svoju slobodu. On je dosljedno nedosljedan, egzistencijalistički živo-mrtav, u čemu je očita egzistencija antinomije. Ona dalje (njegova simbolička interpretacija) može biti i shvaćena kao drugi modus “afirmacije života, smisla kroz ljudsko stvaralaštvo – umjetnost” (Kolakowski, 1964: 80) ili umijeće, sposobnost koja se rađa i afirmira kroz traumu i besmisao. Traumu i besmisao sudjelovanja i međudjelovanja. Apstrakciju

koja prelazi u *hermeneutiku* nestabilnosti i propitivanja. A što bi ona drugo u postmoderni mogla biti nego li (ponovo, ali autentično!) igra i paradoks jer svakog trenutka očekujemo da se jedna teorija uruši u vlastitoj nepobitnosti trenutka. Ona ni ne može biti više od trenutka ako se nadograđuje i trpi redefinicije.

Dakle, Tommy Petea Townsenda – prva rock opera, iz engleske ontogeneze nas upućuje na sljedeće: ogledalo kao simbol je narativna spona, vanjskog i unutarnjeg svijeta, rudimentarni simbol diferencijacije empirijskog i neiskustvenog; simbol odupiranja traumi empirijskog uobličenog u muk i igru/činjenje. Ako je jedna od simboličkih stanica igra, ne čudi taj spoj rocka s konglomeratom opere koji je ionako igra jezicima, simbolima, mitologijom, etikom i estetikom. A i rock glazba je upravo još jedna igra u nizu – glazbeni oblik/izraz koji je ekscentričan u vlastitoj simboličkoj upotrebi, konkomitaciji. Rock se izjednačava sa otporom, slobodom, drogama, delirijima koji proizlaze iz jednog iluzionističkog creda – o besmislu poretka koji ionako rađa anarhiju. Ona - anarhija ne mora biti odmah vidljiva, ali kulminira ratom, nužno.

Ako je tako, rock glazba je uskrsnuće anarhije, proizvođenje delirija, namjerno izazivanje introspektivne konfrontacije koja bi spriječila vanjsku ekstenziju. Njezina upotrebna vrijednost se uobličava u imploziji umjesto eksplozije. Dekonstrukcija tradicije na primjeru rock opere bi se mogla smatrati prototipom akcije reakcije. Dakle, u odnosu prema naslijeđu, na što se „opera“ referira samim uvođenjem u kontekst rock opere, prema upotrebi izraza, za očekivati je da reminiscencija tradicije na neki način ako ne usmjerava, barem sugerira tu povezanost, što se manifestira dakako u samoj strukturi, činovima, trajanju i postojanju priče koja uključuje nekoliko likova.

Nadalje, Foucault navodi na jednom mjestu *Riječi i stvari* (1971: 407) da je čovjek koji se javlja početkom 19. stoljeća *dezistoriziran* jer govori, radi i živi te tako stvara *imaginarne vrijednosti* koje daje prošlosti. On je, prema tome, podređen i određen događajima i svoje postojanje može potvrditi tek kroz njih, prema tome kroz iskustvo. Ali to iskustvo nudi *ruganje asketskom idealu* (Demokrit). Samim tim jer je podređeno potrazi za vlastitim identitetom. Vlastiti identitet nije otrgnut iz iskustva svijeta, iako mu se stalno odupire.

Stoga, ogledalo u Tommyju je upravo simbol spoznaje - episteme kroz iskustvo prošlosti, povijesno iskustvo koje je kulminiralo u novoj epohi, ali ne kao znanost nego kao znanje o njoj. Ono je i iskaz *prevrednovanja* vrijednosti kulture, „demilitarizacije kulture” (Sartre, 1979) pa

naposljetku i opere. Opera kao fragment konglomerata u konglomeratu nove tvorevine je također odraz. Jer, “prošlost se može zadržati samo kao slika što nepovratno i zakratko prosine u trenutku kad se može spoznati” (Benjamin, 1974: 81).

A može li se opera spoznati bez vlastite tradicije, bez ikakvog znanja o njezinom nastanku? Kako izgledaju likovi koji su u ljubavnom zanosu i vješto glume i pjevaju, pjevaju – ne govore? Kako povjerovati artificijelnoj kauzalnosti allegra i adagia, dueta kada se glasovi preklapaju kada su u suzvučju i tako „vole“ na sceni, kada se svađaju pjevajući i kada se doima da ti zvukovi na sceni proizvode melodije? I da su ti likovi naposljetku modeli prema kojima možemo mjeriti ostala estetska iskustva? Publika vjeruje da „to“ upravo tako treba biti, „zvučati“, da je vještina izvođenja, sposobnost uvjeravanja u „istinu“ uz glazbu moguća i uvjerljiva i da je „lijepo“ i „dobro“ i „odlično“ upravo tako kako jest na sceni. A dalje, da je vještina u cijelosti – orkestra, zбора, solista mikrosfera maksrosferâ. Na tu mogućnost propitivanja upućuje rock opera.

4.0 Strategije suvremenosti

Svako doba ima svoju strategiju centriranja kulture na osnovu onoga šta se po-stavlja kao središte ili centar kulture. To je u pravilu ona vrsta objašnjenja svijeta fenomena koja je privilegirana, ona koja je za to vrijeme racionalno prihvatljiva (što ne znači da je zbog toga i istinita, kako navodi Hilary Putnam u *Reason, Truth, and History*, 1981), ona koja je kao „fundamentalna slika svijeta“ utemeljena i u čiju se argumentaciju vjeruje više nego u druge. Središte kulture određuje još i to ko su „kulturni ljudi svoga doba“, šta su „centralni kulturni događaji“, da li je kultura „okvir“ u kojem znanosti, umjetnosti, „pogled na svijet“, napreduje ili nazaduje, da li se u tom okviru „razvija i proširuje“ znanje.

U svom *Izveštaju o stanju znanja* kojem je dao naslov *Postmoderno stanje*, Jean-Francois Lyotard navodi da izraz “postmoderno” opisuje “u kakvom se stanju nalazi kultura nakon promjena koje su utjecale na pravila igre u znanosti, književnosti i umjetnosti, počevši od kraja XIX. stoljeća. Ovdje se bavimo promjenama u odnosu na krizu naracija.” (Lyotard, 2005, v). Ova “kriza naracija”, odnosno nestabilnost metanaracija ili metadiskurza o svijetu, koju su producirale velike filozofske i znanstvene teorije, izgubile su svoj primat i povjerenje na dokazima inkomenzurabilnosti znanstvenih teorija (Kuhn), na socio-kulturnom relativitetu,

na mogućnostima drugačijih i različitih jezičkih igara koje ne trebaju legalitet niti konsenzus (koji je zagovarao npr. Habermas). "Pojednostavimo li do krajnosti, možemo reći da se nepovjerenje prema metanaracijama smatra 'postmodernim'." (Lyotard, 2005, vi). Nakon što je shvaćeno da suvremeno znanje nema legitimnost, ono što je važno, prema Lyotardu, jest da je postmoderna vrsta utopijskog lateralnog uvjerenja/znanja da je moguće dovesti u prezentnost ono što nije još prezentno ili što uopće ne može biti prezentno.

"Moderna je proizvela tri legitimirajuće metapriče. To su: emancipacija čovječanstva (u prosvjetiteljstvu), teleologija duha (u idealizmu) i hermeneutiku smisla (u historizmu). Te stege jedinstva više ne funkcioniraju u postmodernom stanju znanja što ga opisuje Lyotard. Totalitet kao takav postao je neupotrebljiv, pa je došlo do rasipanja dijelova postulirane cjeline svijeta." (M. Kri- vak, u: Lyotard, 2005, 103)

Ovom se pitanju o stilu postmoderne može prići i setom „ironijskih/pragmatičkih nedoumica“ koje je pokrenuo Richard Rorty u različitim djelima. Npr. šta je, glavni izvor/ fundament uvjerenja, vjerovanja, saznanja jednog vremena? Ili: koji (izvor) producira „kulturna dobra“? Ko je „gvardijan racionaliteta“ (Rorty u *Filozofija i ogledalo prirode* (1990)) jednog kulturnog poglavlja svjetske historije: teologija, koja racionalizira vjerske dogme (tomizam, skotizam), filozofija-kao-stroga znanost (Husserlova fenomenologija), buržoaska ili revolucionarna umjetnost, ili prirodna znanost, ili, što je u ovom stoljeću evidentno, narativna bajkoslovnost (disneyland produkcija, harrypotterizam, lord-of-the-rings sage, avatarizam), ili sve-subverzivni književni kriticizam/tekstualizam? Da li je sva kulturna historija ovog svijeta, sa svim svojim socio-kulturnim relativitetom, samo jedno poglavlje antropologije?

Humanističke ideje su donijele renesansu ljudskog stvaralaštva, povjerenje u ljudsko djelovanje, okretanje slobodi izražavanja emocije, velikim otkrićima i velikim prostornim poveznicama. Prosvjetiteljstvo je u središte kulture postavilo oslobađanje čovjeka od dogmi religijskog nazora na svijet i „utemeljeno znanje“. Čovjek je oslobođen za traženje i formiranje svojih uvjerenja kroz skepsu, vjerujući da istina nije zadana nego da je treba pronaći novom metodom, novim znanostima koje još nisu niti postale moderne, ali su oslobodile percepciju, logiku i matematiku za osnovu novog uvjeravanja u racionalno prihvaćanje razloga koji

su imali svoju evidenciju u iskustvu bez prizivanja na postavljene metafizičke/teološke istine. Dakle, znanje, iskustveno znanje, ljudska pamet i argumentacija, postavljeno je sa prosvjetiteljstvom u centar kulture.

U takvom okviru umjetnost je doživjela procvat, oslobađanjem od zadanih tema iz mitološkog i religijskog svijeta, okrenula se svijetu života i tu potražila motive. Klasična glazba je izišla iz okvira katedrala i sakralnih tekstura i ušla na dvorove i dvorane u kojima se ukrstila sa sekularnim tekstom/libretom, sa dramskom radnjom, sa scenografijom, sa kostimografijom, sa etičkim i estetskim predstavama i prosudbama svoga vremena. Zapravo je kroz operu klasična glazba, kao sakralna umjetnost, ušla u svijet društva i svijet društvenih relacija koje su konstruirane tekstom/libretom. Genijalni glazbenici, npr. Mozart, jednostavno su tražili libreto, tražili su libretistu koji bi glazbu povezo sa riječima i riječi sa stvarima, odnosno društvenim relacijama svijeta u kojem su živjeli.

The Magic Flute, posljednja Mozartova opera, bila je prema Burtonu D. Fisheru kritika stvarnosti. *The Magic Flute* je pokazala kako je opera moguća kao politička i društvena alegorija namijenjena borbi protiv zla, protiv režima i vlasti u kasnom 18. stoljeću politike u carskoj Austriji. Mozartova Čarobna frula je, kako kaže Burton D. Fisher, sublimirala elemente kulture i umjetnosti visokog društva (nobles), političke ideje, mistiku i magiju kao elemente alegorije, realne društvene probleme, romansu pa čak i elemente komedije.

“Čarobna frula je također alegorija presvučena/preodjevena u ideje slobodnog zidarstva/masonerije: ta priča idealistički oslikava ljudsku borbu za istinu, mudrost, i poštenje, i nuždu i samožrtvovanje svojstveno tim postignućima. Ali, u 18. stoljeću, masonerija je tajno društvo koje je u konfliktu s nepopustljivim austrijskim Habzburzima. Kao politička i socijalna alegorija, priča zato prezentira skrivenu uvredu za aristokratsko pravilo kraljice Marije Tereze, koja je poznata po svojoj jakoj strasti da iznenadi Freemasonry: u tom smislu, Marija Terezija se pojavljuje alegorijski kao Kraljica noći, Princ Tamino kao car Josip II, branitelj svetog reda; i Pamina kao austrijski narod koji je uhvaćen u konfliktnoj političkoj borbi. Finalna interpretativna mogućnost je da je Čarobna frula sinonim mitoloških priča s klasičnim arhetipovima, u konfliktu sa moćnim neprijateljima, odgajanim do zrelosti i spuštenim u svijet.” (Fisher, 2005, 13)

Moderna je u središte kulture postavila filozofiju-kao-znanost, zapravo metafiziku subjektiviteta koji postavlja prvo sebe (Ja), pa onda određuje i postavlja objekt spoznaje (Svijet), koja je onda postala i osnova moderne evropske znanosti. Ma koliko se kartezijanske meditacije činile skeptičkim u odnosu na empirijski svijet i osjetilnost, one su donijele mišljenje, i to geometrijsko, matematsko, mišljenje i „metodu jasne i odjelite spoznaje“ (clara et distincta) u središte kulture. Metoda je zapravo postala logika sigurnog i pouzdanog saznavanja stvari, kako duhovnih tako i prirodnih fenomena. Kako god da je konstruirana metoda i njen predmet istraživanja, znanje nije moglo niti smjelo, ako je pretendiralo da pronade i otkrije istinu, mimoići ili izbjeći logiku. Logika je kroz konstrukciju pojmova vodila ka apsolutnom znanju, konačnoj istini svega u idealističkoj filozofiji kao znanosti.

Moderna je za „gvardijana racionaliteta“ imala filozofiju-kao-znanost (Kantovu epistemologiju, kritika čistog teorijskog uma), pa onda filozofiju-kao-strogu-znanost (Huserllova fenomenologija), pa onda Hegelovu feneomenologiju duha ili znanje o nauci i nauku o apsolutnom znanju, i prirodnu znanost koja je dala teoriju relativiteta. Tako je fizika, odnosno prirodna znanost, kroz teoriju relativiteta učinila više na odbacivanju apsolutizma u znanstvenim teorijama nego bilo koja filozofska i književna teorija svijeta.

Postmoderna je međutim odbacila Mit o Datom, mit o istini koja je negdje izvan i treba je metodom znanosti pronaći i otkriti, i mit o jeziku kao ogledalu prirode (Rorty). Filozofija i analitička filozofija postale su moguće samo kao kritika teksta, dekodiranje subjekta u tekstu, dekodiranje metodom dekonstrukcije logike fiksiranih i privilegiranih teorija o svijetu. Richard Rorty ovo zauzimanje privilegiranog mjesta u kulturi moderne i postmoderne posmatra kao odnos idealizma, kojeg je nametnula moderna, i tekstualizma, kojeg je nametnula postmoderna.

„Govorio sam, najprije, da idealizam i tekstualizam imaju zajedničku opoziciju u tvrdnji o znanosti koja je paradigma ljudske aktivnosti, i, drugo, da se one mimoilaze u tome što je jedna filozofska doktrina a druga izraz sumnje o filozofiji. Ne mogu staviti ta dva stajališta zajedno govoreći kako je naprotiv idealizam 19. stoljeća htio zamijeniti jednu vrstu znanosti (filozofiju) za drugu (prirodnu znanost) kao centar kulture, tekstualizam dvadesetog stoljeća želi smjestiti literature u centar, i tretirati ih obje i znanost i filozofiju, kao, najbolji literarni žanr. Ostatak mog pi-

sanja će biti pokušaj usavršavanja ove okrutne formule čineći je vjerojatnijom. Počet ću od određivanja sastavnih termina u smislu u kojem ih ja želim koristiti.” (Rorty, 1982, 141)

Tekstualizam postmoderne donosi dekonstrukciju velikih ontoloških mitova o postojanju neke istinite i realne i objektivne stvarnosti kao Datog izvan ljudskih konatrukata. Sve što je dato postoji samo u tekstu. No, pitanje koje ironično postavlja Rorty u svom eseju o Derridi (Rorty, *Consequences of Pragmatism*) „da li je postmoderna stara igra koja se samo drugačije igra, ili je to sasvim nova igra“, moglo bi se postaviti i u odnosu na kulturu u čijem je središtu tekstualizacija. Da li se dekonstrukcija etičkih i estetskih, filozofskih i umjetničkih, esencijalističkih i fundamentalnih koncepata odvija horizontalno, kao nastavak interpretacije koja se interpretira da bi pobudila novu interpretaciju koja će biti reinterpetirana i opet, kroz stoljeća, ili potpuno vertikalno, potpuno na novi način, iz temelja, iz novog početka?

U ovom kontekstu, uzimajući Rortijevo razumijevanje tekstualizma kao vrste tekstualne psihoanalitičke kritike subjekta ili čak iščezavanja subjekta iz teorije o svijetu (...) moguće je postaviti pitanje: da li je opera takvo umjetničko djelo koje se može tretirati postmodernistički kao forma u kojoj se istina fenomena umjetnički stvara pred očima slušatelja i gledatelja ili samo kao umijeće, vještina koja nalazi najbolji način otkrivanja istine u partituri koja je zadana!?

Prema Richardu Rortyu, dekonstrukcija i neo-pozitivizam koji surađuju u konceptu postmoderne, naglašavaju procese prekidanja (?) i kritičkog obračuna sa modernim iluzijama totaliteta istine, uprkos pluralnosti koja je producirana djelovanjem metafizike i religije tokom stoljeća pokrenutih prosvjetiteljstvom, koje se završilo diferenciranim oblicima krize mišljenja, krize morala, ekonomskih kriza, kriza znanja. Rorty u djelu *Contingency, Irony, and Solidarity* (1993) jasno naznačuje da je volja za moć išla prosvjetiteljskim putevima totalitarizma koje su utirale metafizika, znanost i religija i umjetnost sve do krize esencijalizma, etičkog i estetskog, do »pada« u pluralizam empirizma i pozitivizma, pa do različitih formi nihilizma, kao reakcija na totalitarizam i aposolutizam pojmova, koncepata, teorija koje su bile zasnovane na konceptima Istine, Pravde, Morala.

Možda baš tu sveukupnost procesa koji se mogu imenovati postmodernom kulturom kritičke refleksije i skepticizma najobuhvatnije izražava i karakterizira Terry Eagleton na sljedeći način:

„Svjetski postmodernizam se generalno referira kao forma suvremene kulture, gdje termin postmoderna dopušta specifični historijski period. Postmodernizam je stil mišljenja koji je sumnjičav prema klasičnim idejama istine, razuma, identiteta i objektivnosti, o ideji univerzalnog progressa ili emancipacije, jedinstvenih okvira, velikih narativa ili posljednjih temelja objašnjenja. Protiv tih normi prosvjetiteljstva vidi svijet kao nepredviđen, neosnovan, različit, nestabilan, neizvjestan, set razdvajajućih kultura ili interpretacija koje razvijaju stupanj skepticizma o objektivnosti istine, historije i normi, darovima prirode i koherenciji identiteta. Ovaj način videnja, kako bi neki tvrdili, ima stvarne materijalne uvjete: iz historijskih promjena na Zapadu do nove forme kapitalizma do efemernog, decentraliziranog svijeta tehnologije, konzumerizma i industrije kulture, u kojoj servis, informacije, financije i industrije trijumfira nad tradicionalnom manufakturom i klasičnom klasnom politikom položenom u rasistički gnjev „politike identiteta“. Postmodernizam je stil kulture koji reflektira neke od ovih epohalnih promjena, u manje dubokim, decentraliziranim, tajnim, decentraliziranim, samo-refleksivnim, zaigranim, derivativnim, eklektičkim, pluralističkim umjetnostima koje zamućuju granice između 'visoke' i 'popularne kulture', jednako kao između umjetnosti i svakodnevnog iskustva.“ (Eagleton, 1996)

5.0 Zaključak

Ovdje, u razmatranju statusa opere u postmodernoj kulturi u čijem je središtu ironija, kontingencija, subverzija klasičnih deontičkih narativa, potrebno je ipak postaviti pitanje: da li je opera takva umjetnička forma koja je omogućena samo idealističkim konstrukcijama velikih narativa ili bi mogla funkcionirati i u dekonstruiranim formama tekstualizma? Da li je ona podržana samo mimezismom konstrukcije koji joj omogućava da se reproducira horizontalno u svojim reinterpetacijama, u interpretacijama, u interpretacijama reinterpetacija, u reprodukcijama, i tako izranja iz muzeja umjetnosti kroz stoljeća na kulturnu scenu da je „djelomično obogati“, ili ima mogućnost da bude podržana mimezismom dekonstrukcije, da „nastane“ u nekom urnebesnom vertikalnom preobraženju likova, dramske radnje, kostima, etičkih i estetskih vrijednosti koje se odbacuju

na sceni, koje se spaljuju kao iluzije ili aveti prošlosti, mitološke ili historijske ili kulturološke, u čijem je libretu utkano kritičko čitanje, nihilistička šara koja ozbiljnost svijeta koji propada pretvara u komediju, u ljudsku temporalnu manifestaciju moći koja se čovjeku nije niti trebala dati?

Drugim riječima, posmatrano iz razlike između slabog tekstualizma i jakog tekstualizma o kojoj govori Rorty (*Consequences of Pragmatism* (1982)), pitanje se može postaviti i ovako: može li se opera toliko jako zatvoriti u sebe (jaka teorija tekstualizma), u svoj (privatni/umjetnički) jezik koji ne bi uopće bio obavezan bilo kakvom referiranju na vanjski, društveni svijet, u kojem jezik opere ne bi bio ogledalo društva?

“Postmoderno znanje nije samo oruđe moći. Ono istančava našu osjetljivost za razlike i osnažuje našu sposobnost podnošenja nesumjerljivog. Ono samo svoj uzrok ne nalazi u homologiji stručnjaka već u paralogiji izumitelja.” (Lyotard, 2005, vii)

Glazba u operi je onaj element koji može da funkcioniše bez referencije, čak i ako bi se odvojio od dramske radnje i postavljao samostalno na „scenu“. Operna glazba sadrži instrumentalne sekvence, sadrži arije, sadrži recitale. Što bi se desilo ako bi se unutar jedne opere, npr. Mozartove opere *Čarobna frula* promijenio libreto, ako bi se umjesto Kraljice Noći, koja je u libretu predstavljala prema Shikanederu (libretist) zlu kraljicu, našao neki drugi lik s tekstom kao u Formanovom *Amadeusu* (ideja dobivena iz govornog čina dosadne i čangrizave majke iz svakodnevice) ili pak novi lik, npr. predsjednica jedne države koja bi proklamirala vlastitu pobjedu, ali služeći se istom melodijom?

Tekst opere/libreto se ne mapira u tekst glazbe (u odnosu na ideju koju potencijalno može nositi). Zato glazba može djelovati na dramsku radnju tako da je konstruira ili da je dekonstruira. Mimetičko obavezivanje glazbe u operi nije jednako mimetičkom obavezivanju dramske radnje i teksta čiji jezik može biti ogledalo društva. Glazbeni mimezis se obavezuje partituri/tekstu u kojem se stvari ne događaju izvana nego doživljavaju u unutarnjoj kontrukciji zvučne koherencije. Ako bi kod određenja statusa opere u postmodernoj kulturi slijedili Rortya i odredili operu kao jednu umjetničku formu koja može producirati ironiju i auto-ironiju, ili čak i biti pogon za liberalnu utopiju, ili ako bi je, u skladu sa Lyotardovim mišljenjem, doveli u vezu sa mogućom produkcijom mašte i paralogije koja čini mogućim „pojavljivanje onoga što se ne može pojaviti“, onda

je moramo dovesti i u vezu sa “društvenom pragmatikom koja je potpuno anomalijiska” (Ibrulj, 2015).

“Društvena pragmatika nije ‘jednostavna’ poput znanstvene. To je čudovište stvoreno preplitanjem mreža klasa heteromorfničkih iskaza (denotativnih, preskriptivnih, performativnih, tehničkih, vrijednosnih, itd.). Ne postoji nikakav razlog radi kojeg bismo mogli misliti da možemo odrediti metapropise zajedničke svim jezičnim igrama i da konsenzus, kojeg možemo provjeravati, poput onog koji vlada u nekom trenutku u znanstvenoj zajednici, može obuhvatiti cjelinu metapropisa što upravljaju cjelinom iskaza koji kruže zajednicom. Upravo je napuštanje ovog vjerovanja povezano s današnjom propašću priča legitimnosti, bilo tradicionalnih bilo ‘modernih’ (oslobođenje čovječanstva, nastajanje Ideje). Ideologija ‘sustava’ sa svojom totalizirajućom težnjom nadoknađuje gubitak ovog vjerovanja i istodobno ga cinizmom svojeg kriterija performativnosti izražava.” (Lyotard, 2005, 97).

Paralogije, koje Lyotard smatra prihvatljivim naracijama, pružaju umjetnosti *inventivnost* umjesto modernističkih *inovacija*, jer je inventivnost ono što mijenja pravila igre u bilo kojoj jezičkoj ili društvenoj ili znanstvenoj igri. Fantazija ili Blochova utopija još-ne-bitka (Ernest Bloch, *Princip nada* ili *Duh i utopija* (1982)) jesu stvaralački um o kojem govore i sociolozi koji relacije društvenih aktera promatraju kao “socijalne pulsacije” koje imaju u svojoj osnovi vrstu “anomalijskog kauzaliteta” (Ibrulj, 2015) ili “prenosivog kauzaliteta” (Komšić, 2015).

Mogu li se dakle opere, koje ipak nastaju i u vrijeme postmoderne kulture, promatrati kao paralogije, kao liberalne utopije, kao auto-ironijske društvene igre, koje su u stanju dovesti u prezentnost ono što još nije? Odgovor na ovo pitanje treba potražiti kod kompozitora od kraja 1900. godine do danas. Djela kompozitora 21. stoljeća svjedoče o tome da se stvarnost o kojoj govori postmoderna nalazi u operama koje ne uzimaju za svoj tekst samo klasične motive, nego i one koji su prezentni ili koji bi mogli postati prezentni.⁹

⁹ Ovdje treba spomenuti suvremene kompozitore koji su tvorci opera: William Walton (1902–1983) čija je najpoznatija opera *Troilus and Cressida*. Michael Tippett (1905–1998), najznačajniji britanski kompozitor koji u svojim djelima *The Midsummer Marriage* i *The Knot Garden* izlaže moderne društvene i metafizičke teme. Dmitri

BIBLIOGRAFIJA:

1. Agamben, Giorgio. Homo sacer. Zagreb : Multimedijalni institut, 2006.
2. Angel, Henri. Estetika filma (Film Aesthetics). Beograd : BIGZ, 1978.
3. Aristotel. O pesničkoj umetnosti (Poetics). Beograd : Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1966.
4. Barthes, Roland. Mitologije (Mythologies). Zagreb : Pelago, 2009.
5. Benjamin, Walter. Eseji (Essays). Beograd : Nolit, 1974.
6. Biti, Vladimir. Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije. (Glossary of contemporary literature and cultural theory). Zagreb : Matica hrvatska, 2000.
7. Bloch, Ernst. Duh utopije (The spirit of utopia). Beograd : BIGZ, 1982.
8. De Beauvoir, Simone. Za moral dvosmislenosti (For moral of equivocate). Beograd : Grafos, 1989.
9. Eagleton, Terry. The illusions of postmodernism. Oxford : Berghahn Books. 1996.
10. Elias, Norbert. Što je sociologija? (What is sociology?). Zagreb : Antibarbarus, 2007.
11. Fischer, Burton D. A History of Opera. USA : Florida : Opera Journeys Publishing, 2005.
12. Fischer, Burton D. The Magic Flute. Opera Journeys Publishing 2001, 2005.
13. Foucault, Michael. Riječi i stvari (Words and things). Beograd: Nolit, 1971.

Shostakovich (1906–1975) čija je najpoznatija opera *Lady Macbeth of the Mtsensk District*, koja je svojim sadržajem skandalizirala sovjetske autoritete. Samuel Barber (1910–1981), američki kompozitor koji je komponirao dvije opere *Vanessa* and *Antony and Cleopatra*. Gian Carlo Menotti (1911–2007), italijansko-američki kompozitor koji je napisao prvu operu za televiziju *Amahl and the Night Visitors*. Benjamin Britten (1913–1976) jedan od najznačajnijih i najplodnijih britanskih kompozitora, autor opera *Peter Grimes*, *A Midsummer Night's Dream* i *The Turn of the Screw*. Hans Werner Henze (1926–2012) je kompozitor čija su djela najčešće izvođena nakon II. svjetskog rata, *The Bassarids* i *Elegy for Young Lovers*. Peter Maxwell Davies (1934–2016), britanski modernist tzv. „Mančesterske škole“, autor brojnih djela, kao *Taverner* i *The Martyrdom of Saint Magnus*. John Adams (rođen 1947), američki kompozitor koji se u svojim operama bavi suvremenim temama, kao *Nixon in China* i *The Death of Klinghoffer*, čime je proizveo političke kontroverze.

14. Hegel, G. W. F. Fenomenologija duha (Phenomenology of spirit). Beograd : Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1986.
15. Horney, Karen. Neurotična ličnost našeg doba (The neurotic personality of our time). Titograd : Pobjeda, 1987.
16. Hörisch, Jochen. Teorijska apoteka – pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama (Theorie Apotheke). Zagreb : Algoritam, 2007.
17. Ibrulj, Nijaz. Fenomenologija anomalijskog kauzaliteta (Phenomenology of Anomalous Causality). U: Komšić, Ivo: Teorija socijalne pulsacije (Theory of Social Pulsation). Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2015.
18. Kant, Immanuel. Kritika praktičnog uma (The critic of practical mind). Beograd : BIGZ, 1979.
19. Komšić, Ivo. Teorija socijalne pulsacije (Theory of social pulsation). Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2015.
20. Kohut, Heinz. Analiza sebe (The analyze of self). Zagreb : Naprijed, 1990.
21. Kolakowski, Lešek. Filozofski eseji (Philosophic essays). Beograd : Nolit, 1964.
22. Lyotard, Jean-Francois. Postmoderno stanje (Postmodern condition). Zagreb : Ibis grafika, 2005.
23. Meyer, Leonard B. Emocija i značenje u muzici (Emotion and meaning in music). Beograd: Nolit, 1986.
24. Mitchell, Donald. Jezik moderne muzike (The language of modern music). Ideologije u operi. Beograd : Nolit, 1984.
25. Morin, Edgar. Film ili čovjek iz mašte (Film or man from fiction). Beograd : Institut za film, 1967.
26. Pfister, Manfred. Drama-teorija i analiza (Drama – theory and analysis). Zagreb : Hrvatski centar ITI, 1998.
27. Polin, Raymond. Istine i sloboda (Truth's and freedom. Beograd : Clio, 2001.
28. Putnam, Hilary. Reason, Truth, and History. Cambridge University Press, London, 1981.
29. Rorty, Richard. Filozofija i ogledalo prirode (Philosophy and mirror of nature). Veselin Masleša. Logos. Sarajevo, 1990.
30. Rorty, Richard. Consequences of Pragmatism. University of Minnesota Press, 1982.
31. Rorty, Richard. Contingency, Irony, and Solidarity. Cambridge

- University Press, 1989.
32. Schopenhauer, Arthur. Eristička dijalektika (The eristic dialectics). Split : Marijan Tisak, 2002.
 33. Schopenhauer, Arthur. The World as Will and Representation. New York : Dover Publications, 1969.
 34. Turković, Hrvoje. Umijeće filma (The art of film). Zagreb : Hrvatski filmski savez, 1996.

ODNOS IZMEĐU PERCIPIRANOG RODITELJSKOG PRIHVATNJA U DJETINJSTVU I PERCIPIRANOG PARTNERSKOG PRIHVATANJA U ODRSALOJ DOBI

Đenita TUCE – Aida BEKTAŠEVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo B&H

E-mail: djenita.tuce@ff.unsa.ba; bektesevic.aida@gmail.com

ABSTRACT

Cilj ovog istraživanja je ispitati ukupan i zasebne doprinose percipiranog majčinog i očevog prihvatanja-odbacivanja u objašnjenju percipiranog partnerskog prihvatanja-odbacivanja kod muškaraca i žena. U istraživanju je sudjelovalo 225 sudionika, ali su iz statističke obrade podataka izuzeti sudionici koji nisu ispunjavali sve potrebne kriterije, tako da se konačan uzorak sastoji od 209 sudionika (113 žena i 96 muškaraca). Prosječna dob muškaraca je $M=29.30$ ($SD=6.44$), a prosječna dob žena $M=27.36$ ($SD=5.90$). U istraživanju su primijenjeni sljedeći mjerni instrumenti: Upitnik sociodemografskih karakteristika, Upitnik roditeljskog prihvatanja-odbacivanja i Upitnik partnerskog prihvatanja-odbacivanja. Rezultati provedenih hijerarhijskih analiza pokazuju da se prediktorskim varijablama može objasniti 14% ukupne varijance partnerskog prihvatanja kod žena, te 11% ukupne varijance partnerskog prihvatanja kod muškaraca. Kao značajan prediktor u obje skupine sudionika, izdvojila se percepcija prihvatanja-odbacivanja od strane majke. Dobiveni rezultati ukazuju da i muškarci i žene koji percipiraju veći stepen prihvatanja od strane majke percipiraju i veći stepen partnerskog prihvatanja.

Ključne riječi: roditeljsko prihvatanje-odbacivanje, partnersko prihvatanje-odbacivanje

The aim of this paper was to establish the total and individual contributions of perceived mother and father acceptance-rejection in explaining the variance of perceived intimate partner acceptance-rejection in men and women. The research sample consisted of 225 participants, but from final statistical analysis were excluded participants who did not meet all the necessary criteria. Therefore, the final sample consists of 209 participants (113 female and 96 male). The average age of participants was $M=29.30$ ($SD=6.44$) for male and $M=27.36$ ($SD=5.90$) for female. The following instruments were applied: Socio-demographic Features Questionnaire, Parental Acceptance-Rejection Questionnaire and Intimate Partner Acceptance-Rejection Questionnaire. The results of hierarchical regression analyses indicate that described set of predictor variables account for 14% of total variance of perceived intimate partner acceptance in women and 11% of total variance of perceived intimate partner acceptance in men. It was found that perceived intimate partner acceptance-rejection in both groups was significantly predicted by perceived parental acceptance-rejection of mothers. The obtained results indicate that both men and women who perceive a higher degree of acceptance by mothers also perceive a higher degree of intimate partner acceptance.

Key words: parental acceptance-rejection, intimate partner acceptance-rejectsyntax, *Il gattopardo*.

1.0 Uvod

Ljudi imaju urođenu potrebu da se emotivno vezuju za druge ljude, da razmjenjuju misli i osjećanja, da produžavaju svoj rod. Nemoćnost ostvarenja dobrog partnerskog odnosa, posebno u dužem vremenskom periodu, može stvoriti osjećaj inferiornosti, nezadovoljstva, ljubomore, zavisti i drugih negativnih osjećanja koji uznemirujuće djeluju na osobu (Reis, Collins i Berscheid, 2000). Rezultati brojnih istraživanja potvrđuju tezu da su intimni odnosi najveći izvor kako sreće, tako i tjeskobe (Berscheid i Reis, 1998), te da pozitivni odnosi sa drugima doprinose mentalnom zdravlju, subjektivnoj dobrobiti i adekvatnom funkcioniranju u gotovo svim aspektima života (Ryff, 1995; Myers, 1999). Ovi učinci su jasno vidljivi tokom svih perioda života, od djetinjstva i adolescencije (Hartup i Stevens, 1997; Collins, 2003), do odrasle i starije životne dobi (Carstensen, Isaacowitz i Charles, 1999).

Premda su empirijske potvrde o kvaliteti intimnih odnosa, kao indikatorima adekvatne prilagodbe pojedinaca uglavnom novijeg datuma, u psihološkim teorijama se ovaj koncept naglašava već odavno. Naime, poznati američki psiholog Erik Erikson, još je početkom 50-ih godina prošlog stoljeća, u sklopu svoje psihosocijalne teorije, ukazivao na važnost uspostavljanja intimnih odnosa sa drugima (Erikson, 1950; prema Vlajković, 2005). Prema Eriksonu, ulazak u period odraslog doba obilježava razvojna kriza označena kao "prisnost nasuprot otuđenosti" i odražava se u mislima i osjećanjima mlade osobe o tome kako se trajno obavezati prisnom partneru. Pri tome, uspostava uzajamno zadovoljavajućeg bliskog odnosa predstavlja mladoj osobi značajan izazov. Naime, prisnost od mladih osoba zahtijeva da se odreknu jednog dijela svoje novostečene nezavisnosti i redefiniiraju svoj identitet kako bi u njega uključili vrijednosti i interese dvije osobe, partnera i sebe. Kako bi to postigli, mladi ljudi moraju naći ravnotežu između potrebe za nezavisnošću i potrebe za prisnošću.

Bez osjećaja nezavisnosti, kako ističe Berk (2008), ljudi se definiiraju samo u odnosu na svog partnera i žrtvuju vlastito samopoštovanje i inicijativu. Bez prisnosti, s druge strane, ljudi se suočavaju sa negativnim ishodom ovog stadija – samoćom i zaokupljenošću samim sobom. Erikson je vjerovao kako uspješno razrješenje krize prisnosti naspram otuđenosti priprema pojedinca za stadij srednje odrasle dobi, koji je fokusiran na generativnost – brigu o novim generacijama, pomaganje u unapređivanju društva i osjećaj ličnog stvaralaštva i produktivnosti (Berk, 2008).

Važnost uspostavljanja intimnih odnosa sa drugim ljudima prepoznata je i od strane drugih autora u području razvojne psihologije. Tako su, na primjer, Danijel Levinson u sklopu svoje teorije razvojnih kriza, te Robert Havighurst, u sklopu teorije razvojnih zadataka, kao jedan od važnih razvojnih zadataka rane odrasle dobi isticali upravo biranje partnera i uspostavljanje bliskih odnosa sa drugima (Levinson, 1978, 1982; Havighurst, 1952, 1972, 1982; prema Vlajković, 2005). U skladu s navedenim, možemo zaključiti da se uspostavljanje zadovoljavajućih intimnih odnosa sa drugima, i iz teorijske perspektive, svakako može posmatrati kao značajan razvojni potencijal i pokazatelj adekvatne psihološke prilagodbe pojedinca.

S obzirom na relevantnost ovog konstrukta u objašnjenju čitavog niza psiholoških i socijalnih ishoda, u ovom istraživanju smo nastojali ispitati kakvu ulogu u objašnjenju kvalitete intimnih odnosa u odrasloj dobi imaju râne interakcije sa roditeljima. U svrhu rasvjetljavanja ove problematike, u nastavku slijedi prikaz dosadašnjih empirijskih nalaza u ovom području istraživanja. No, prije toga ukratko ćemo se osvrnuti na osnovne postavke Rohnerove teorije roditeljskog prihvatanja-odbacivanja, koja je poslužila kao teorijski okvir za ovo istraživanje, a u kojoj se poseban naglasak stavlja upravo na vezu između ranih iskustava sa roditeljima i intimnih odnosa u odrasloj dobi. Naime, prema teoriji roditeljskog prihvatanja-odbacivanja, rana iskustva djeteta sa njegovim skrbnicima, u prvom redu sa roditeljima, vode razvoju unutrašnjih radnih modela sebe i drugih. Ovi unutrašnji radni modeli ili mentalne reprezentacije, kako ih naziva Rohner, prenose se na buduće odnose sa značajnim drugima i upravljaju ponašanjem pojedinca u odnosima privrženosti u odrasloj dobi (Rohner i Khaleque, 2002).

1.1 Teorija roditeljskog prihvatanja-odbacivanja

Teorija roditeljskog prihvatanja-odbacivanja je teorija o socijalizaciji i cjeloživotnom razvoju, zasnovana na empirijskim nalazima američkog psihologa Ronalda Rohnera, sredinom 80-ih godina prošlog stoljeća (Rohner, 1984; prema Rohner i Khaleque, 2002). Prema Rohneru, najvažnija dimenzija roditeljskog ponašanja jeste dimenzija roditeljske topline. To je bipolarna dimenzija na čijem se jednom kraju nalazi roditeljsko prihvatanje, a na drugom roditeljsko odbacivanje. Temelj teorije roditeljskog prihvatanja-odbacivanja je spoznaja da u svim kulturama po-

stoji bit roditeljskog ponašanja, koju djeca mogu tumačiti kao znak da su voljena i prihvaćena. U pojedinim kulturama načini izražavanja topline i ljubavi mogu se razlikovati, ali djeca prema roditeljskom ponašanju prepoznaju osnovni odnos roditelja u rasponu od prihvatanja do odbacivanja. Roditeljsko prihvatanje pritom se izražava kao toplina i ljubav, a može biti tjelesno (npr. zagrljaj) ili verbalno (npr. pohvala). Roditeljsko odbacivanje izraženo je kao neprijateljstvo ili agresija (tjelesno ili verbalno), indiferentnost ili zanemarivanje (tjelesna ili psihološka nedostupnost roditelja) i nediferencirano odbacivanje (subjektivni osjećaj djeteta da nije voljeno) (Čudina-Obradović i Obradović, 2006; Rohner, Khaleque i Cournoyer, 2005).

Osnovna postavka od koje polazi Rohner jeste činjenica da djeca u svim kulturama imaju snažnu potrebu da ih značajni drugi (roditelji ili skrbnici) prihvataju i vole (Rohner i sar., 2008). Kada ova potreba nije adekvatno zadovoljena od strane značajnih figura, djeca su predisponirana da emocionalno i bihevioralno reaguju na određeni način, što se ogleda u raznim oblicima problema u ponašanju, lošoj slici o sebi, lošem školskom postignuću, anksioznosti i nesigurnosti (Rohner i Khaleque, 2002). Osobe koje na najbolji način mogu zadovoljiti potrebu za prihvatanjem i ljubavlju u periodu novorođenačkog *doba* i djetinjstva su obično roditelji/skrbnici, dok u periodu adolescencije i odrasle dobi lista značajnih drugih uključuje i neroditeljske značajne figure (priatelje, vršnjake, partnere/supružnike) (Rohner i sar., 2005). Međukulturalna istraživanja pokazuju da je dimenzija roditeljskog prihvatanja-odbacivanja univerzalno povezana s raznim oblicima prilagodbe pojedinaca, neovisno o kulturi, jeziku, spolu, rasi i geografskom položaju (Rohner i Khaleque, 2002).

1.2 Interakcije sa roditeljima i kvaliteta intimnih odnosa: dosadašnja istraživanja

Premda je Rohnerova teorija već odavno zastupljena u empirijskim istraživanjima odnosa između percipiranog roditeljskog ponašanja i različitih pokazatelja psihološke prilagodbe u odrasloj dobi, istraživanja o relacijama između roditeljskog prihvatanja/odbacivanja i kvalitete intimnih odnosa u odrasloj dobi, uglavnom su novijeg datuma i datiraju od 2001. godine, kada je kreiran instrument partnerskog prihvatanja-odbacivanja (IPAR – *Intimate Partner Acceptance-Rejection Questionnaire*) (Varan, 2005). Prvu studiju proveo je Khaleque (2001; prema Rohner i

sar., 2005) na uzorku od 88 američkih heteroseksualaca. Ova studija potaknula je veliki interes među istraživačima, toliki da je provedena u više od 15 zemalja širom svijeta. Neovisno o različitim kulturološkim kontekstima, dobi i rasi sudionika, rezultati provedenih istraživanja konzistentno ukazuju na povezanost ovih konstrukata i potvrđuju teorijska razmatranja o važnosti roditeljskog i partnerskog prihvatanja za kvalitetu intimnih relacija u odrasloj dobi, te psihološku prilagodbu, općenito (Parmar i Rohner, 2005, 2008; Varan, 2005; Khaleque, Rohner i Laukkala, 2008; Ripoll-Nunez i Alvarez, 2008; Parmar, Ibrahim i Rohner, 2008; Rohner, Melendez i Kraimer-Rickaby, 2008; Varan, Rohner i Eryksel, 2008). Ipak, kada je riječ o odnosu između percipiranog roditeljskog i partnerskog prihvatanja-odbacivanja, dobiveni nalazi u određenoj mjeri variraju s obzirom na spol sudionika. Tako, primjerice, rezultati istraživanja koje su proveli Parmar i Rohner (2005) na uzorku od 79 mladih odraslih osoba u Indiji, pokazuju da muškarci koji percipiraju veće prihvatanje od strane očeva, ujedno percipiraju i veće prihvatanje od strane partnera, te su općenito bolje prilagođeni. U istraživanju koje su proveli Ripoll-Nunez i Alvarez (2008) na uzorku od 222 mlade odrasle osobe u Kolumbiji i Portoriku, dobiveni su nešto drugačiji nalazi. Rezultati pokazuju da djevojke koje percipiraju veće prihvatanje od strane oba roditelja izvještavaju o većem prihvatanju i od strane partnera, te su općenito bolje prilagođene. U istraživanju koje su proveli Parmar, Ibrahim i Rohner (2008) u Kuvajtu, na uzorku od 389 udatih/oženjenih sudionika, dobiveni nalazi ukazuju da i žene i muškarci, koji percipiraju veće prihvatanje, kako od strane majki, tako i od strane očeva, percipiraju i veći stepen partnerskog prihvatanja, te postižu bolje rezultate na varijablama psihološke prilagodbe. Ovaj nalaz u skladu je sa rezultatima istraživanja koje je proveo Varan (2005), na uzorku od 425 odraslih sudionika u Turskoj, gdje su utvrđene statistički značajne pozitivne korelacije između percipiranog roditeljskog prihvatanja (i majčinog i očevog) i percipiranog prihvatanja od strane partnera.

1.3 Cilj istraživanja

Potaknuti dosadašnjim empirijskim saznanjima, kao i činjenicom da istraživanja provedena u različitim kulturama ne daju uvijek konzistentne rezultate, zanimalo nas je kakve rezultate možemo očekivati na području Bosne i Hercegovine, kada je u pitanju odnos između roditelj-

skog i partnerskog prihvatanja-odbacivanja. U skladu s tim, cilj ovog istraživanja je ispitati ukupan i zasebne doprinose percipiranog majčinog i očevog prihvatanja-odbacivanja u objašnjenju percipiranog partnerskog prihvatanja-odbacivanja kod muškaraca i žena. Na temelju teorijskih razmatranja i dosadašnjih empirijskih nalaza, očekujemo statistički značajan doprinos i majčinog i očevog prihvatanja u objašnjenju partnerskog prihvatanja kod pripadnika oba spola.

2.0 Metodologija

2.1 Sudionici istraživanja

U istraživanju je sudjelovalo 225 osoba sa područja Bosne i Hercegovine, ali su iz statističke obrade podataka izuzeti sudionici koji nisu popunili kompletan instrumentarij, zatim oni koji nemaju jednog ili oba roditelja, te oni koji nisu u partnerskom odnosu ($N=16$). Konačan uzorak sastoji se od 209 osoba, i to 113 žena i 96 muškaraca. Starosni raspon se kreće od 22 do 45 godina, s tim da je prosječna dob muškaraca koji su sudjelovali u istraživanju $M=29.30$ ($SD=6.44$), dok je prosječna dob žena $M=27.36$ ($SD=5.90$).

2.2 Instrumentarij

Upitnik sociodemografskih karakteristika. Za potrebe ovog rada, ciljno je konstruisan upitnik o sociodemografskim karakteristikama, koji se sastoji od deset čestica. Sudionici su najprije popunjavali rubriku spol ispitanika, a zatim su od njih traženi i drugi podaci: dob, stručna sprema, redoslijed rođenja u obitelji, te s kim su živjeli tokom djetinjstva. Pored ovih podataka, sudionici su imali zadatak da navedu da li su u partnerskom odnosu, prirodu tog odnosa, dužinu, zadovoljstvo odnosom, te da li taj odnos utječe na njihov sveukupni osjećaj emocionalne sigurnosti, ugodnosti i blagostanja.

Upitnik roditeljskog prihvatanja-odbacivanja. U svrhu ispitivanja percipiranog roditeljskog prihvatanja korištena je skraćena verzija Upitnika roditeljskog prihvatanja-odbacivanja (*engl. Parental Acceptance-Rejection Questionnaire*, Rohner 1984; prema Rohner i sar., 2005), koji je za naše govorno područje prevela i prilagodila Tuce (2017). Upitnik se sastoji od 24 čestice, pri čemu postoje dvije paralelne forme od kojih

se jedna odnosi na procjenu majke, a druga na procjenu oca. Svaka čestica opisuje određeno ponašanje majke, odnosno oca, prema sudioniku. Upitnik se sastoji od četiri subskale koje mjere sljedeće dimenzije: *toplinu (naklonost)*, *neprijateljstvo (agresivnost)*, *ravnodušnost (zanemarivanje)* i *nediferencirano odbacivanje*. Zadatak sudionika je da na skali Likertovog tipa od 4 stepena (1 – u potpunosti netačno do 4 – u potpunosti tačno) označi odgovor koji najbolje opisuje ponašanje njegove majke, odnosno oca prema njemu u razdoblju djetinjstva. Ukupan rezultat dobija se kao zbroj rezultata na svim subskalama (uz prethodnu inverziju rezultata na subskali toplina), podijeljen sa brojem subskala. Viši rezultat ukazuje na veće percipirano roditeljsko odbacivanje. Kada je u pitanju pouzdanost skale, dobiveni su zadovoljavajući koeficijenti unutrašnje pouzdanosti: $\alpha=.89$ (forma upitnika za majku) i $\alpha=.94$ (forma upitnika za oca).

Upitnik partnerskog prihvatanja-odbacivanja. Za ispitivanje percipiranog partnerskog prihvatanja korišten je Upitnik partnerskog prihvatanja-odbacivanja (*engl. Intimate Partner Acceptance-Rejection Questionnaire*, Rohner 2001; prema Rohner i sar., 2005), koji su za potrebe ovog istraživanja prevele autorice. Upitnik se sastoji od 60 čestica, pri čemu svaka čestica opisuje određeno ponašanje partnera/ice prema sudioniku. Čestice su grupisane u četiri subskale koje mjere sljedeće dimenzije: *toplinu (naklonost)*, *neprijateljstvo (agresivnost)*, *ravnodušnost (zanemarivanje)* i *nediferencirano odbacivanje*. Zadatak sudionika je da na skali Likertovog tipa od 4 stepena (1 – u potpunosti netačno do 4 – u potpunosti tačno) označi odgovor koji najbolje opisuje ponašanje partnera prema njemu. Ukupan rezultat dobija se kao zbroj rezultata na svim subskalama (uz prethodnu inverziju rezultata na subskali toplina), podijeljen sa brojem subskala. Viši rezultat ukazuje na veće percipirano partnersko odbacivanje. Koeficijent unutrašnje pouzdanosti skale dobiven u ovom istraživanju je zadovoljavajući i iznosi $\alpha=.94$.

2.3 Postupak

Istraživanje je provedeno u periodu od marta do juna 2018. godine na osobama sa područja Bosne i Hercegovine. U svrhu prikupljanja podataka, koristila se tehnika snježne grudve. Tehnika se temelji na početnom odabiru uskog kruga ljudi potrebnih karakteristika koji sami šire uzorak, upućujući istraživača na osobe koje bi također mogao ispitati (Milas, 2005). Etički principi i standardi koji se odnose na psiholojska

istraživanja su tokom prikupljanja podataka zadovoljeni. Sudjelovanje u istraživanju definisano je na dobrovoljnoj osnovi, a podaci prikupljeni u istraživanju su korišteni isključivo u naučno-istraživačke svrhe. Istraživanje je bilo anonimno, a sudionici su imali mogućnost odbiti sudjelovanje u istraživanju ako su to željeli, bez navedenih razloga. Sudionici su zajedno s upitnicima dobili i jasnu uputu sa navedenom svrhom istraživanja, a ispunjene upitnike vraćali su u zalijepljenim kovertama.

3.0 Rezultati

3.1 Rezultati kvalitativnih analiza

Prije izvještavanja o glavnim analizama i dobivenim rezultatima, kao odgovore na definisane probleme, prikazat ćemo rezultate kvalitativnih analiza koje smo dobili u ovom istraživanju, a koji se ne odnose konkretno na postavljene probleme istraživanja. Premda ove rezultate nismo uključili u glavne analize, smatramo ih korisnim dodatnim informacijama koje mogu pomoći boljem razumijevanju glavnih rezultata.

Tabela 1. *Frekvencije-priroda odnosa*

PRIRODA ODNOSA	f	%
romantična veza	131	62.7
brak	78	37.3
N	209	10.0

Tabela 2. *Frekvencije-dužina odnosa*

DUŽINA ODNOSA	f	%
manje od 6 mjeseci	12	5.7
6-12 mjeseci	17	8.1
1-3 godine	67	32.1
duže od 3 godine	113	54.1
N	209	100.0

Kao što možemo vidjeti iz tabelarnih prikaza, od ukupnog broja sudionika 62.7% je u romantičnoj vezi, dok je preostalih 37.3% u braku. Kada je u pitanju dužina odnosa, najveći broj sudionika (54.1%) je duže od 3 godine u partnerskom odnosu, što ukazuje na to da više od polovine uzorka sačinjavaju osobe koje su u stabilnim partnerskim vezama.

Tabela 3. *Frekvencije-zadovoljstvo odnosom*

ZADOVOLJSTVO ODNOSOM	f	%
u potpunosti zadovoljan	165	78.9
djelimično zadovoljan	40	19.1
djelimično nezadovoljan	4	1.9
N	209	100.0

Tabela 4. *Frekvencije-utjecaj veze na osjećaj emocionalne sigurnosti*

EMOCIONALNA SIGURNOST, UGODNOST I BLAGOSTANJE	f	%
utječe u potpunosti	127	60.8
donekle utječe	72	34.4
utječe vrlo malo	9	4.3
uopće ne utječe	1	0.5
N	209	100.0

Kada je riječ o zadovoljstvu odnosom, 78.9% sudionika je u potpunosti zadovoljno svojim odnosom s partnerom, dok je 19.1% sudionika djelimično zadovoljno. Samo 1.9% sudionika se izjasnilo da je djelimično nezadovoljno svojim odnosom, dok onih koji su potpunosti nezadovoljni svojim odnosom nije bilo.

Veliki broj sudionika, tačnije 60.8% smatra da njihova veza s partnerom u potpunosti utječe na njihov sveukupni osjećaj emocionalne sigurnosti, ugodnosti i blagostanja. Preostali sudionici (34.4%) smatraju da njihova veza donekle utječe, dok 4.3% smatra da utječe vrlo malo na sveukupni osjećaj emocionalne sigurnosti, ugodnosti i blagostanja. Od ukupno 209 sudionika, samo se jedan ispitanik izjasnio da njegova veza uopće ne utječe na osjećaj emocionalne sigurnosti.

3.2 Rezultati glavnih analiza

U postupku provjere hipoteza u ovom istraživanju, prvi korak je bio ispitivanje normalnosti distribucija rezultata, kao preduslova za korištenje adekvatnih statističkih postupaka. U Tabeli 5. prikazani su deskriptivni statistički parametri varijabli korištenih u istraživanju.

Tabela 5. Deskriptivni statistički parametri korištenih varijabli

Varijable	N	M	SD	Indeks simetričnosti	Indeks spljoštenosti	K-S z ^a
Prihvananje-odbacivanje_majka	20	1.31	0.3	1.63	3.41	2.43**
Prihvananje-odbacivanje_otac	20	1.46	0.4	1.90	4.10	2.48**
Partnersko prihvananje-	20	1.28	0.2	2.74	11.86	2.54**

Napomena: ^aKolmogorov-Smirnov test; ** $p < .01$

S obzirom da distribucije rezultata na svim varijablama značajno odstupaju i od kriterija normalnosti i od kriterija simetričnosti, u skladu sa preporukama u literaturi (Field, 2013; Tabachnick i Fidell, 2013), proveli smo vizuelnu inspekciju oblika distribucije. Budući da je i analizom grafičkog prikaza QQ-plot utvrđeno značajno odstupanje distribucije rezultata od normalne, dobivene vrijednosti na sve tri varijable smo podvrgli transformacijama, koristeći pri tome postupak inverzije ($X'=1/X$). Vizuelnom inspekcijom oblika distribucije varijabli, nakon provedenih transformacija, uočene su zadovoljavajuće distribucije rezultata na varijablama prihvananje-odbacivanje od strane majke i prihvananje-odbacivanje od strane oca, dok su za varijablu prihvananje-odbacivanje od strane partnera, manja odstupanja bila i dalje prisutna. Daljim analizama je utvrđeno prisustvo tri outliersa na ovoj varijabli, koji su, prema preporukama u literaturi eliminirani (Field, 2009; Tabachnick i Fidell, 2013). Vizuelnom inspekcijom oblika distribucije varijabli nakon eliminacije outliersa, uočene su zadovoljavajuće distribucije rezultata na svim varijablama. U skladu s tim, sve tri varijable su uvedene u analize u obliku transformiranih rezultata, na konačnom uzorku od 206 sudionika. S obzirom na korišteni postupak transformacije, viši rezultat na transformisanim varijablama odražava veći stepen prihvatnja kako od strane majke i oca, tako i od strane partnera.

Kako bi se utvrdile povezanosti između varijabli uključenih u istraživanje, proveli smo korelacijske analize, posebno za poduzorak muškaraca i poduzorak žena (Tabela 6. i 7.).

Tabela 6. Vrijednosti Pearsonovog koeficijenta korelacije između majčinog, očevog i partnerskog prihvatanja kod žena

Varijable	1.	2.	3.
1. Prihvatanje-odbacivanje_majka	-	.37**	.37**
2. Prihvatanje-odbacivanje_otac		-	.17
3. Partnersko prihvatanje-odbacivanje			-

Napomena: $n=111$; ** $p<.01$

Tabela 7. Vrijednosti Pearsonovog koeficijenta korelacije između majčinskog prihvatanj očevog prihvatanja i partnerskog prihvatanja kod muškaraca

Varijable	1.	2.	3.
4. Prihvatanje-odbacivanje_majka	-	.35**	.32**
5. Prihvatanje-odbacivanje_otac		-	.17
6. Partnersko prihvatanje-odbacivanje			-

Napomena: $n=95$; ** $p<.01$

Kao što se može vidjeti iz tabelarnih prikaza, u obje skupine sudionika postoji statistički značajna pozitivna korelacija između majčinog prihvatanja-odbacivanja i očevog prihvatanja-odbacivanja, što ukazuje da muškarci i žene koji percipiraju veći stepen prihvatanja od strane majke, također percipiraju i veći stepen prihvatanja od strane oca ($r_{\check{Z}}=.37$; $p<.01$; $r_M=.35$; $p<.01$). Statistički značajnu pozitivnu povezanost nalazimo i između majčinog prihvatanja-odbacivanja i partnerskog prihvatanja, što znači da oni koji percipiraju veći stepen prihvatanja od strane majke, percipiraju i veći stepen prihvatanja od strane svog partnera ($r_{\check{Z}}=.37$; $p<.01$; $r_M=.32$; $p<.01$). S druge strane, korelacija između očevog prihvatanja-odbacivanja i partnerskog prihvatanja nije se pokazala statistički značajnom niti u jednoj skupini sudionika.

S obzirom na to da su prediktorske varijable u korelaciji, testirana je također i multikolinearnost. Dobiveni rezultati su potvrdili da se ne radi o visokoj kolinearnosti ($VIF<2$), te zaključujemo da su rezultati prikladni za provedbu regresijskih analiza.

U svrhu ispitivanja ukupnog i zasebnih doprinosa percepcije roditeljskog prihvatanja-odbacivanja od strane majki i očeva u objašnjenju percepcije partnerskog prihvatanja-odbacivanja kod muškaraca i žena, provedena je hijerarhijska regresijska analiza, prema kojoj određeni broj prediktora u analizu ulazi kumulativno. Glavna prednost ove analize u odnosu na klasičnu stupnjevitu regresijsku analizu jest mogućnost parcijalizacije ukupne varijance objašnjene od određenog skupa prediktorskih

varijabli. Drugim riječima, može se pratiti zaseban doprinos pojedinih prediktora u objašnjenju varijance kriterijske varijable, pošto je kontrolisan doprinos prethodno navedenih blokova prediktora (Tabachnick i Fidell, 2013). Prvu prediktorsku varijablu u hijerarhijskoj regresijskoj analizi, sa partnerskim prihvatanjem kao kriterijskom varijablom, čini majčinsko prihvatanje-odbacivanje, a drugu varijablu očevu prihvatanje-odbacivanje. Ispitivanje ukupnog i zasebnih doprinosa navedenih prediktorskih varijabli u objašnjenju partnerskog prihvatanja provedeno je zasebno za poduzorak žena i poduzorak muškaraca, a rezultati provedenih analiza prikazani su u Tabeli 8. i 9.

Tabela 8. Rezultati hijerarhijske regresijske analize sa partnerskim prihvatanjem kao kriterijskom varijablom u skupini žena

Prediktori		B	r	sr
1. korak				
Prihvatanje-odbacivanje_majka		.37*	.37	.37
Sažetak modela:	R ²	.13		
	F	16.80** (df=1,109)		
2. korak				
Prihvatanje-odbacivanje_majka		.35*	.37	.33
Prihvatanje-odbacivanje_otac		.04	.17	.03
Sažetak modela:	R ²	.14		
	ΔR ²	.01		
	F	.14 (df=1,108)		

Napomena: n=111; **p<0.01; r=vrijednost Pearsonovog koef. korelacije; beta (β)=standardizirani regresijski koeficijent; R²=koef. determinacije (ukupni doprinos prediktora objašnjenju varijanci kriterija); ΔR²=promjena koef. determinacije (doprinos pojedine grupe prediktora objašnjenju varijanci kriterija); F=značajnost promjene koef. determinacije

Tabela 9. Rezultati hijerarhijske regresijske analize sa partnerskim prihvatanjem kao kriterijskom varijablom u skupini muškaraca

Prediktori		β	r	sr
1. korak				
Prihvatanje-odbacivanje_majka		.32*	.32	.32
Sažetak modela:	R ²	.10		
	F	10.69** (df=1,93)		
2. korak				
Prihvatanje-odbacivanje_majka		.30*	.32	.28
Prihvatanje-odbacivanje_otac		.07	.17	.07
Sažetak modela:	R ²	.11		
	ΔR ²	.01		
	F	.43 (df=1,92)		

Napomena: n=95; **p<0.01; r=vrijednost Pearsonovog koef. korelacije; beta (β)=standardizirani regresijski koeficijent; R²=koef. determinacije (ukupni doprinos prediktora objašnjenju varijanci kriterija); ΔR²=promjena koef. determinacije (doprinos pojedine grupe prediktora objašnjenju varijanci kriterija); F=značajnost promjene koef. determinacije

Kao što možemo vidjeti iz Tabele 8., rezultati provedene hijerarhijske regresijske analize pokazuju da prediktorske varijable objašnjavaju 14% ukupne varijance partnerskog prihvatanja kod žena ($R^2=.14$). U prvom koraku utvrđeno je da prihvatanje-odbacivanje od strane majke objašnjava 13% ukupne varijance kriterija ($R^2=.13$). Uvođenjem varijable prihvatanje-odbacivanje od strane oca u drugom koraku, ukupna objašnjena varijanca se povećala za 1% ($\Delta R^2=.01$), međutim, ovo povećanje nije bilo statistički značajno. Prihvatanje-odbacivanje od strane majke se izdvojilo kao značajan prediktor partnerskog prihvatanja i u drugom koraku ($\beta=.35$; $p<.01$), dok prihvatanje-odbacivanje od strane oca nije. Pri tome je utvrđeno da žene koje percipiraju veći stepen prihvatanja od strane majke, percipiraju i veći stepen prihvatanja od strane partnera.

Kada su u pitanju muškarci (Tabela 9.), možemo vidjeti da prediktorske varijable objašnjavaju 11% ukupne varijance partnerskog prihvatanja ($R^2=.11$). U prvom koraku utvrđeno je da prihvatanje-odbacivanje od strane majke objašnjava 10% ukupne varijance kriterija ($R^2=.10$). Uvođenjem varijable prihvatanje-odbacivanje od strane oca u drugom koraku, ukupna objašnjena varijanca se povećala za 1% ($\Delta R^2=.01$), međutim, ovo povećanje nije bilo statistički značajno. Prihvatanje-odbacivanje od strane majke se izdvojilo kao značajan prediktor partnerskog prihvatanja i u drugom koraku ($\beta=.30$; $p<.01$), dok prihvatanje-odbacivanje od strane oca nije. Dobiveni rezultati ukazuju da muškarci koji percipiraju veći stepen prihvatanja od strane majke, percipiraju i veći stepen prihvatanja od strane partnera.

4.0 Rasprava

Interpersonalni odnosi imaju neprevaziđene razvojne implikacije za sve osobe, neovisno o dobi, spolu, rasi, etnicitetu, kulturi, kao i socioekonomskom statusu (Duck, 1994). Brojna istraživanja su pokazala da su intimni odnosi najveći izvor kako sreće, tako i tjeskobe (Berscheid i Reis, 1998), te da pozitivni odnosi sa drugima doprinose mentalnom zdravlju, subjektivnoj dobrobiti i adekvatnom funkcionisanju u gotovo svim aspektima života (Ryff, 1995; Myers, 1999). Kvaliteta intimnih odnosa povezana je također i sa fizičkim zdravljem pojedinaca. Naime, istraživanja potvrđuju da ljudi koji imaju stabilne emocionalne veze duže žive, imaju redovniji seks i manje obolijevaju (Reis i sar., 2000). Također, u osnovi mnogih problema kao što su zloupotreba alkohola, droga, tableta,

zatim depresivnost ili psihosomatska oboljenja (povišen krvni pritisak, lupanje srca, povećan šećer i sl.), nalazi se nemogućnost postizanja uravnoteženog ljubavnog života koji bi osobi dao smisao života i snagu da se bori sa teškoćama koje život nosi (Reis i sar., 2000).

S obzirom na važnost ovog konstrukta u objašnjenju mnogih kako psiholoških, tako i socijalnih ishoda, cilj ovog istraživanja je bio ispitati kakvu ulogu imaju rane interakcije s roditeljima u predviđanju kvalitete intimnih odnosa u odrasloj dobi. Dosadašnja istraživanja ove problematike daju uglavnom nekonzistentne nalaze, koji variraju s obzirom na spol sudionika, ali i kulturološki kontekst. Tako je u istraživanjima provedenim u Kuvajtu i Turskoj potvrđena značajna uloga percipiranog prihvatanja od strane oba roditelja u objašnjenju kvalitete intimnih odnosa i kod muškaraca i kod žena (Parmar i sar., 2008; Varan, 2005), dok je u istraživanjima provedenim u Kolumbiji i Portoriku, ovaj nalaz potvrđen samo u skupini žena (Ripoll-Nunez i Alvarez, 2008). S druge strane, u istraživanju provedenom u Indiji, kao značajan prediktor kvalitete intimnih odnosa izdvojila se samo percepcija prihvatanja od strane oca i to u skupini muškaraca (Parmar i Rohner, 2005), dok je u Americi ovaj nalaz potvrđen za skupinu djevojaka (Rohner i sar., 2008).

U ovom istraživanju je utvrđeno da se percipiranim majčinim i očevim prihvatanjem u djetinjstvu može objasniti 14% ukupne varijance partnerskog prihvatanja u odrasloj dobi u skupini žena, te 11% ukupne varijance u skupini muškaraca. Pri tome se u obje skupine sudionika, kao značajan prediktor percipiranog partnerskog prihvatanja, izdvojila percepcija roditeljskog prihvatanja od strane majke, ali ne i od strane oca. Naime, uključivanjem varijable percipirano prihvatanje od strane oca, u drugom koraku hijerarhijske regresijske analize, ukupna objašnjena varijanica kriterija u obje skupine sudionika se povećala samo za 1%. Ovi nalazi donekle su u skladu sa rezultatima istraživanja koje je proveo Varan (2005), a u kojem je utvrđeno da postoje statistički značajne korelacije između percipiranog roditeljskog prihvatanja (i majčinog i očevog) i percipiranog partnerskog prihvatanja, s tim da su te korelacije bile statistički značajno veće kod muškaraca nego kod žena. Kao i u ovom istraživanju, percipirano prihvatanje od strane majke se pokazalo statistički značajno više povezano sa percipiranim partnerskim prihvatanjem, kako kod žena, tako i kod muškaraca.

Dobivene nalaze mogli bismo objasniti većom uključenošću majki u odgoj djece u odnosu na očeve, koja proizlazi iz različitih uloga i očekivanja koja društvo nameće roditeljima različitog spola. Naime, tra-

dicionalna uloga muškarca jeste da bude hranitelj porodice. Kao posljedica toga, očevi obično imaju manje vremena za svoju djecu, za razliku od majki (Craig, 2006; Craig i Mullan, 2011; Heilman, Levto, van der Gaag, Hassink i Barker, 2017; Yeung, Sandberg, Davis-Kean i Hofferth, 2001). U skladu s tim, moguće da oni imaju ograničenije mogućnosti da postanu osjetljivi na razvojne potrebe djeteta ili da pokažu toplinu i ljubav koju bi inače mogli pokazati. Posljedično, djeca procjenjuju majke brižnijima, a njihovo ponašanje više prihvatajućim. U prilog ovoj pretpostavci idu i rezultati istraživanja koje su provele Tuce i Fako (2014) na uzorku srednjoškolaca, a koji ukazuju na to da se majka percipira kao primarni izvor topline i podrške u poređenju sa ocem. Također, u istraživanju koje je provela Bektešević (2018), utvrđeno je da i muškarci i žene iz ovog uzorka sudionika izvještavaju o većem stepenu prihvatanja tokom djetinjstva od strane majke u odnosu na oca. Uzmemo li u obzir navedeno, kao i činjenicu da se unutrašnji radni modeli formirani u odnosu sa primarnim skrbnikom u ranom djetinjstvu prenose na kasnije odnose u odrasloj dobi (Rohner i Khaleque, 2002), ne iznenađuje podatak da se upravo percepcija prihvatanja od strane majke, izdvojila kao značajna odrednica percipiranog partnerskog prihvatanja kod sudionika oba spola. Naime, u društvu u kojem živimo i iz kojeg potiču sudionici ovog istraživanja, majka je još uvijek roditelj koji preuzima veću brigu o djeci i njena uloga je više protektivna, za razliku od očeva, čija je uloga više instrumentalna. Premda postoji mogućnost da su dobiveni rezultati upravo odraz ovih specifičnosti našeg društvenog konteksta, važno je naglasiti da se ovdje radi samo o pretpostavkama, koje bi u budućim istraživanjima trebalo dodatno ispitati.

Na kraju, važno je osvrnuti se i na metodološka ograničenja provedenog istraživanja. Kao prvo, korelacijska priroda istraživanja ne omogućuje utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza između ispitivanih varijabli. U skladu s tim, važno je naglasiti da su provedene analize korištene isključivo u svrhu ispitivanja usklađenosti podataka sa teorijski postavljenim kauzalnim procesima, ali ne i za demonstriranje kauzalne veze. Također, činjenica da rezultati provedene hijerarhijske regresijske analize pokazuju da roditeljsko prihvatanje objašnjava 14% ukupne varijance partnerskog prihvatanja u skupini žena, te 11% u skupini muškaraca, upućuje na to da je značajan dio varijance kriterijske varijable ipak ostao neobjašnjen. To ukazuje na potrebu daljnjih istraživanja, uz određena metodološka poboljšanja. Osim ranih interakcija sa roditeljima, u budućim bi istraživanjima bilo korisno ispitati i doprinos ličnih karakte-

ristika sudionika, poput osobina ličnosti, kako bi se vidjelo kakva je njihova uloga u objašnjenju percipirane kvalitete intimnih odnosa u odrasloj dobi. Dodatno ograničenje se odnosi na činjenicu da su korištena samoizvješća sudionika. Sudionici su se trebali prisjetiti kako su se njihovi roditelji odnosili prema njima tokom djetinjstva, tako da postoji mogućnost da su sadašnji odnosi sa roditeljima utjecali na način na koji su sudionici percipirali ponašanje svojih roditelja prema njima u djetinjstvu. Također, iako je istraživanje bilo anonimno i dobrovoljno, upitno je koliko odgovori sudionika odražavaju pravo stanje stvari, a koliko su rezultat tendencije davanja socijalno poželjnih odgovora. U skladu s tim, u budućim bi istraživanjima svakako bilo korisno uključiti i varijablu socijalne poželjnosti. To bi omogućilo detaljnije ispitivanje njene potencijalne uloge u odnosu između ispitivanih varijabli. Na koncu, nekonzistentnost u dosadašnjim empirijskim nalazima otežava generalizaciju dobivenih rezultata, tako da je evidentna potreba za dodatnim istraživanjima ove problematike. Naime, iako su dosadašnja istraživanja dala značajan doprinos razumijevanju uloge ranih interakcija sa roditeljima u objašnjenju kvalitete intimnih odnosa u odrasloj dobi, za donošenje konkretnijih zaključaka potrebna su dodatna istraživanja koja bi se provodila na reprezentativnim uzorcima sudionika.

BIBLIOGRAFIJA

Beketešević, A. (2018): Povezanost između percipiranog roditeljskog prihvatanja u djetinjstvu i percipiranog partnerskog prihvatanja u odrasloj dobi. *Neobjavljeni završni magistarski rad*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Berk, L. (2008): Psihologija cjeloživotnog razvoja (Psychology of Permanent Development). Jastrebarsko: Naklada Slap.

Berscheid, E., Reis, H. T. (1998): Attraction and close relationships. *The handbook of social psychology* (4th ed.), 193-281.

Carstensen, L. L., Isaacowitz, D. M., Charles, S. T. (1999): Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity. *American Psychologist*, 54, 165-181.

Collins, W. A. (2003): More than myth: The developmental significance of romantic relationships during adolescence. *Journal of Research on Adolescence*, 13(1), 1-24.

Craig, L. (2006): Does father care mean fathers share? A compa-

rison of how mothers and fathers in intact families spend time with children. *Gender and Society*, 20(2), 259-281.

Craig, L., Mullan, K. (2011): How mothers and fathers share childcare: A cross-national time-use comparison. *American Sociological Review*, 76(6), 834–861.

Čudina-Obradović, M., Obradović, J. (2006): Psihologija braka i obitelji (Psychology of Marriage and Family. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Duck, S. W. (1994): *Meaningful relationships: Talking, sense, and relating*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Field, A. (2009): *Discovering statistics using SPSS: Introducing statistical methods* (2nd ed.). Thousand Oaks, California: Sage Publications Inc.

Hartup, W. W., Stevens, N. (1997): Friendships and adaptation in the life course. *Psychological Bulletin*, 121, 355-370.

Heilman, B., Levto, R., van der Gaag, N., Hassink, A., Barker, G. (2017): State of the world's fathers: Time for action. Washington, DC: Promundo, Sonke Gender Justice, Save the Children, and MenEngage Alliance.

Khaleque, A., Rohner, R. P., Laukkala, H. (2008): Intimate partner acceptance, parental acceptance, behavioral control, and psychological adjustment among Finnish adults in ongoing attachment relationships. *Cross-Cultural Research*, 42, 35-45.

Milas, G. (2005): Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Myers, D. G. (1999): Close relationships and quality of life. In D. Kahneman, E. Diener, & N. Schwarz (Eds.), *Well-being: The foundations of hedonic psychology* (pp. 374-391). New York, NY, US: Russell Sage Foundation.

Parmar, P., Rohner, R. P. (2005): Relations among perceived intimate partner acceptance, remembered parental acceptance, and psychological adjustment among young adults in India. *Ethos: Journal of the Society for Psychological Anthropology*, 33(3), 402-413.

Parmar, P., Ibrahim, M., Rohner, R. P. (2008): Relations among perceived spouse acceptance, remembered parental acceptance in childhood, and psychological adjustment among married adults in Kuwait. *Cross-Cultural Research*, 42, 67-76.

Parmar, P., Rohner, R. P. (2008): Relations among spouse acceptance, remembered parental acceptance in childhood, and psychological

adjustment among married adults in India. *Cross-Cultural Research*, 42, 57-66.

Reis, H. T., Collins, W. A., Berscheid, E. (2000): The relationship context of human behavior and development. *Psychological Bulletin*, 126(6), 844-872.

Ripoll-Núñez, K., Alvarez, K. (2008): Perceived intimate partner acceptance, remembered parental acceptance, and psychological adjustment among Colombian and Puerto Rican youths and adults. *Cross-Cultural Research*, 42, 23-34.

Rohner, R. P., Khaleque, A. (2002): Parental acceptance-rejection and life-span development: A universalist perspective. *Online Readings in Psychology and Culture*, 6(1), 1-10.

Rohner, R. P., Melendez, T., Kraimer-Rickaby, L. (2008): Intimate partner acceptance, parental acceptance in childhood, and psychological adjustment among American adults in ongoing attachment relationships, *Cross-Cultural Research*, 42, 13-22.

Rohner, R. P., Khaleque, A., Cournoyer, D. E. (2005): Parental acceptance-rejection theory, methods, evidence and implications. In: R. P. Rohner & A. Khaleque (Eds.). *Handbook for the study of parental acceptance and rejection* (4th ed., pp. 1-37). Storrs, CT: Rohner Research Publications.

Ryff, C. D. (1995): Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, 4, 99-104.

Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. (2013): *Using multivariate statistics*. 6th ed. Boston: Pearson.

Tuce, Đ., Fako, I. (2014): Odrednice zadovoljstva životom kod adolescenata (Determinants of life satisfaction in adolescent population), *Psihologijske teme*, 3, 407-433.

Tuce, Đ. (2017). Osobne i okolinske odrednice samopoštovanja kod adolescenata. *Neobjavljena doktorska disertacija*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Varan, A. (2005): Relation between perceived parental acceptance and intimate partner acceptance in Turkey: Does history repeat itself? *Ethos*, 33(3), 414-426.

Varan, A., Rohner, R. P., Eryuksel, G. (2008): Intimate partner acceptance, parental acceptance in childhood, and psychological adjustment among Turkish adults in ongoing attachment relationships. *Cross-Cultural Research*, 42, 46-56.

Vlajković, J. (2005): Životne krize – prevencija i prevazilaženje

(Life crisis – prevention and overcoming) Beograd: Žarko Albulj.

Yeung, W. J., Sandberg, J. F., Davis-Kean, P. E., Hofferth, S. L. (2001): Children's time with fathers in intact families. *Journal of Marriage and Family*, 63(1), 136-154.

SOCIJALNO ISKLJUČIVANJE - PROCESI, MEHANIZMI I KONSEKVENCE (NA PRIMJERU PRISTUPA OBRAZOVANJU I STRUČNOM USAVRŠAVANJU OSOBA SA INVALIDITETOM U BOSNI I HERCEGOVINI)

Tatjana ŽARKOVIĆ – Tanja MANDIĆ-ĐOKIĆ

Scientific Research Incubator (ZINK)
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, BiH
E-mail: tatjana.zarkovic@ff.unsa.ba

ABSTRACT

U okviru članka predstavljen je pokušaj konceptualizacije višedimenzionalnog, kompleksnog i različito upotrebljavanog pojma socijalno isključivanje iz različitih teorijskih okvira, te se zatim usmjerava ovaj pojam ka preispitivanju specifičnosti položaja određene društvene grupe – osoba sa invaliditetom. Pojašnjava se aktuelni evropski proces promjene društvenog pristupa pitanjima osoba sa invaliditetom, te približava uloga društvene zajednice u (ne)moćnosti jednog dijela građana da ostvare učešće u istoj. Zatim, kroz prikaz empirijskog istraživanja, na primjeru pristupa obrazovanju i stručnom osposobljavanju za ulazak na tržište rada za osobe sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini, nastoje se prikazati procesi i mehanizmi socijalnog isključivanja te ukazati na objektivne i subjektivne faktore koji dovode do socijalne deprivacije i koji udruženi zajedno stvaraju bezizlazno stanje u kojoj se isključena populacija pasivizira, te time šira društvena zajednica oslobađa od odgovornosti za dalje djelovanje. Izolacija i diferencijacija socijalno isključenih postaje strukturalna kada se ponavlja i potvrđuje kroz društvene prakse, što dovodi do toga da populacija isključenih postaje nemoćna kao kolektiv da zahtijeva ponovno uključenje u društvo. Prikazan je i apsurd društva Bosne i Hercegovine koje se deklarativno obavezuje za poštovanje međunarodnih standarda u odnosu prema osobama sa invaliditetom, ali pada na ispitu promjene svijesti neophodne za promjenu društvene prakse.

Ključne riječi: socijalno isključivanje, socijalni model, invaliditet, marginalizacija, simboličko nasilje

SOCIAL EXCLUSION - PROCESSES, MECHANISMS AND CONSEQUENCES (IN THE CASE OF
EDUCATION AND PROFESSIONAL TRAINING OF PERSONS WITH DISABILITIES IN BOSNIA
AND HERZEGOVINA)

This article presents an attempt to conceptualize the multidimensional, complex and differently used term of social exclusion from various theoretical frameworks, and then to direct this notion to review the specific position of a particular social group - people with disabilities. The current European process of changing the social approach to the issues of persons with disabilities is clarified, and the role of the social community in the (in)ability of one part of the citizens to participate in it is approximated. Furthermore, the processes and mechanisms of social exclusion are presented through the presentation of empirical research, on the example of access to education and vocational training for entering the labor market for persons with disabilities in Bosnia and Herzegovina; and the objective and subjective factors pointed out that lead to social deprivation that combined together create a hopeless situation in which the excluded population is passivated, thereby relieving the wider community of responsibility for further action. The isolation and differentiation of the socially excluded becomes structural when it is repeated and affirmed through social practices, which causes the population of the excluded to become powerless as a collective to demand reintegration into the society. The absurdity of the Bosnian- Herzegovinian society is also presented, which declaratively obliges itself to respect international standards in relation to persons with disabilities, but ultimately fails the awareness test necessary for changing the social practice.

Key words: social exclusion, social model, disability, marginalization, symbolic violence

1.0 Uvod

Načelo jednakosti i neotuđivosti ljudskih prava, kao i njihova popularizacija i integracija u zapadnoevropskim društvenim sistemima, doprinijeli su prepoznavanju potrebe da se države obavežu i pozovu na odgovornost za jednako uključivanje svih svojih građana radi sprječavanja socijalne izolacije. Tako i pitanje invaliditeta, odnosno izjednačavanja mogućnosti za uključivanja osoba sa invaliditetom u sve društvene oblasti, postaje relevantno pitanje za gotovo sve društvene procese, uključujući strategije održivog razvoja. Na globalnom nivou to prepoznajemo kroz novi Program globalnog razvoja za 2030. (Agenda 2030)¹, čija je misao vodilja bila zajednička borba protiv siromaštva, te je, u tom cilju, potaknuto provođenje promjena na različitim područjima, a uočljivo je da se 15 od 17 milenijumskih ciljeva preklapa sa odredbama članova UN Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom.² Ovo je još jedan dokaz promjene odnosa društava prema osobama sa invaliditetom, od pristupa ovoj društvenoj grupi kao izolovanom “problemu” koji se rješava institucionalnim zbrinjavanjem i isključivanjem iz redovnih društvenih tokova, do prepoznavanja njegove univerzalnosti i promocije omogućavanja uživanja prava i poticanja uključivanja u društvene procese. Uprkos promjeni koncepta, osobe sa invaliditetom se još uvijek svrstavaju u društvenu grupu čija puna integracija zahtijeva restrukturisanje društva, niz političkih opredjeljenja i strateško zalaganje društvene zajednice.

Bosna i Hercegovina, kao zemlja u razvoju, pokazuje značajan zaostatak u odnosu prema marginalizovanim grupama, posebno u poređenju sa ostalim evropskim zemljama, što oslikava i njenu političku zrelost. Ratifikujući 2010. godine Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom, BiH³ se obavezala da će društvenu praksu (uključujući i zakonodavstvo), usmjeriti u pravcu omogućavanja pristupa socijalnom, ekonomskom i kulturnom okruženju, zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, informacijama, komunikaciji, a sve sa ciljem omogućavanja punog uživanja svih ljudskih prava i osnovnih sloboda za osobe sa invaliditetom. Konvencija UN o

¹ Usvojena na Konferenciji UN o održivom razvoju 2015. godine.

<https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>

² EUROPEAN HUMAN RIGHTS REPORT; issue 2 – 2018. The 2030 Agenda and the Sustainable Development Goals:

A European perspective to respect, protect and fulfil the United Convention on the Rights of Persons with Disabilities.

³ http://www.mhrr.gov.ba/pdf/konvencija_bos.pdf

pravima osoba s invaliditetom je prepoznata kao potrebna od strane međunarodne zajednice, prije svega zato što su se osobe s invaliditetom dugo vremena smatrale pasivnim predmetima njege, brige i medicinskog tretmana, umjesto aktivnim nositeljima prava.

Kako bismo razumjeli ulogu sâme zajednice u omogućavanju funkcionalnosti njenih građana koji imaju određeno tjelesno ili psihičko oštećenje (oboljenje) koje uzrokuje invaliditet, odnosno otežano funkcionisanje, važno je razjasniti i samu definiciju invalidnosti. Za razumijevanje promjene u definisanju invalidnosti i razumijevanje društvenih akcija na koje obavezuju međunarodne konvencije, neophodno je i da steknemo uvid u promjenu u društvenoj svijesti koja treba da se dogodi kako bi neka društvena zajednica osigurala uključenost osoba sa invaliditetom.

Prema definiciji koja je data u preambuli pomenute Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, invaliditet se sagledava kao razvojni proces i nastaje kao rezultat oštećenja (oboljenja) koje osoba ima s jedne, i prepreka u stavovima i fizičkoj okolini sa druge strane, a koje sprečavaju njihovo potpuno i djelotvorno sudjelovanje u društvu ravnopravno s drugim članovima.

Ovaj novi pristup pitanju invaliditeta proistekao je iz višedecenijske borbe pokreta za prava osoba sa invaliditetom čiji je cilj bio prvenstveno da se odnos društva prema OSI oslobodi koncepta milosrđa potaknutog religijskim motivima ili, kasnije, statusa pasivnog pacijenta, te težište pitanja invalidnosti prebaci na i u samo društvo, odnosno njegovu (ne)sposobnost da, uslijed različitih vrsta prepreka, omogući punopravno učešće i onih građana koji imaju neku vrstu tjelesnog, senzornog ili mentalnog oštećenja. Za razliku od prevaziđenog, medicinskog stajališta, po kojem „težina“ invaliditeta zavisi od „težine“ oštećenja (oboljenja), novi pristup jasno naglašava ulogu zajednice i prepreka koje se u njoj nalaze u „težini“ invaliditeta, odnosno mogućnosti osobe koja ima oštećenje da funkcioniše u svakodnevnim aktivnostima, te bude ostvarena u onim društvenim ulogama koje odabere ili koje su joj nametnute.

Treba istaći da Konvencija nije iznjedrila, ali je formalizovala i u politički okvir stavila suštinsku promjenu svijesti koja se desila, prije svega u načinu na koji osobe sa invaliditetom percipiraju same sebe, a zatim i u načinu na koji ih društvo posmatra. Sredinom dvadesetog vijeka se u razvijenim zemljama zamjenjuje medicinski model, po kome je u središtu pažnje oštećenje, socijalnim modelom pristupa pitanju invalidnosti. U trenutku kada je prepoznato da medicinski model čini da se osoba sa invaliditetom u društvu označi kao teret i problem, nastaje socijalni

model koji naglašava da je osnovni problem odnos društva prema osobama sa invaliditetom, pri čemu se teret problema sa individue koja ima oštećenje (oboljenje) premješta u sâmo društvo koje treba da, u najvećoj mogućoj mjeri, bude pristupačno za sve građane, bez obzira na njihove razlike u smislu njihovih fizičkih i/ili psihičkih kapaciteta.

„Osnovna ideja socijalnog modela je da oštećenje koje objektivno postoji ne treba negirati, ali ono ne umanjuje vrijednost osobe kao ljudskog bića. Ono što osobe s invaliditetom isključuje iz društva su neznanje, predrasude i strahovi koji prevladavaju u tom društvu. Stoga, socijalni model naglašava prava pojedinca, te teži restrukturiranju društva.“ (Mihanović 2010, 78)

Ipak, u društvima u kojima je vidljiva socijalna isključenost osoba sa invaliditetom, teško možemo govoriti o promjeni svijesti samih pripadnika isključene društvene grupe, kao i društva u cjelini. Stoga, društvena zajednica ne preuzima odgovornost za omogućavanje uključenosti osoba sa invaliditetom u društvo, štaviše, različitim mehanizmima povećava njihovu isključenost.

U ovom članku ćemo, na primjeru pristupa obrazovanju i stručnom osposobljavanju za ulazak na tržište rada za osobe sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini, pokazati procese i mehanizme socijalnog isključivanja, te ukazati na objektivne i subjektivne faktore koji dovode do socijalne deprivacije i koji udruženi zajedno stvaraju bezizlazno stanje u kojem se isključena populacija pasivizira, te time šira društvena zajednica oslobađa od odgovornosti za dalje djelovanje. Izolacija i diferencijacija socijalno isključenih postaje strukturalna kada se ponavlja i potvrđuje kroz društvene prakse, što dovodi do toga da populacija isključenih postaje nemoćna kao kolektiv da zahtijeva ponovno uključjenje u društvo. Godišnji izvještaj o socijalnoj uključenosti BiH ukazuje na relevantnost teme time što ističe da se obrazovnom sistemu u BiH ne pridaje značaj koji mu je odgovarajući, „iako predstavlja veoma važan stub u pristupu socijalnoj uključenosti i obrazovanju u EU. Obrazovanje ima krucijalnu ulogu u procesu socijalnog uključivanja. Obrazovanjem se pojedinac osposobljava za uključivanje na tržište rada što omogućava finansijsko osamostaljivanje odnosno ekonomsku neovisnost. Tako se pojava siro-

⁴ Izvještaj o socijalnoj uključenosti BiH Godišnji izvještaj 2016, VIJEĆE MINISTARA DIREKCIJA ZA EKONOMSKO PLANIRANJE, Sarajevo, decembar/prosinac 2017.

maštva sprječava, a ujedno postiže bolji kvalitet života.“ (str. 8)

Imajući na umu povezanost siromaštva sa socijalnom isključenošću i posebnu podložnost pojedinih društvenih grupa da padnu pod uticaj ukrštenog međusobnog djelovanja isključujućih faktora (u ovom slučaju invaliditet i siromaštvo), u ovom radu ćemo se usmjeriti prije svega na pristup stručnom obrazovanju, koje predstavlja osnovni uslov za pristup tržištu rada za osobe sa invaliditetom u BiH.

Treba imati u vidu i povećanu potrebu osoba sa invaliditetom za obrazovanjem, povećanjem konkurentnosti na tržištu rada i zapošljavanjem koja, pored potrebe za socijalnim uključivanjem i ljudske potrebe za radom, proizlazi i iz smanjenja obima socijalnih naknada i prava iz oblasti socijalne zaštite koja su, u ranijem društvenom uređenju, bila znatno veća i obuhvatala su niz drugih socijalnih rješenja vezano za zbrinjavanje osoba sa invaliditetom. Kada je institucionalni model zbrinjavanja OSI prevaziđen, fokus interesa i potreba se, logično, usmjerio na zapošljavanje i osamostaljivanje.

Osobe sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini su, iz pozicije potpune egzistencijalne zbrinutosti u okviru institucija (koja je sa sobom nosila nepoželjnu pasivizaciju i lišavanje mogućnosti upravljanja vlastitim životom), stavljene u poziciju samostalnog obezbjeđivanja sredstava za život u zajednicama koje nisu prilagođene (arhitektonski, komunikaciono, institucionalno) osobama sa invaliditetom, što za posljedicu ima nemogućnost obrazovanja i zapošljavanja. Logična posljedica takvog stanja je činjenica da su osobe sa invaliditetom po automatizmu dospjele u kategoriju socijalne ugroženosti. Da bi se ovaj problem u potpunosti razumio, iz vida ne treba ispuštati socijalni kontekst u Bosni i Hercegovini u kojoj 170.619 domaćinstava (16,5% od ukupnog broja domaćinstava) ili 505.816 stanovnika (16,9% od ukupnog broja stanovnika) žive u relativnom siromaštvu, a opšta nezaposlenost je 18,4% u 2018. godini. U populaciji osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini vlada značajno veća stopa nezaposlenosti, međutim ovaj društveni parametar se uopšte ne mjeri, niti se osobe sa invaliditetom pojavljuju kao izdvojena kategorija u državnim statističkim podacima o raspoloživoj radnoj snazi. Početna istraživanja koja se na ovu temu pojavljuju pokazuju da se „šanse osoba sa invaliditetom za zapošljavanjem definišu kao 'veoma male' što potvrđuje stanje na terenu gdje, iako bez adekvatnih registara osoba sa invaliditetom, nije teško uočiti masovnu nezaposlenost OSI. Ako posmatramo tržište rada, očigledno je neprisustvo osoba sa invaliditetom, posebno u privatnom sektoru.“ (Mandić Đokić T., Žarković T. 2018, 33)

2.0. Socijalna isključenost - konceptualizacija pojma

Važnu je ulogu u popularizaciji pojma socijalne isključenosti odigrala EU time što je otvorila put za ulazak samog koncepta u međunarodni prostor i time što je, na neki način, institucionalno uvela taj pojam u politički i istraživački diskurs, namećući ga zemljama s različitim jezičnim i kulturnim tradicijama (Saraceno, 2001). Obuhvatnost koncepta isključenosti povezana je s problemima njegovog definisanja. Pojedine zemlje imaju vlastite (službene) definicije socijalne isključenosti, pa je tako npr. prema definiciji britanske vlade socijalna isključenost “izraz za ono što se može dogoditi kada ljudi ili čitava područja pate od kombinacije povezanih problema kao što su nezaposlenost, neprikladne kvalifikacije, mali prihodi, loše stanovanje, visoko kriminalna okolina, loše zdravlje i rasap obitelji” (Šućur Z., 2004, 2. prema Social Exclusion Unit, 2001). Iz ove definicije proizlazi da socijalna isključenost najčešće proizlazi iz kombinacije više faktora koji se međusobno prepliću, ali ne daje naznaku određivanja osnovnog uzroka, odnosno osnova socijalne isključenosti. Ovaj višeznačan koncept se najčešće povezuje sa nemogućnošću da se u potpunosti ostvare građanska prava i participacija u zajednici, te je kao takav u uskoj vezi sa shvatanjem pojmova kao što su građanska prava, društvena kohezija i solidarnost.

Socijalna isključenost je proces koji vodi do marginalizacije i time često, ali ne nužno, i do siromaštva i obrnuto, siromaštvo često dovodi do socijalne isključenosti; međutim, ova dva pojma je nužno odvojiti i razlikovati. Većina populacije siromašnih su i socijalno isključeni, dok postoje i grupe koje nisu siromašne ali su isključene zbog rasnih predrasuda ili društvene stigmatizacije (Newman i de Zoysa, 2001, 149). Iako zbog nedostataka jedinstvenog registra osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini nema preciznih podataka o tome koliko je ova društvena grupa siromašna, imajući na umu iznose novčanih naknada koje društvo obezbjeđuje kroz kategoriju socijalnih davanja po osnovu invalidnosti i nemogućnost zapošljavanja, možemo govoriti kao o jednoj od najsiromašnijih društvenih grupa. Međutim, posmatrajući kauzalnost ovih pojava, njihov osnovni problem nije siromaštvo već opšta isključenost i nepristupačnost građanskim, političkim, ekonomskim i kulturnim oblastima života. Isključenost je ta koja vodi u siromaštvo, a siromaštvo uzrokuje dodatnu socijalnu isključenost.

U literaturi se naglašava sljedeće bitno razlikovanje između soci-

jalnog isključivanja i siromaštva koje će nam pomoći da bolje shvatimo i razgraničimo koncept kojim se koristimo. Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. (2007, 13) izdvajaju sljedeće distinkcije detektovane u literaturi kojima se naglašava razlika između koncepta siromaštva i socijalnog isključivanja:

1. Statično stanje vs. dinamični proces - siromaštvo je statično stanje koje je u vezi sa prihodima i standardom potrošnje u određenom momentu, dok je socijalno isključivanje dinamično i odnosi se na sam proces kroz koji se individue smještaju na margine društva;

2. Apsolutni vs. relativni koncept - socijalno isključivanje se uvijek shvata u relativnom smislu upoređujući okolnosti individue u odnosu na cjelokupan socio-istorijski kontekst;

3. Jednodimenzionalan vs. višedimenzionalan element deprivacije - siromaštvo se odnosi na jednu dimenziju, a to je materijalna ili finansijska deprivacija, dok socijalno isključivanje podrazumijeva nekoliko dimenzija koje omogućavaju ravnopravno sudjelovanje u društvu (plaćeni posao, prihode, obrazovanje, stanovanje, pravnu pomoć, zdravstvenu njegu, pristupačnost usluga javnih službi, kulturnih dešavanja);

4. Distribucionni vs. relacioni fokus - siromaštvo se odnosi na distribuciju sredstava i nepovoljan položaj u smislu prihoda, a socijalno isključivanje uključuje i relacione i sociokulturne aspekte, kao na primjer solidarnost, društvene veze, participaciju, integraciju (Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. 2007, 13).

Bitno je naglasiti da socijalno isključivanje, iako se prvenstveno posmatra kao dinamički proces, često postaje i statično stanje, jer grupe na margini društva gube svoj glas tako što izolacija i diferencijacija socijalno isključenih kroz ponavljanje negativnih društvenih praksi postaje strukturalna, što dovodi do toga da populacija isključenih postaje nemoćna kao kolektiv da zahtijeva ponovno uključenje u društvo. Koncept socijalne isključenosti podrazumijeva usmjerenost na sâme odnose unutar društva, a ne na distribuciju sredstava. Tu se radi o narušenim vezama i odnosima u društvu, a u samim odnosima imamo najmanje dvije strane: jednu koja isključuje i drugu koja je isključena.

Kritika samog koncepta u stručnoj literaturi je usmjerena na to da se koncept socijalne isključenosti usmjerava, prije svega, na političko djelovanje i uključivanje na tržište rada, zanemarujući pri tome činjenicu da isključene grupe imaju šire i kompleksnije probleme. Međutim, ovaj koncept ističe važnost društvenih veza i participacije u društvu, a za primjer koji mi navodimo je upravo koristan jer ukazuje na nejednaku realizaciju

i pristup građanskim pravima. U konkretnom primjeru u BiH, i pored obaveze implementacije novih standarda političkog djelovanja na osnovu obaveza proisteklih iz prihvaćenih međunarodnih konvencija, ne postoje adekvatna i dugoročno uspješna systemska rješenja za realizaciju i pristup građanskim pravima za OSI. S druge strane, upravo otežan pristup tržištu rada je za populaciju osoba sa invaliditetom naročito važna stavka koja ih koči da postanu samostalni građani/ke i onemogućava materijalnu ali i simboličku razmjenu sa širom populacijom, kako je istraživanje pokazalo. Kako bismo izbjegle redukciju na ekonomske i političke faktore, pokušaćemo da ukažemo i na neke uzroke i konsekvence isključivanja iz društva uz pomoć rezultata analize razgovora sa ekspertima i fokusa grupa sa osobama sa invaliditetom.

2.1. Tri paradigme – solidarnost, specijalizacija i monopol

Uprkos višedimenzionalnosti pojma socijalnog isključivanja i činjenici da, u stručnoj literaturi, različiti autori/ce ističu različite ekonomske, socijalne, političke i kulturne dimenzije u zavisnosti od perspektive koju zauzimaju, upravo zbog svoje fleksibilnosti ovaj koncept je vrlo moćan i uspijeva da pronađe svoj put kako u teorijama koje se fokusiraju na strukture, tako i na individualne aktore, a pored toga i u individualnim percepcijama i političkim diskursima. Na individualnom nivou povlači za sobom stalni strah pojedinaca da budu isključeni i zanemareni od društva, a na političkom nivou jednako je privlačan strujama koje se zalažu za povećanje socijalne participacije, ali i strujama koje naglašavaju važnost socijalne kontrole (Levitas 2015, 178).

Hilary Silver (1994) je pokušala odgovoriti na pitanje šta tačno znači isključivanje tako što je napravila razliku između tri različite paradigme unutar kojih se operiše pojmom socijalnog isključivanja, ističući tako da je različito korišćenje i pripisivano značenje socijalnog isključivanja određeno različitim paradigmom unutar društvenih nauka, ali i političkim kontekstom i ideologijama. Međutim, upravo različito korišćenje koncepta u zavisnosti od vremena i konteksta daje mogućnost da se diskurs o socijalnom isključivanju iskoristi kao „prozor kroz koji možemo da posmatramo različite političke kulture“ (Silver 1994, 536). Da bismo jasnije odredile pojam koji koristimo, predstavimo ukratko razlike koje Silver prepoznaje.

Različite paradigme, po tipologiji koju Silver pravi, prate i ističu

različite teoretske perspektive, političke ideologije i diskurse, te ih naziva paradigma solidarnosti, specijalizacije i monopola.

Tabela 1. Tri paradigme socijane isključenosti

	Solidarnost	Specijalizacija	Monopol
Koncept integracije	Grupna solidarnost/kulturne granice	Specijalizacija/odvojene sfere/međuzavisnost	Monopol/socijalna zatvorenost
Izvor integracije Ideologija	Moralna integracija Republikanizam	Razmjena Liberalizam	Gradanska prava Socijalna demokratija Novo siromaštvo, nejednakost, potklasa
Diskurs	Isključenost	Diskriminacija, Potklasa	Rousseau
Uticajni mislioci	Rousseau	Uticajni mislioci Stoleru	Room Silverman
Tipični predstavnici	De Foucauld Xiberras Scnapper Costa-Lascoux Douglas Mead	Lenoir Sbklar Allport Čikaška škola Murray	Townsend Balibar Gobelot Bourdieu
Model nove političke ekonomije	Fleksibilna proizvodnja	Kvalifikacije Segmentacija Destimulacija na rad Mreže Društveni kapital	Segmentacija tržišta rada

Izvor: Silver 1994, str. 540

Paradigma solidarnosti ima svoje korijene u idejama i teorijama o solidarnosti i socijalnoj koheziji, moralnoj i normativnoj integraciji, socijalnim vezama, koje počivaju prije svega na Durkheimovim postavkama šta je društvo i kako funkcioniše, a koje koristi i republikanska misao. Durkheim u djelu „O podjeli društvenog rada“ (1972) razmatra ulogu i funkcije podjele rada da bi objasnio funkcije i strukture u društvu. Smatra da društvo ne možemo razumjeti dok ne ispitamo zakone i značaj podjele rada za sâmo društvo i njegov dalji razvoj. Durkheim ističe bitnost podjele rada za dalji razvoj, jer se kroz cijelo djelo provlači misao da se bez podjele ne može ostvariti solidarnost i društvena kohezija na višem stepenu društvenog razvoja.

Durkheim razlikuje mehaničku i organsku solidarnost, pri čemu se mehanička solidarnost veže za predindustrijska društva u kome pojedinci dijele slična vjerovanja, sentimente i vrijednosti, a društvena kohezija se dešava upravo po sličnosti. Razvijena društva veže organska solidarnost koju omogućava upravo podjela društvenog rada, pri čemu se različite grupe i pojedinci integriraju u cjelinu na osnovu međuzavisnosti

različitih funkcija koje obavljaju u društvu, a koje su nužne za održanje društva. Organska solidarnost, nasuprot mehaničke, počiva na razlikama i različitosti koje se povezuju na osnovu funkcionalne međuzavisnosti, pri čemu je bitno naglasiti da različitost ne znači gubitak kolektivne svjesnosti, već se samo mijenja njen karakter, koja postaje istovremeno apstraktnija i diferencijanija (Levitas 2015, 179). Društvene klasifikacije i podjele u okviru ove teorije su nužne za funkcionisanje cjelokupnog društva, pri čemu se pojedinci odriču dijela svoje autonomije kako bi se održala socijalna kohezija. U okviru ove paradigme socijalno isključivanje se posmatra kao kidanje socijalnih veza između individue i društva, čime se ugrožava socijalna kohezija, te time i funkcionisanje cjelokupnog društva.

Paradigma specijalizacije se oslanja na liberalne političke teorije koje se zalažu za minimalno uplitanje države i institucija, sa logikom da konkurencija, individualna sloboda izbora i podsticanje takmičenja i borbe među individuama i grupama poništavaju i lome diskriminatorne prakse i tendencije socijalnog zatvaranja. Individue djeluju i upuštaju se u društvene odnose na osnovu različitih ličnih motiva i vrijednosti, što dovodi do toga da se formiraju različite i odvojene sfere koje su u vezi razmjene, međuzavisnosti ali i konkurencije. Isključivanje se u okviru ove paradigme shvata kao rezultat diskriminacije sa različitim uzrocima i dimenzijama, a koja dovodi do jačanja granica među grupama koje onemogućavaju individuama slobodnu konkurenciju i kretanje. Metodološki individualizam je u osnovi ove paradigme, te se tako i diskriminacija i onemogućavanje participacije u razmjeni i interakcijama posmatra kao individualno iskustvo, pri čemu se ističe individualna odgovornost a zanemaruje socijalna dimenzija i makro perspektiva.

Paradigma monopola naglašava distinkciju grupa, institucija i socijalno zatvaranje kao mjeru restrikcije pristupa resursima. Socijalno isključivanje se u okviru ove paradigme posmatra kao posljedica monopola grupa stvorenih na osnovu distinktivnih kulturnih, društvenih ili institucijskih identiteta i obilježja koji daju određeni legitimitet i moć, te koji uslijed mehanizama socijalnog zatvaranja i ograničavanja pristupa resursima generišu nejednakosti i eksploataciju, pri čemu ti mehanizmi najčešće nisu svjesni. Teorije i koncepti od kojih polazi ova paradigma su prije svega koncept socijalnog zatvaranja i otvorenih i zatvorenih socijalnih veza kod Webera (1978), kao i Burdijeova (1992, 2013) shvatanja društvenog prostora, interesnih polja borbe, nametanja dominacije i simboličkog nasilja.

U pokušajima konceptualizacije pojma socijalno isključivanje iz različitih perspektiva, ono što je zajedničko jeste prepoznavanje i ukazivanje na nejednaku realizaciju i pristup građanskim pravima. Marshal prepoznaje tri bitna elementa građanstva i građanskih prava prema analizi koja je „diktirana istorijom čak i jasnije nego logikom“ (Marshal 1950, 10), a to su civilni, politički i socijalni element. Po Marshalu civilni element se odnosi na prava koja su neophodna da se ostvare individualne slobode, kao na primjer sloboda govora, misli i vjere, pravo na imovinu i zaključivanje ugovora, kao i pravo na pravdu u smislu odbrane prava na temelju jednakosti sa drugima. Politički element građanstva je pravo na participaciju u sprovođenju političke moći. Socijalni element podrazumijeva vrlo širok spektar prava i to od prava na ekonomsko blagostanje i sigurnost, do prava na društveno naslijeđe i kvalitet života u skladu sa standarima određenog društva. Institucije u najdirektnijoj vezi sa socijalnim elementom građanstva su obrazovni sistem i institucije iz oblasti usluga socijalne zaštite.

U okviru paradigme monopola, kao mjere slabljenja nejednakosti i eksploatacije, se naglašavaju važnost socijalnih prava i inkluzivne participacije u zajednici, što je u političkom smislu u uskoj vezi sa socijaldemokratskom formulacijom građanstva. Omogućavanje socijalnih prava i participacije u zajednici povećava vidljivost, te time i javnu svjesnost o određenoj populaciji što određuje i osjećaj odgovornosti za prepoznavanje i rješavanje društvenih pitanja. Time paradigma monopola, suprotno od liberalne perspektive koja je prvenstveno usmjerena na individualno ponašanje, naglašava društvenu odgovornost za procese društvenog isključivanja, naglašavajući i inkorporirajući nejednakost u sam koncept društvenog isključivanja (Silver 1994, 567).

U okviru predstavljenih paradigmi bitno je naglasiti da se i socijalno isključivanje, kao istovremeno dinamički proces i stanje, može posmatrati iz makro i mikro perspektive. Makro perspektiva gleda od vrha ka dole i u svojim tumačenjima i objašnjenjima se usmjerava na fenomene kao što su globalizacija, individualizacija, kriza socijalnih politika i sl., dok se mikro, odnosno tzv. „grass-roots“ perspektiva, usmjerava na mikrosociološke procese socijalne izolacije gdje se osoba postepeno isključuje i gubi socijalne poveznice zbog krize solidarnosti zajednice i regulacije društvenih odnosa (Silver 1994, 545).

3.0. Pristup obrazovanju i stručnom usavršavanju za OSI u BiH - analiza slučaja

Empirijske studije o socijalnoj isključenosti su često izgrađene na više paradigmi, ali sa tendencijom da naglašavaju jednu dimenziju. U našoj interpretaciji će se upravo isticati da je izvor dezintegracije narušavanje građanskih prava i sloboda i to kroz socijalno zatvaranje i proizvodnju nejednakosti u korist privilegovanih grupa, što ističe paradigma monopola u tradiciji Marksa, Webera i Burdijea.

Svaki društveni odnos podrazumijeva najmanje dvije strane: jednu koja isključuje i drugu koja je isključena. Grupe koje isključuju svjesno ili nesvjesno koriste mjere socijalne kontrole, postavljanja i održavanja granica koje im omogućavaju da se monopoliziraju resursi. U samom predstavljanju rezultata ćemo odvojiti prakse institucija i njihov odnos prema OSI i prema obavezama proisteklim iz međunarodnih dokumenata, sa jedne strane, i iskustva osoba sa invaliditetom, kao i predstavnika organizacija koje se bave zaštitom prava osoba sa invaliditetom, sa druge.

Predstavićemo rezultate koje smo dobile u okviru istraživanja koje je rađeno u periodu od aprila do jula 2018. godine. „Istraživanje o obrazovnim potrebama osoba s invaliditetom u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori s ciljem lakšeg zapošljavanja i veće konkurentnosti na tržištu rada“ je dio aktivnosti projekta „POWER - Stvaranje novih mogućnosti za rad, zapošljavanje i profesionalnu rehabilitaciju osoba s invaliditetom“, koji finansira Europska unija kroz IPA II program prekogranične saradnje Bosna i Hercegovina - Crna Gora, a realizuje Caritas BiH sa partnerima.

U okviru istraživanja su urađeni intervjui sa predstavnicima 10 obrazovnih ustanova (namijenjenih obrazovanju osoba sa invaliditetom) i obrazovnih institucija (zavodi za obrazovanje, ministarstva obrazovanja i sl.), 8 predstavnika pokreta osoba s invaliditetom i 12 poslodavaca koji su imali, imaju ili nisu imali iskustvo u zapošljavanju osoba sa invaliditetom. Takođe, održana je fokus grupa na kojoj je učestvovalo 8 osoba sa različitim vrstama i stepenom invaliditeta, kao i različitim stepenom obrazovanja.

S obzirom na to da je u ranijim istraživanjima prepoznato i potvrđeno da osobe sa invaliditetom predstavljaju jednu od grupa sa najvećim preprekama pri zapošljavanju, sa procjenama iz ranijih studija da više

⁵ Više o tome npr. u: Mi smo tu: Analiza trenutnog stanja svih osoba sa invaliditetom i mogućnosti njihovog zapošljavanja u Bosni i Hercegovini, FSU u BiH, Sarajevo 2014.

od 2/3 OSI živi na granici siromaštva, da oni u prosjeku stiču niži stepen obrazovanja i imaju kraća i negativnija radna iskustva, da im nije omogućen pristup svim institucijama od javnog interesa i sl. , u samom predstavljanju rezultata istraživanja nećemo se usmjeravati na dokazivanje isključenosti i nepovoljnog položaja OSI, već otići korak dalje od već dokazanog i ukazati na razloge i konsekvence takvog stanja, kao i na procese koji omogućavaju da se takvo stanje dalje održava.

Provedeno istraživanje je potvrdilo da je obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini još uvijek u nekoj vrsti tranzicije od potpuno institucionalizovanog sistema obrazovanja u okviru posebnih ustanova za obrazovanje osoba sa invaliditetom, ka težnji za inkluzivnim obrazovanjem. Većina učenika koji su ostali da se školuju u ustanovama za obrazovanje osoba sa invaliditetom su učenici sa intelektualnim teškoćama, kombinovanim smetnjama, odnosno oni kojima je potrebno više podrške u procesu obrazovanja, a koju sistem još uvijek nije u stanju da obezbijedi u okviru inkluzivnog obrazovanja.

Sama prividna težnja za inkluzivnim obrazovanjem proističe iz međunarodnih obaveza koje je BiH preuzela, međutim promjena svijesti se još nije desila, što utiče i koči kompletan proces tranzicije i omogućava dalje djelovanje mehanizama socijalnog zatvaranja i ograničavanja pristupa resursima za grupe koje su tradicionalno označene kao „nevalidne“, čime se održava status quo i generiše nejednakost i eksploatacija. Populacija osoba sa invaliditetom se i dalje posmatra kao teret i problem se smješta u osobu i njeno oštećenje, pri čemu se ne preispituju sami odnosi i potreba restrukturiranja društva.

Informacije koje smo dobile od predstavnika institucija pokazuju da ne postoje konkretne strategije i koraci koji bi omogućavali da sistem inkluzivnog obrazovanja funkcioniše, niti stoje na listi prioriteta zaduženih institucija. Npr. predstavnici institucija u Kantonu Sarajevo, komentarišući arhitektonske barijere sa kojima se suočavaju korisnici/ce kolica, naglašavaju da su „učenici i drugari voljni da pomognu da se unese osoba u školu“, te da samim tim to nije naročit problem, očigledno stavljajući fokus na milosrdni model odnosa prema pitanju invalidnosti i ne uviđajući potrebu i obavezu društava (djelovanjem kroz institucije) da omoguće ravnopravnost u pristupu obrazovanju.

Rezultati analize prikupljenih informacija u Kantonu Sarajevo pokazuju da Ministarstvo obrazovanja u periodu provođenja istraživanja nije bilo svjesno upozorenja i informacija koje smo dobile od Inspektorata prosvjetne inspekcije Kantona Sarajevo o vrlo lošem stanju na terenu po

pitanju sprovođenja inkluzije u redovnim školama, kao i to da Pedagoški zavod u periodu kada je rađeno istraživanje nije ponudio evidenciju o dostupnim programima za OSI u redovnim srednjim i specijalnim školama na području Kantona Sarajevo (i pored mnogobrojnih upita, što nameće zaključak da se u okviru Zavoda u tom periodu nije vodila takva evidencija), čime je automatski onemogućen rad ili bilo kakav napor Ministarstva da unapređuje planove i programe, kao i provođenje nastave u okviru redovnih i specijalnih škola.

Stručnjaci iz organizacija osoba sa invaliditetom kritikuju institucije za obrazovanje osoba sa invaliditetom, navodeći kao glavni nedostatak zastarjele planove i programe, ali i zastarjele načine provođenja nastave, nedostatak praktične nastave i ističu da mladi sa invaliditetom iz škola izlaze nedovoljno obučeni i pripremljeni za tržište rada, ali i život izvan ustanove.

Formalni sistemi obrazovanja su tromi i nefleksibilni i teže tome da se, po starom običaju naslijeđenom iz medicinskog pristupa osobama sa invaliditetom, same osobe sa invaliditetom prilagode sistemu obrazovanja, a ne sistemi obrazovanja njima (naravno u svjetlu odgovora na potrebe tržišta rada). Ovo se ogleda, između ostalog, u veoma malom izboru zanimanja koji se nude za osobe sa invaliditetom, a uslovljeno je raspoloživim kadrom, finansijama koje škola ima i sl. Predstavnici organizacija osoba sa invaliditetom se slažu da osobe sa invaliditetom, gotovo po pravilu, iz obrazovnih ustanova specijalizovanih za obrazovanje osoba sa invaliditetom izlaze sa nedovoljnim znanjem stranih jezika, rada na računaru, komunikacijskih vještina, formalne korespondencije (potrebne za traženje posla) i sl.

Institucionalno obrazovanje za osobe sa invaliditetom dovodi do problema u socijalizaciji koji značajno utiču na nedostatak delikatnih vještina koje se odnose na skup osobina ličnosti, stavova, navika, manira, komunikacijske sposobnosti, radne etike i interpersonalnih vještina koje karakterišu odnose sa drugim ljudima.

Nije teško uočiti vezu između nedostatnih obrazovnih programa koji učenicima ne objezbjeđuju dovoljno vještina niti za ulazak na tržište rada, niti za razvijanje socijalnih vještina i subjektivnih posljedica socijalne isključenosti, koje u razgovorima identifikuju stručnjaci iz organizacija osoba sa invaliditetom. Oni snažno ističu socijalnu izolovanost osoba sa invaliditetom koje su se obrazovale u okviru institucija, a koju je kasnije veoma teško nadoknaditi, čak i kroz nastavak školovanja na fakultetu.

Predstavnici iz poslovnog sektora indirektno takođe primjećuju razorne posljedice socijalne isključenosti navodeći da su, zbog mnogo različitih faktora, samopouzdanje i slika o sebi osoba sa invaliditetom narušeni. Komentarišući činjenicu da im se nikada ili vrlo rijetko osobe sa invaliditetom jave na konkurse za posao OSI, poslodavci navode da je razlog vjerovatno narušena slika o sebi i uslijed toga nevjerica da se mogu nositi sa konkurencijom aplikantata iz “šire” populacije.

“Mi smo kao društvo uništili to njihovo samopouzdanje i svi smo odgovorni, čak i svaki pojedinac, nemamo senzibilitet, to je moje mišljenje, i to moramo polako rješavati, sistemski prije svega.” (Predstavnic HR odjela internacionalne korporacije u Sarajevu, učesnica istraživanja.)

Sâme osobe sa invaliditetom, koje su u toku istraživanja bile učesnici/ce fokus grupe, pokazuju da postoji velika doza nepovjerenja osoba sa invaliditetom prema mogućnosti zapošljavanja na otvorenom tržištu rada, čak i ako uzmemo u obzir da su učesnici ove fokus grupe većinom obrazovani ljudi sa značajnim kompetencijama.

„Da se nisam zaposlila uz podršku u udruženju za pružanje podrške OSI i sama osnovala prevodilačku agenciju, ne vjerujem da bih našla poslodavca u BiH na otvorenom tržištu rada, bez obzira na sva znanja i kvalifikacije i trud i sve. Da izbrisemo moj invaliditet bila bih jako konkurentna na tržištu rada na osnovu kvalifikacija i znanja koje imam i koje sam stekla i mislim da bi me svaki poslodavac vrlo rado zaposlio sa mojim znanjima i radnim iskustvom.“ (osoba sa tjelesnim oštećenjem, Sarajevo)

Učesnici/ce su saglasni da je sistem za osobe sa invaliditetom postavljen tako da pasivizira osobe sa invaliditetom i ne podržava nikakav napredak. Sistem je tako postavljen da upravo najugroženije grupe koje nemaju osnov sigurnosti najviše i pasivizira, te se tako velika grupa OSI, radi nesigurnosti i nepriznavanja na tržištu rada, radije odlučuje da se ne upusti u radni odnos koji od samog početka ne mogu okarakterisati kao dugoročno rješenje.

4.0. Zaključak

Na primjeru rezultata empirijskog istraživanja koji ukazuju na nedovoljno ulaganje društva Bosne i Hercegovine da osobama sa invaliditetom omogući jednak pristup obrazovanju i stručnom usavršavanju, uočavamo snažnu socijalnu isključenost ove društvene grupe. Bez kon-

kretnih akcija, ulaganja i sistemskih rješenja koja bi dovela do neophodne promjene svijesti u društvu prema osobama sa invaliditetom, bez obzira na deklarativno opredjeljenje države da se priključi evropskim procesima (i s tim u vezi preuzimanje obaveza potpisivanjem međunarodnih konvencija, konkretno Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom), teško je omogućiti uključivanje osoba sa invaliditetom u društvene procese, kako u sam život zajednice, tako i u procese odlučivanja.

Sistemska isključenost osoba sa invaliditetom ne ogleda se samo u fizičkoj nepristupačnosti okruženja (arhitektonske i komunikacione barijere) i institucionalnoj nepripremljenosti društva za prihvatanje osoba sa invaliditetom u svakodnevne društvene procese, već, čak i više, u tako dubokoj socijalnoj deprivaciji ove društvene grupe da, kao grupa, nemaju mehanizme da se organizuju i doprinesu svojoj većoj uključenosti.

Dugogodišnja isključenost ukrštena je sa izrazito velikim stepenom siromaštva koje je dodatno podržano nemogućnošću pristupa adekvatnom obrazovanju i tržištu rada. Stanje otežavaju stihijski i iznuđeni pokušaji da se problem riješi bez adekvatne pripreme, koji, naravno, propadaju i daju lažnu informaciju da proces uključivanja osoba sa invaliditetom u društvene procese i postizanje ravnopravnosti sa ostalim građanima, zapravo, nije ni moguć. Tako je proces uvođenja inkluzivnog obrazovanja na ivici neuspjeha dao argumente zagovornicima tradicionalnih modela pristupu invalidnosti, bez objektivne analize uzroka velikog broja teškoća na koje ovaj proces nailazi. Takođe, donošenje zakonskih obaveza o zapošljavanju osoba sa invaliditetom (procentno u odnosu na broj zaposlenih), a bez ozbiljne prethodne promjene procesa obrazovanja, te pripreme poslodavaca i samih osoba sa invaliditetom, daje samo kontraefekat i obeshrabruje i onaj mali broj pojedinca u pokušaju da se uključe u život zajednice.

Niz neuspjelih pokušaja da se osobe sa invaliditetom uključe u društvene procese u Bosni i Hercegovini s jedne, i rušenje dosadašnje institucionalne i socijalne sigurnosti s druge strane, doveli su osobe sa invaliditetom do fenomena koji je najčešće označen kao „neosnaženost osoba sa invaliditetom“, pri čemu se osobe sa invaliditetom trajno protjeruju na margine društva, sa svjesnim ili nesvjesnim ciljem da se problem učini nevidljivim ili nepostojećim, čime se dalje onemogućava da OSI kao grupa preuzme kontrolu nad sopstvenim životima i utiče na poboljšanje svog položaja u društvu.

Interesantno je primijetiti da osobe sa invaliditetom (a na osnovu rezultata analize fokus grupe i intervjuja sa stručnjacima iz organizacija

OSI) imaju tendenciju da preuzimaju na sebe odgovornost svoje pasivnosti, iako je društvo učinilo baš sve da tu pasivnost podrži. Rezultati pokazuju da institucije nisu poduzele niti jednu dugoročno adekvatnu akciju koja bi istinski osnažila osobe sa invaliditetom. Npr. čak ni jedna kampanja promjene svijesti u odnosu na osobe sa invaliditetom nije pokrenuta od strane institucija. Uvjerene u bezizlaznost situacije, osobe sa invaliditetom su sklone da ne prepoznaju ni prilike koje je, možda, i moguće iskoristiti u okviru, već pomenutih, nepripremljenih zakonskih rješenja koja formalno propisuju jednakost ili afirmišu uključivanje (npr. zapošljavanje po kvoti). Upravo na ovom mjestu se pregnantno oslikava djelovanje simboličkog nasilja. Burdije označava simboličko nasilje kao nasilje arbitrarnog društvenog poretka izvršeno uz saučesništvo žrtava (više o tome npr. u Burdije, Wacquant 1992 i Burdije 2013).

Grupe koje isključuju, svjesno ili nesvjesno, koriste mjere socijalne kontrole, postavljanja i održavanja granica koje im omogućavaju da se monopoliziraju resursi. U ovom konkretnom primjeru ne možemo govoriti o postojanju ili nepostojanju političke volje da se krucijalni problemi u društvu riješe, već o pogrešno postavljenim prioritetima rješavanja problema, pri čemu se rješavaju ili prividno održavaju fiktivni problemi privilegovanih, a zanemaruju stvarne, egzistencijalne nedaće najugroženijih grupa zbog kojih socijalni sistem postoji.

U narušenim vezama i odnosima u društvu, uništavanje svih kapaciteta osobe da se uključi u zajednicu se ne prepoznaje kao prioritetni problem, pri čemu se javlja jaka kriza solidarnosti zajednice i nemogućnost regulacije društvenih odnosa. Isključenost vodi ka nevidljivosti, a nevidljivost ka stvaranju lažne slike da problem ne postoji, a ukoliko ne postoji problem, ne postoji ni odgovornost za njegovo rješavanje. Time privilegovane grupe dobijaju legitimitet da usmjeravaju resurse i „političku volju“ daleko od egzistencijalnih problema najugroženijih grupa, čime se ograničava pristup resursima, generiše nejednakost i eksploatacija.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Bourdieu P., Wacquant L. J. D. (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
2. Burdije P. (2013): *Distinkcija, Društvena kritika suda (Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste)*. Podgorica: Izdavačka kuća CID.
3. Durkheim E. (1972): *O podeli društvenog rada (Division of La-*

- bour in Society), Beograd: Prosveta.
4. Jehoel-Gijsbers G., Vrooman C. (2007): *Explaining Social Exclusion, A theoretical model tested in the Netherlands*. Hague: The Netherlands Institute for Social Research.
 5. Levitas R. (2005): *The Inclusive Society?, Social Exclusion and New Labour*. New York: Palgrave.
 6. Marshall T. H. (1950): *Citizenship and Social Class*. London: Cambridge at the University Press.
 7. Mihanović V. (2010): *Invaliditet u kontekstu socijalnog modela (Disableness in the Context of Social Model)*. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja 2011, Vol 47, br. 1, str. 72-86.
 8. Newman O., de Zoysa R. (2001): *The Promise of the Third Way, Globalization and Social Justice*. New York: Palgrave.
 9. Saraceno, C. (2001): *Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept*, paper presented at the conference on “Social Exclusion and Children”, Columbia University, 3–4 May.
 10. Silver H. (1994): ‘Social Exclusion and Social Solidarity’. *International Labour Review*, Vol. 133, 1994/5-6.
 11. Šućur Z. (2004): *Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija (Social exclusion: Concept, Approaches, Operationalization)*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja

BAROKNA REALNOST U ROMANU *ONA RUŽNA ZBRKA*
U ULICI MERULANA CARLA EMILIA GADDE

Mirza MEJDANIJA

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, B&H
E-mail: mirza.mejdanija@ff.unsa.ba

ABSTRACT

U Gadinom romanu *Ona ružna zbrka u ulici Merulana* se nalazi suštinska aspiracija za redom, za geometrijskom simetrijom koja bi trebala sadržavati bilo prirodnu realnost, bilo onu historijsku i društvenu. No, stvarnost se udaljila u procesu nepovratne degeneracije od ovog uzvišenog primjera urednosti i svijet je ekplozivno u labirintu haosa, gdje se pojedinačni predmeti udaljavaju od svojih idealnih oblika. Deformišu se kao usljed monstruozne unutrašnje degeneracije, a to je barok koji se nalazi u stvarima, kako ga definiše sam autor. Roman u određenom trenutku kao da eksplozivno u beskonačnu seriju digresija, koje se u svakom trenutku razdvajaju u svim pravcima i čine da se gotovo zaboravi na glavnu radnju, a njegova struktura postaje otvorena i ostavlja utisak da se može nastaviti do beskonačnosti. Izgleda kao da se svode na nečistu materiju, koja sasvim jednostavno izaziva gađenje. Vizija svijeta haosa i labirinta koji razjedinjuje formu romana i demistifikaciju realnosti putem jezika, su najaktuelniji aspekti ovog djela. To je rezultat autorovog viđenja italijanske realnosti u godinama poslije Prvog svjetskog rata, kojom vladaju pridošlice, želja za bogatstvom i moći vladajućeg građanstva, hipokrizija, laž, egocentrični egzibicionizam, loš ukus. Evidentna je piščeva namjera da stvori dobar tradicionalni roman koji bi predstavio društvene ambijente, te da jasno prikaže likove i ocrtu njihove psihologije, po realističkom modelu sedamnaestog stoljeća. No, roman u određenom trenutku eksplozivno u beskonačnu seriju digresija, a ono što dolazi u prvi plan je zbrka realnosti.

Cljučne riječi: realnost, barok, red, smisao, zbrka

In Gadda's *That Awful Mess on the Via Merulana*, there is an essential aspiration for order, for a geometrical symmetry that is to contain a natural reality, whether historical or social. However, the reality has shifted in the process of irreversible degeneration from this sublime model of orderliness and the world has exploded in the labyrinth of chaos where individual entities no longer reflect their ideal forms. They have been deformed as a result of an inner monstrous degeneration, and that is the baroque found in them, as defined by the author. It is as if the novel at one point explodes into an infinite series of digressions that keep multiplying in various directions and make one forget about the main plotline thus making the structure of the novel open, leaving an impression that it could continue like that indefinitely. It seems they are reduced to the impure matter that simply evokes disgust. The most prominent features of this novel comprise a vision of the world of chaos and labyrinths dividing the form of the novel and the way the reality is demystified by means of language. This stems from the author's stance on the Italian reality after World War One, reigned by newcomers, the ambition for gaining wealth, the power of the ruling, hypocrisy, lies, egocentric exhibitionism, and bad taste. It is evident that the author is striving to, by means of using the 17th century model of realism, create a solid traditional novel which would clearly depict traditional ambience, its characters and their state of mind. However, at one point the novel explodes into an infinite series of digressions which brings to stage a reality of chaos.

Key words: reality, baroque, order, sense, chaos

1.0 Uvod

Kada je 1963. godine iz štampe izašao roman *Ona ružna zbrka u ulici Merulana* Carla Emilia Gadde, izazvao je preokret u italijanskoj književnosti drugačijim poimanjem stvarnosti, načina pisanja i tehnike romana. Ovaj autor se upušta u istraživanje zbrke realnosti, a njegov napaćeni i teški odnos sa stvarima biva prikazan kroz sâme predmete, putem iziritirane katalogizacije 'baroknih' aspekata fenomenske stvarnosti. Pokušava otkriti daleke razloge, dječije i privatne, ovog bolnog odnosa, shvatajući da je razlog sâme zbrke nedostatnost društvene realnosti koja nema precizno određen historijski izgled. Ono što sebi dajemo za zadatak u ovom članku je istraživanje načina na koji Gadda predstavlja zbrku realnosti.

2.0. Barokni opis stvari kao slika društva

Iza Gaddinog komplikovanog načina pisanja se krije težak, traumatičan i duboko proživljen odnos sa stvarnošću, tragični egzistencijalni položaj i, u isto vrijeme, precizna vizija svijeta, jasno objašnjena filozofskim terminima. Nemoguće je kod njega razlikovati dvije podloge, onu nejasno podsvjesnu, i onu svjesno racionalnu: one se nerazmrsivo miješaju, hraneći se međusobno, a cijela realnost, sve stvari, osobe, priroda i društvo mu se čine kao nejasni kaos, sramotna zbrka ili zamršenost degradiranih, nečistih i nepristojnih predmeta koji izazivaju u njemu gađenje i fiziološku odbojnost. Nenormalna i neurotička reakcija spram realnosti nalazi svoju zasnovanost u autentičnom konceptualnom sastavu.

U Gaddinim djelima se nalazi suštinska aspiracija za redom, za geometrijskom simetrijom koja bi trebala sadržavati bilo prirodnu realnost, bilo onu historijsku i društvenu. Međutim, stvarnost se udaljila u procesu nepovratne degeneracije od ovog uzvišenog primjera uređenosti i svijet je eksplodirao u labirintu haosa kojim ne dominira linearna povezanost razloga i posljedica, kao što je to bilo željeno naučnim pozitivizmom koji je u osnovi Gaddine edukacije, i za kojeg će uvijek ostati vezan. Svijetom vlada vrtlog bezbrojnih međusobno povezanih razloga, koje razum ne uspijeva slijediti i kojima ne uspijeva dominirati. U ovom haosu se pojedinačni predmeti udaljavaju od svojih idealnih oblika, deformisani su kao usljed monstruoze unutrašnje degeneracije, a to je barok koji se nalazi u stvarima, kako ga definiše sam autor. Stvari, čak i one najjednostavnije i najbeznačajnije, su napadnute pretjeranom i snažnom životnom nabre-

klošću, uvredljivom za onoga koji ih posmatra, ili izgleda kao da se svode na nečistu materiju, koja sasvim jednostavno izaziva gađenje. A ovo važi ne samo za materijalne predmete, već i za društvenu stvarnost. Čak i ovdje je čarobni geometrijski red, koji Gadda priželjkuje, uništen sramotnim haosom: trijumfiraju arivizam pridošlica, želja za bogatstvom i moći vladajućeg građanstva, hipokrizija, laž, egocentrični egzibicionizam, loš ukus.

Karakteristika njegovog jezika je stilistička transkripcija problematičnog odnosa sa realnošću, iz koje nastaje cijela jedna poetika. Sam autor tvrdi da je barok njegove proze samo reprodukcija onoga što je već u stvarima, a korištenje dijalektalne i narodne terminologije otkriva mimetički impuls, želju za imitiranjem realnosti baroka, da bi se naglasila sva njegova vrijeđajuća glupost.

Zbog toga Gadda često prikazuje dijelove konverzacije ili gotove rečenice, ubijeden da je dovoljna obična i ravnodušna registracija jezika da bi se pokazala sva netačnost i mistifikacija, zagušujući nemir običnih mjesta i trenutnih ideja. Ali, on je na neki tamni način fasciniran degradiranim i odbojnim predmetima i uživa uranjati među njih, ispaštajući u sebi njihovu lošu i opaku glupost, iz čega proizlazi tipični postupak njegove proze: opsesivna i halucinacijska opsjednutost sitnim i beznačajnim pojedinostima, opisanim na mnogobrojnim stranicama sa mikroskopskom preciznošću, kao da je pisac ostao hipnotiziran njima i kao da silno želi otkriti tajno značenje njihovog uvredljivog nedostatka smisla.

Budući da je morbidno fasciniran priprostim gadnošću stvari, autor uživa u njihovom prikupljanju na stranici, praveći cijele spiskove koji daju smisao realnosti. Kao kontrast ovoj tendenciji zaranjanja u gadnu mnogostrukost barokne realnosti, u njemu postoji očajna potreba za redom i autentičnošću: ona se izražava korištenjem uzvišenog, dragocjenog i poetskog jezika koji ima funkciju oslobađanja stvarnosti od degradacije, pokazivanja neke druge idealne realnosti u kojoj još uvijek ima reda, autentičnosti i digniteta. Ali i ovi učeni i uzvišeni elementi imaju višesmislen efekt: oni ne oslobađaju predmet, već postaju instrumenti hipnotičke i opsesivne fiksacije njima i pridonose, dakle, monstruoznom proširivanju njegove slike, naglašavajući skarednost. Pirotehnička igra metafora i poređenja odgovara potrebi oslobađanja stvari, prikrivanja njihove odvratne i uvredljive izdržljivosti preobražavajući ih u drugim aspektima, ali, u suštini, i ovo daje smisao haotične i raznolike realnosti, u stalnoj promjeni, u kojoj oblici neprestano prelaze jedan u drugi.

Ako psihološka mješavina predstavlja neotklonjivu osnovu njegovih spoznajnih kriterija, pored toga što su njegove reakcije uvijek senzorijske (uvijek, uostalom, međusobno tijesno povezane), relacionalna magma je oblik kojim je za njega predstavljena spoljna realnost, odnosno skup odnosa koji se miješaju, podudaraju, preklapaju, uzajamno se poništavaju i ponovo se spajaju, multipliraju, granaju, miješaju i opet poništavaju, i koji mogu biti opisani jedino mimetičkom operacijom, koja je sposobna da ih obuhvati pristupajući *im*. (Asor Rosa, 1985, 600)

Gaddina lingvistička zbrka je, dakle, savršena slika labirinta svijeta koji se neprestano grana i koji bježi od svakog pokušaja ponovnog uspostavljanja reda i smisla.

Usljed toga se shvata da je jedini način mirenja inspirativne psihološke magme sa odnosnom magmom spoljašnje realnosti, miješanje dvaju polja lingvističkog raščlanjivanja u neku vrstu globalne vizije svijeta, u kojoj realnost posmatra pisca na isti način na koji on posmatra nju. (Asor Rosa, 1985, 600)

Njegova vizija univerzuma neizbježno se ogleda u strukturi njegovih romana, gdje se aspiracija za redom pretvara u konstruktivnu želju, u potrebu za ugledanjem na slavne modele romana sedamnaestog stoljeća, koji svojim kompaktnim strukturama prikazuju cjelovitu viziju svijeta. Želja za stvaranjem dobrog romana je neprestano prisutna u Gaddinom djelu i potvrđena je brojnim izjavama. A, u suštini, potraga za redom je nemoguća i narativne forme eksplodiraju u autorovim rukama. On se, prvenstveno, gubi u beskrajnim digresijama koje vode narativni tok u hiljadu direkcija, razjedinjujući ga u mnoštvo fragmenata. Osim što predstavljaju zastranjujući i fragmentarni tok, njegovi romani ostaju i nedovršeni, što je pokazatelj poraza sa kojim se neizostavno susreće potraga za redom, harmonijom i cjelovitošću, a po svojoj strukturi, oni su slike haosa i zamršenosti realnosti. Vizija svijeta haosa i labirinta koji razjedinjuje formu romana i demistifikaciju realnosti putem jezika, su najaktuelniji Gaddini aspekti i zbog toga su ga predstavnici neoavangarde smatrali svojim učiteljem.

U Gaddinom univerzumu se sa jedne strane predstavlja zbrka objektivne realnosti, a sa druge bol osobe koja je posmatra i pati zbog njenog traumatičnog prisustva. Usljed toga se u njegovoj produkciji mogu razli-

kovati dva pravca: djela koja u prvi plan dovode autorovu ličnost i pokušavaju istraživati njegovo nezadovoljstvo, opsesije, fobije i nemire, te djela koja su koncentrisana na vanjski i objektivni svijet, na realnost društvenog života i na predmete koji ga naseljavaju. Ali to je relativna distinkcija, jer se redovno ova dva toka presijecaju i miješaju, tako da djela koja su koncentrisana na bol prikazuju i zbrku, i obratno, djela koja su posvećena istraživanju zbrke uvijek vidljivo prikazuju bol koja upravlja ovim fenomenom. Gadda je također autor koji ne predstavlja bitan razvoj u vremenu, niti radikalnu promjenu tema ni koncepcija. Zasiurno su neki njegovi tekstovi zreliji od drugih, ali se njegov univerzum nudi u svojoj nedvosmislenoj fizionomiji još od prvih djela, zbog čega ne postoji realan hronološki tok njegove produkcije.

3.0 *Ona ružna zbrka u ulici Merulana* kao prikaz zbrke realnosti

Italijansko društvo druge polovice pedesetih godina dvadesetog stoljeća se bazira na rušenju mita o Otporu i propaloj revoluciji, u koje su mnogi vjerovali kao u moguće reformatore zemlje. To su godine kraja hladnog rata, takozvanog ekonomskog čuda i drastičnog prijelaza iz zemljoradničkog i sitno industrijskog društva u prvenstveno industrijsko neokapitalističko, sa posljedičnim rezultatima urbanizacije, novinama u građevinarstvu i tehnologiji, te konzumizmom i širenjem kulture putem medija. U godinama između 1955. i 1960., intelektualci prodiru u srž italijanskog života sa različitim diskusijama i polemikama koje se tiču kulture i dok, pozdravljajući se sa neorealizmom traže nove narativne tehnike koje bi bile adekvatnije tadašnjem čovjeku, 1957. godine „eksplozira bomba Gadda“ (Bolla, 1976, 5), sa romanom *Ona ružna zbrka u ulici Merulana*¹, stvarajući pometnju. Djelo odmah postaje paradigma nove književnosti i izvor inspiracije zahvaljujući svojim neodoljivim inovativnim kvalitetama, naročito za mlade generacije, od Pasolinija do avangvardista.

¹ U svoj knjizi *Come leggere Quer pasticciaccio brutto de via Merulana*, Elisabetta Bolla objašnjava da, u periodu između 1955. i 1960. godine, intelektualci prodiru u srž italijanskog života sa polemikama i diskusijama o različitim kulturološkim problemima, tražeći, nakon opraštanja sa neorealizmom, nove narativne tehnike koje će biti prilagođene tadašnjoj publici. Upravo je to period u kojem Gadda svojim romanom izaziva pometnju. *Quer pasticciaccio brutto de via Merulana* postaje paradigma nove književnosti i izvor novih inspiracija, zahvaljujući svojim inovativnim kvalitetama. Generacija koja naročito pada pod ovaj uticaj su mladi, od Pasolinija do mladih avangvardista.

U ovom se djelu autor ugleda na klasičnu shemu policijskog romana, roda koji ga je uvijek fascinirao. U centru radnje je istraga o krađi nakita, te o ubistvu jedne gospođe pronađene zadavljene u svom stanu. Motiv policijskog romana ima snažnu simboličku vrijednost, budući da policijska istraga naznačava istraživanje realnosti kojem autor teži u potrazi za redom i smislom koji se nalaze iznad zbrke. Komesar koji vodi istragu, don Ciccio Ingravallo, je policajac filozof, i on je alter ego pisca, glasonoša nekih njegovih osnovnih pretpostavki: uporno traži istinu, ali u svojoj razočaranoj filozofskoj distanci je vrlo svjestan da je zločin nerazrješiv, da ne postoji razlog fenomena, već samo niz podudarajućih razloga.

Dakle, protiv pravila tradicionalnog 'krimića', krivac 'ne postoji' i 'uvijek je negdje drugdje' (Ferrero); i realnost ostaje nerješiva na tajanstven način. Zbog toga je Gadda opisuje, tu realnost, u njenoj neusaglašenoj višestrukosti, u analitičkom katalogu koji teži beskonačnosti detalja, koji su u njegovim očima isto toliko važni kao i glavni događaji, u višeperspektivnoj 'polifoniji', gdje centralno mjesto zauzimaju različiti dijalekti (rimski, molizanski inspektora Ingravalla, napuljski i venecijanski drugih likova). (Segre/Martignoni, 2000, 891)

Ova istraga će naići na poraz, jer svaki autorov roman ostaje nedovršen, a činjenica da ubica nije otkriven upućuje na njenu uzaludnost. Vidljiva je piščeva namjera da stvori dobar tradicionalni roman koji bi predstavio društvene ambijente, onaj bogatog rimskog trgovačkog društva, ali i proleterskih predgrađa, te da jasno prikaže likove i ocrta njihove psihologije, po realističkom modelu sedamnaestog stoljeća. Ali, roman u određenom trenutku kao da eksplodira u beskonačnu seriju digresija, koje se u svakom trenutku razdjeljuju u svim pravcima i čine da se gotovo zaboravi na glavnu radnju, a njegova struktura postaje otvorena i ostavlja utisak da se može nastaviti do beskonačnosti.

Inspektor Ingravallo nije heroj koji se očajnički suprotstavlja haosu, mada ne uspijeva garantovati preživljavanje jedinstva radnje: zbrka realnosti dolazi u prvi plan i napada sve, brišući čovjeka i njegovu bol.

Ovakvo prikazivanje dijela građanskog društva je protkano paganskim mitom o snažnoj prirodnosti latinskog naroda, što je doprinos romantičarskoj i reakcionarnoj nostalgiji za predkapitalističkim načinom života, koji se uklapa u kulturu tadašnjeg građanstva, iako se ova nostal-

gija u autoru rađa kao reakcija na razočaranost u idealni model građanske civilizacije: slika bajkovitog imućstva novoobogaćenih trgovaca ne smije biti „filtrirana kroz prvobitnu, prirodnjačku i mitskopoetsku svijest naroda“ (Baldi, 2000, 143). Ono što je važno je da se oslobođenje građanstva, potvrda autentičnosti i prirodnosti nametnutog paganstva posredstvom pribjegavanja mitu, suštinski neautentičnoj realnosti novca i trgovine, podudara sa autorovim mišljenjem: spram savršenih primjera ovih pridošlica, on zauzima stav strastvenog patriote i bivšeg borca koji je odbačen od društva.

4.0. Gaddina kritika fašizma

Benito Mussolini je prvobitno činio dio socijalističkih italijanskih postrojbi i, kao takav bio pobornik žarko interventističke i nacionalističke politike, koje su predstavljale iracionalističke principe tadašnje kulture. Bio je predstavnik narodnih i revolucionarnih sila koje su izražavale svoje nezadovoljstvo, a prvenstveno se borio za prava srednje građanske klase, razočarane poslijeratnom političkom i ekonomskom situacijom. Etape afirmacije fašizma, kao stranke koja je zauzela diktatorski stav vladanja zemljom, su vrlo dobro poznate: nakon određenih kriznih trenutaka, Mussolini preuzima situaciju u svoje ruke i učvršćuje svoju poziciju, a govorom od 3. januara 1925. godine definitivno ukida svaki oblik konstitucionalne opozicije i proglašava kraj liberalne demokratije. Od tog trenutka, pa sljedećih dvadeset godina, politička historija Italije se u potpunosti identifikuje sa fašizmom. Umanjivanje konstitucionalnih sloboda duboko označava italijansku kulturu, koju režim podrgava strogoj kontroli, potčinjavajući je svojim političkim potrebama: već 1926. godine stupa na snagu zakon kojim se ukida sloboda štampe, da bi se postigla kontrola javnog mnijenja. Propaganda kojom se Mussolini obilno služio, bila mu je neophodna da bi očuvao konsenzus mase prema politici, koristeći se novijim tehnološkim instrumentima, od kinematografije do radija, ukidajući slobodu štampe i uvodeći strogu kontrolu izdavaštva. Carlo Emilio Gadda u ovom romanu nastoji prikazati upravo godine fašizma koji vlada zemljom i iskazati svoj kritički stav.

Ambicija za stvaranjem društvene slike u romanu prevazilazi političku dimenziju, evocirajući pored privatnih događaja i historijske: Rim koji se nalazi u centru radnje je fašistički grad i upućivanja na fašizam neprestano dopunjavaju narativni tok, tako da konačno izlazi na vidjelo,

bio autor toga svjestan ili ne, ono što je objektivno centralna tema njegove problematike, nacionaliste, razočaranog i poniženog povratnika iz rata, što se u njegovim djelima prikazuje kao iskustvo srednje klase u haotičnim godinama nakon Prvog svjetskog rata, ali i degradacija društvenog života u periodu između dva rata. A kada se konačno konkretno imenuje, nakon duge i prisilne tišine, fašizam se daleko od toga da se predstavlja kao izlazak iz historijskog procesa dekadencije liberalnog građanstva, koji je od strane autora jako osjećen i jasno potkazan, prikazuje kao čista i jednostavna manifestacija baroka koji napada najrazličitije aspekte realnosti, kao kakva „nasumična devijacija kojom su zahvaćene priroda i historija“ (Baldi, 2000, 145). Ideološka deformacija koja dovodi u sumnju autorovo predstavljanje građanske dekadencije se neophodno proširuje i zahvata i predstavljanje fašizma, svodeći ga od proizvoda kompleksne društvene dinamike na nepomični podatak prirode, od suštinskog faktora historijskog procesa do čiste fenomenološke i slučajne činjenice.

Najveći dokaz identifikacije fašizma sa manifestacijom baroka je da je autorova polemika prvenstveno koncentrisana na karikaturalnu deformaciju fizičke figure Mussolinija, koja je unižena na nivo tolikih drugih baroknih predmeta koji obično izazivaju razdraženost i odbojnost autora: stoga ne iznenađuje što se on, oslikavajući fašističkog vođu, služi porugom i okrutnošću. Osim ove humorističke reakcije na fašističke običaje, pisac ustaje u odbranu humanističke i liberalne tradicije, i vrijednosti razuma i individue, te prikazuje svu iracionalnost fašističkog pokreta. Gadda je intelektualac liberalista? i humanista, za kojeg fašizam nema klasne odlike, već je to sistem koji ruši sve svete vrijednosti, kao iracionalno i psihopatološko odstupanje, kao negacija logosa, kulture, zakona, društvenog reda, ljudskog dostojanstva. Suštinska posljedica koja iz ovoga proizlazi, na polju predstavljanja, je da se totalno zaobilazi neophodno dijalektičko povezivanje između fašizma i izopačenosti italijanskog građanstva, na koje se u romanu sa preciznim i znatiželjnim insistiranjem koncentrira piščeva pažnja, tako da su slika građanskih običaja i antifašistička polemika jednostavno stavljeni jedno naspram drugog, i fašizam je prikazan kao pitoreskna pozadina slučajno upotrijebljena da bi se prikazale narativne perspektive: lingvistički ekspresionizam, daleko od toga da posjeduje kritičku efikasnost, maskira suštinsku nespособnost stvarnog shvatanja realnosti.

5.0. Opisivanje beznačajnih detalja

U drugom dijelu romana, u kojem su napušteni buržujski ambijenti, autor polazi u istraživanje svijeta ljudi iz rimskih predgrađa koje pokreću iskvarene težnje, i gdje se on divi prirodnoj vitalnosti naroda, stvarajući evidentne književne reminiscencije, a namjera za stvaranjem romana, koja je postala problematična još u prvom dijelu usljed stalnih digresija, sada totalno nestaje ostavljajući prostor maskiranju koje navodi autora da se prepusti raznolikoj, višebojnoj i odbojnoj površini stvari, znatiželjnoj i opsesivnoj kontemplaciji pojedinačnih fragmenata stvarnosti, neodoljivoj potrebi da prikaže sasvim slučajne detalje fenomenološkog svijeta. I u ovom dijelu se nudi prikaz društvene sredine, najbolje oslikane u sedmom poglavlju, ispitivanjem Ines Cionini, koje opisuje prljavo i pitoreskno podzemlje nemorala i kriminala, prostitucije i iskorištavanja. I upravo u prijelazu sa ovog na sljedeće poglavlje, uviđa se impresionirajući skok u narativnoj tehnici: prikriveno otezanje i opisivanje i najmanjih detalja se sada apsolutno nameće. U dva poglavlja koja su posvećena događajima vezanim za brigadira Pestalozzija koji je u potrazi za ukradenim nakitom, slabašan i sam po sebi veoma banalni narativni tok omogućava vrtoglavo grananje digresija, kojima se autorovo oko u svakom trenutku zaustavlja na različitim predmetima, prekomjerno ih opisujući i izolirajući iz svakog konteksta i hijerarhije vrijednosti i značenja. Pored uobičajene težnje za maskiranjem, pojavljuje se ovdje i iritacija i odbojnost spram suštinske degeneracije koja pogađa stvari, monstrozno ih deformirajući i čineći da izgledaju kao nabubrene, ili čak pretvarajući ih u odvratnu fekalnu materiju: usljed toga autor širi svoje opise na cijele četiri stranice, sa manijakalnom opsjednutošću dva naslikana apostola na skromnoj trafici koja se nalazi nasred seoskog puta. Prikazan je tu i iznenađeni, iziritirani i uvrijeđeni autorov stav, i on insistira u svom detaljisanju isprovociran seksualnim značenjem izoliranog predmeta i njegovim egzibicionizmom, a malo nakon toga se zaustavlja u promatranju, kao da se averzija pretvorila u hipnotičku fascinaciju kokoškom koja u tom trenutku vrši nuždu, izolirajući je iz ostatka svijeta kao savršeni primjerak baroka, te kao ontološki i sramni nedostatak smisla i dostojanstva koji svodi beznačajne predmete na nivo prezrive materije.

Ispred ovakve stranice uvjeravamo se u Gaddino teoretisanje, shvatajući da su barokne deformacije stilističkog instrumentalizma samo odraz njegovog odnosa sa monstroznim barokom predmeta: time se potvrđuje istinska vrijednost autorove zbrke, odnosno svođenja na odraz

ideološke izobličenosti, koji je, uz to, iskomplikovan nenormalnim i bolnim odnosom sa objektivnim svijetom. Detaljnom analizom funkcionalnosti zbrke u slici koju proizvodi ova izobličenost, može se vidjeti da je opsjednutost baroknim predmetima, odnosno insistiranje na najbeznačajnijim detaljima, najčešće izražena upornim korištenjem onomatopeje koja savršeno prikazuje nagon za poniranjem u iritantnu, degutantnu i tegobnu neprozirnost stvari. Sa druge strane, u ambiguitetu podvojenog odnosa, upotreba metaforičkog jezika i leksike visokog nivoa, koja bi trebala prikazati želju za distanciranjem od gnusnog predmeta i „suprotstaviti mu kozmos autentičnih i dostojnih realnosti“ (Baldi, 2000, 152), u suštini samo prekomjerno proširuje glupost i skarednost, potencirajući detaljisanje. U ovom smislu su prvenstveno efikasni psihološka metafora kojom je prikazano kokoškino držanje, brižljivo uređen sistem naučnih metafora, te dragocjena aliteracija, koji služe piscu da se u potpunosti posveti najgnusnijim i najodvratnijim detaljima. Ipak, napuštajući stilističke konsideracije, koje baš i nisu „najbolji put za kritički pristup Gaddinom djelu“ (Baldi, 2000, 153), ono što je zaista važno je da se u nizanju nebitnih stvari i prepotentnom isticanju slučajnih i beznačajnih predmeta gubi svaka percepcija fenomenološke dijalektike, tako da nestaje bilo kakva mogućnost za realizam.

Scena sa kokoškom se može činiti kao sasvim jednostavno komičan dio, zabava koja je u potpunosti neposredna i slobodna, a u suštini u sebi sadrži neke od glavnih motiva Gaddinog pisanja. Ulaskom kokoške prekida se predstavljanje činjenica i započinje detaljno opisivanje marginalnog i beznačajnog detalja, što je stalni proces u ovom romanu, naročito u njegovom posljednjem dijelu. Čini se da u svakom trenutku autor zaboravlja zaplet radnje i protagoniste i postaje kao uvučen i poveden u neprestani i nepresušni vir lutanja. Koji god predmet uđe u njegov vidni ugao, nudi mu se prilika za udaljavanje od glavne radnje, i počinje insistirati na dugim i detaljnim opisima, da bi se prepustio lancima asocijacija koje izgledaju slučajne, maštovite i čudne. Čini se kao da struktura romana eksplodira i razjedinjuje se u niz izolovanih fragmenata, vezanih samo podzemno misterioznim nitima. Parčanje konstrukcije podsjeća na kaos i labirint realnosti, osobinu na koju upućuje i sâm naslov knjige sa terminom ‘zbrka’, koji baš i nema velike veze sa sudskim procesom i istragom, već prikazuje metafizičku zamršenost stvari. Usljed toga je roman, zamišljen u smislu sedamnaestog stoljeća, realistički i naturalistički, kao reprodukcija uređene stvarnosti, uhvaćen posljedičnim linearnim lancima i izgleda da ga je nemoguće ostvariti, iako je autor očajnički

nostalgičan za uređenošću svijeta i za harmoničnom konstrukcijom djela, što pokazuje struktura klasičnog roda kao što je policijski roman, koju on prisvaja, struktura čiji je cilj potraga za istinom, sa jasnim i definitivnim uzrokom događaja, koja smiruje i ohrabruje. A činjenica da je roman nedovršen i da ubica nije otkriven, upućuje upravo na ovu nemogućnost dostizanja istine i reda. Pored povinovnja neodoljivim impulsima udaljavanja od radnje, Gadda teži preciziranju običnih i beznačajnih predmeta, kao što je u ovom slučaju kokoška. Pod njegovim oštrim okom i najmanji detalj se proširuje sa nevjerovatnošću, podrivajući hijerarhiju važnosti predmeta, i na taj način i najobičnija stvar poprima emblematičnu vrijednost. Razrooka kokoška postaje simbol glupe realnosti, njenog vrijeđajućeg nedostatka smisla i digniteta. Stvarnost je u očima pisca kao zaražena monstroznom deformitetom, koji ga udaljava od savršenih oblika koji su predviđeni prirodnim redom. Deformacija predmeta koja se događa definisana je kao barok i ona ih ne čini samo glupima i besmislenim, već im dodjeljuje skarednu nabreklost ili ih pretvara u nedostojnu i gnusnu materiju.

Sa druge je strane gotovo suviše opet naglasiti kako bi bilo koja vrsta avangardnog rješenja, kao i uvijek, bila apsolutno nemoguća, i da se insistiranje na opisu predmeta, koje se pretvara u ekspresionistički podsticaj, daleko od stvaranja slike realnosti, praveći viziju poremećenog i smušenog, apokaliptičnog i okrutnog svijeta, ili onog polimorfnog i otvorenog, u kojem su srušena sva pravila reda, ograničava na pokretanje samo površine predstavljene stvarnosti, ni najmanje ne zahvativši mirnu i prijatnu površnu konzistenciju predmeta. (Baldi, 2000, 153)

Gadda sa nenormalnim intenzitetom postaje opsjednut kokoškom baš zato što je ona savršeni primjer barokne realnosti. Nije slučajno da je glavni predmet opsjednutosti kokoškino vršenje nužde: izmet je motiv koji se opsesivno ponavlja na njegovim stranicama, simbolizirajući krajnju degradaciju stvarnosti i fiziološko gađenje autora spram njega. Zbog toga, ako je razrooka kokoška komični detalj, komičnost je duboko prožeta patnjom i iza sebe ima očajničku reakciju pisca pred besmislenim haosom svijeta. Istraživanje zbrke realnosti uvijek vodi do boli onoga ko je posmatra.

Iskrivljena i uznemiravajuća slika svijeta se pretvara u neobičan instrument Gaddine proze, gdje opsjednutost baroknim predmetima kao

da pokazuje morbidnu privlačnost, koja se na ambivalentan način miješa sa gađenjem i taj stav se izražava stalnim korištenjem onomatopeje, što sa svojim čisto imitativnim karakterom, smještenim iznad jezika i iznad svakog racionalnog odnosa sa realnošću, stvara želju za uranjanjem u tegobnu i mučnu neprozirnost stvari, zajedno sa nesavladivim gađenjem koje se osjeća za njih. Istu funkciju imaju riječi koje pripadaju nižem jezičkom nivou i dijalektu, a nasuprot tome, u oštrom kontrastu sa ovim registrom, je dragocjena i uzvišena leksika koja bi trebala prikazati “volju za distanciranjem od gнусnog predmeta” (Baldi, 2000, 152), i pokazati kao suprotnost svemu tome cijeli niz plemenitih i uzvišenih stvari: mada, u suštini, uzvišeni registar ima funkciju hipnotičkog fiksiranja stvari i on još više zastaje na detalju i naglašava njegovu uvređujuću gнусnost, dok isti efekat imaju i naučne metafore. Dva nivoa, niski i uzvišeni, često dolaze i u direktni sukob: u istoj se rečenici miješaju termini gastronomske realnosti sa terminima koji se odnose na uzvišenu stvarnost umjetnosti, ili na onu strogu nauke. Sve ovo potvrđuje da autorov plurilingvizam nije virtuoza i bezrazložna vježba, već odražava preciznu viziju svijeta, onu zamršenu i apsurdnu, i vodi do boli protagoniste koji je pregažen i uništen tom zbrkom.

6.0. Zaključak

Ovo je roman koji predstavlja otvorenu strukturu i ostavlja utisak da bi se mogao nastaviti do beskonačnosti. Nestaje heroj koji se suprotstavlja haosu i garantuje preživljavanje sistema reda, tako da u prvi plan dolazi zbrka realnosti. Djelo ima blagu fizionomiju policijskog romana, budući da se temelji na misterioznom zločinu, ali potraga za zločincem je samo izgovor za beskonačno nizanje stvari, ambijenata, figura i digresija, što stvara sliku svijeta u kojem je življenje izgubilo svaki smisao, dignitet i princip uređenosti, a to je svijet italijanskog društva za vrijeme fašizma, u kojem Gadda vidi krajnju inkarnaciju glupe realnosti, na koju izlijeva sav svoj bijes kroz barokno pisanje.

BIBLIOGRAFIJA

1. Asor Rosa, A., (1985): *Storia della letteratura italiana*. La Nuova Italia Editrice. Firenze.
2. Baldi, G., (2000): *Carlo Emilio Gadda*. Mursia. Milano.
3. Benussi, C., (1998): *Scrittori di terra, di mare, di città*. Nuova pratiche editrice. Milano.
4. Bolla, E., (1976): *Come leggere Quer Quer pasticciaccio brutto de via Merulana*. Mursia editore. Milano.
5. Gadda, C. E., (2007): *Quer pasticciaccio brutto de via Merulana*. Garzanti. Milano.
6. Raimondi, E., (2003): *Barocco moderno: Roberto Longhi e Carlo Emilio Gadda*. Mondadori. Milano.
7. Segre, C./Martignoni C., (2000): *Testi nella storia*. Edizioni Scolastiche Bruno Mondadori. Milano.
8. Seroni, A., (1973): *Carlo Emilio Gadda*. La nuova Italia. Firenze.

izvorni znanstveni članak / original scientific paper
primljen / received: 15.9.2019.

UDK:141.72 Butler J.

POJAM INTERSEKCIONALNOG FEMINIZMA KOD JUDITH BUTLER

Lemana FILANDRA

Scientific & Research Incubator (ZINK)
University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, B&H
E-mail: lemanafilandra@hotmail.com

ABSTRACT

Rad je usredotočen na pojam intersekcionalnog feminizma u kontekstu filozofije Judith Butler. Iako ovo teorijsko stajalište promovira inkluzivni pristup pitanjima i problemima savremenog feminizma, njegov uticaj je ometen bremenom tradicionalnog feminističkog nasljeđa. Svrha rada je uporediti problematiku intersekcionalnog feminizma i definiranje ženskog identiteta u njegovom izvornom američkom političkom kontekstu, s obzirom na rasu i Butlerino viđenje političkog subjekta moći s obzirom na rod. U radu je iznesena i Butlerina kritika pojma univerzalnosti, koji inače nameće definiranje opsega djelovanja i definiranje političkog subjekta moći i zaključava polje vrijednosti, što često ugrožava njegov/njeni/njihov život.

Ključne riječi: intersekcionalni feminizam, univerzalnost, Butler, ženski identitet

This paper is focused on the concept of intersectional feminism in the context of Judith Butler's philosophy. Although this theoretical standpoint promotes an inclusive approach to the questions and issues faced by contemporary feminism, its influence has been diminished by the burden of traditional feminist legacies. The purpose of this paper is to compare the problematics of intersectional feminism and the definition of female identity in its root American political context considering race and Butler's views of the political subject of power concerning gender. The paper also puts forward Butler's critique of the concept of universality, which usually asserts a definition about the breadth of action and the political subject of power, and concludes an area of values that can often endanger one's life.

Key words: intersectional feminism, universality, Butler, female identity

1.0 Uvod

Sâmi pojam intersekcionalnog feminizma je nastao krajem 1980-tih godina unutar američke filozofske zajednice. Kimberlé Crenshaw, jedna od predstavnica afro-američkog feminizma, je odlučila da eksplicitno definira svoju feminističku poziciju s obzirom na niz problema s kojima se afro-američke žene u Sjedinjenim Američkim Državama suočavaju. Naime, Crenshaw je ustanovila da su teorijska i praktična zadaća feminizma izrazito skućene jer su ograničene na problematiku dominantnog bijelog narativa. To znači da su oni problemi, s kojima se suočavaju pripadnice bijele rase, uzeti za važnije ili određujuće za cjelokupnu politiku savremenog feminističkog pokreta. U članku *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color* Crenshaw piše:

"Intersekcionalna subordinacija ne mora biti namjerno proizvedena; dapače, ona često predstavlja posljedicu nametanja jednog tereta koji u interakciji s prethodno postojećim ranjivostima proizvodi još jednu dimenziju onemoćenja." (Crenshaw, 1991, 1249)

Dakako, ovakav kritički pristup feminizmu kao skupu teorija koje razmatraju status i prava žena unutar društva podsjeća na onaj izražen od strane bell hooks. Ova istaknuta predstavnica afro-američkog feminizma je u svom djelu *Feministička teorija: od margine ka centru* predstavila niz osuda na račun jednostranog tretiranja fokusa feminističkog promišljanja Betty Friedan riječima:

"Fridanova je oblikovala savremenu feminističku teoriju. Jednodimenzionalna perspektiva ženske realnosti izneta u njenom delu tako je postala odrednica savremenog feminističkog pokreta. Bele žene koje danas dominiraju feminističkim diskursom, kao i Fridanova pre njih, retko se pitaju da li njihova perspektiva u odnosu na žensku realnost odgovara proživljenim iskustvima žena kao kolektiviteta." (Huks, 2006, 7)

Kao rezultat propitivanja važnosti čimbenika rase u sferi feminizma u Sjedinjenim Američkim Državama, Crenshaw je ponudila termin "intersekcionalnost". Time je postavila temelje svojoj novoj kritičkoj ori-

jentaciji prema feminističkoj problematici, te postala vodeća zagovornica interseksionalnog feminizma. Tako Judith Butler, američka filozofkinja koja se veže za treći val feminizma, kritikuje dominantne narative koji proizlaze iz gornjih pozicija moći te se njen metod može okarakterisati kao primjena interseksionalnog feminizma, što je ujedno i njeno teorijsko stajalište. Ovaj rad pruža uvid u neke od primjera Butlerinog filozofiranja o političkom subjektu moći koji se poklapaju s idejom i praksom interseksionalnog feminizma.

2.0 Feminizam i identitet

U svom temeljnom djelu naziva *Nevolje s rodom*, Butler izlaže poimanje pojma identitet iz teorijskog ugla koji nastoji nadići konvencionalna propitivanja odnosa moći. Tačnije, Butler ispituje pojam identiteta unutar feminizma uopšte. Praveći kritički odnos prema prvom i drugom valu feminizma, Butler jasno ističe svoju tačku gledišta. Naime, u kontekstu filozofije Simone de Beauvoir, žena predstavlja identitet kojim se postaje. Ta tendencija prema ostvarivanju određene društvene uloge je ono što Butler ističe kao kontradiktorno nekonformističkom principu feminizma. Beauvoir tvrdi da se unutar hegemonijske zajednice politička jednakost između žena i muškaraca ne može ostvariti, jer su ostvarena muška prava ona u koja se trebaju uklopiti ženska prava. U skladu s tim Beauvoir piše:

"Već smo rekli da se čovjek uvijek promišlja samo promišljajući Drugoga; poima svijet u znaku dvostrukosti, koja isprva nema spolni značaj. No prirodno bivajući drukčija od muškarca koji se postavlja kao isti, žena će potpasti pod kategoriju Drugoga. Drugo obavlja ženu." (Beauvoir, 2016, 55)

Sâmo htijenje da se uklapanje u postojeći mozaik priznavanja dogodi je nešto što prihvata i potvrđuje postojanje dominacije muških prava. Ipak, ne treba zaboraviti da Beauvoirina razmatranja ženskog identiteta predstavljaju jedan od temeljnih stubova savremenog feminizma. U doba kada je Beauvoir pisala *Drugi spol*, ženski identitet kao filozofski problem je tek pronalazio svoje teorijsko tlo i okosnice. U skladu sa atmosferom europocentrizma koja je prožimala tadašnje filozofske krugove, Beauvoir je razmatrala zapadnjački ženski identitet. Detaljnije, raspon

postojećih i mogućih društvenih uloga žene unutar uokvirenog područja prilika koje su definirane naspram postojećih društvenih uloga muškaraca je ono što je bio Beauvoirin teorijski prioritet. Sljedstveno tome, Beauvoir je zagovarala proširenje javne političke putanje kretanja ženskih subjekata, kao i osvještavanje privatnih politiciziranih mogućnosti. Otuda Beauvoirino teoretiziranje o identitetu majke kao konvencionalno obavezujućim za ženski identitet. Njen sud o reproduktivnim pravima se može sažeti u sljedećoj tvrdnji - donositi odluke o svom tijelu te odabrati ili ne odabrati majčinstvo je pravo koje svaki ženski subjekt treba da ima.

Biti političkim subjektom moći ne znači samo biti podložan direktnom utjecaju vladajućih, učincima instrumentalizacije određenih ideja o životu koje se iskušavaju od rođenja, već i biti definiran/definirana od samog začetka u majčinoj utrobi. Doima se da je ova tvrdnja na tragu Kristevinog poimanja spolnog tijela kao preddruštvenog te da utječe na njeno razmatranje potreba političkog priznavanja ženskih prava. U djelu *Revolution in Poetic Language*, Kristeva tvrdi da postoji "kretanje koje pretihodi znaku, *logosu*, subjektu" (Kristeva, 2006, 142). U tom smislu, pretpostavlja se postojanje identiteta koji su izgrađeni prije sfere društvenog. Ipak, ova Kristevina tvrdnja je izuzetno problematična ukoliko se kretanje vidi kao proces definiranja koji ima namjenu da temelji subjekt. Značenje prije jezika, ideja prije mišljenja i identitet prije subjekta su određenja koja za posljedicu imaju esencijaliziranje ženskog identiteta, pored ostalih jednako problematičnih procesa. Jedan od plauzibilnih pristupa Kristevinoj teoriji je da se ona posmatra kao izraz bunta protiv nepoetskog ili patvorenog jezika za koji se drži da je suprotan od "muškog" ustrojstva konteksta u kojem politički subjekti obitavaju. Srazmjerno tome, preddruštveni identiteti su oni koji su "ženski" po svom karakteru. Dakako, ovakva diferencijacija pretpostavlja ispravne i neispravne vrijednosti prije samog bivanja političkim subjektom. Pritom se čini da Kristeva implicira prisutnost ispravnih vrijednosti u preddruštvenom kontekstu, a neispravnih u društvenom. Spomenuti da se iz djela *Revolution in Poetic Language* može iščitati autoričino prozapadnjačko teorijsko opredjeljenje, je nešto što je već rečeno i o Beauvoir. Kristevino oslanjanje na tradiciju Freudove psihoanalize je njeno pravo, ali i očigledna namjera. Iako se Butler protivi Beauvoirinom pogledu na normativnost prava političkih subjekata, kao i Kristevinoj tvrdnji da je moguć identitet koji nije ugrađen u društveno, njeni pogledi na ključnu problematiku ženskog identiteta, tj. rod, proistječu iz njene stvarne pozicije subjekta koji je društveno i politički privilegovan, uz to i bijele rase. Naime, činjenica

je da Butler eksplicitno adresira svoju političku poziciju u djelu *Contingency, Hegemony, Universality*. Time što se Butler postavlja naspram određenih elemenata teorija Beauvoir i Kristeve, jasno se ocrtava njena feministička pozicija koja je u skladu s idejom intersekcionalnog feminizma. Na jednom mjestu ona piše:

"Identitet feminističkog subjekta ne bi smio biti temeljem feminističke politike ako se subjekt stvara u polju moći koje se redovito prekriva obranom toga temelja. Možda će se, paradoksalno, pokazati da za feminizam 'predstavljanje' ima smisla jedino kada se subjekt 'žena' nigdje ne pretpostavlja." (Butler, 2000, 21)

Ovom tvrdnjom se Butler ograđuje od konvencionalno definiranog viđenja ženskog identiteta kao fokusa feminizma, gdje je ženski identitet koji je proizveden unutar hegemonijskog konteksta onaj kojeg treba braniti, kojem treba težiti i kojeg treba potvrđivati. Ovo je jedna od centralnih Butlerinih tvrdnji iznesenih u djelu *Nevolje s rodom*, kao i njena vodeća konstatacija koja je vidljiva i u njenom primjeru kritike pojma univerzalnosti. Iz navedenog se može zaključiti da je Butler kritična prema feminističkim teorijama koje nastoje vršiti nekritičku nadogradnju tradicionalnih pitanja i problema. Drugim riječima, postavlja se pitanje da li se identitet feminističkog subjekta uopšte treba ograničavati na skup tradicionalnih feminističkih teorijskih pogleda ili bi se, uz pomoć filozofije jezika i njenih metoda, moglo izvršiti revidiranje jezičnog korpusa koji navodno reflektira postojeće stanje stvari u svijetu što bi rezultiralo efektivnim promjenama koje mogu izmijeniti aspekte institucionaliziranog tretmana političkih subjekata i poboljšati njihove životne uslove. U svakom slučaju, intersekcionalni feminizam je otvoren prema usvajanju nove terminologije, kao i odbacivanju one koja je nekorisna.

Butler pokušava napraviti teorijski otklon od kategorije identiteta koja se konvencionalno smatra utemeljujućom za feminizam. Ova filozofkinja nastoji prevazići praksu uzimanja kategorije ženskog identiteta, koja je istaknuto deskriptivnog karaktera, s ciljem da se obustavi proces imitiranja spolnih i rodnihi hegemonijskih politika koje ne otvaraju mogućnost za iznalaženje novih spolnih i rodnihi značenja te poboljšanje uslova života političkih subjekata. Da li je moguće izvršiti reinterpretaciju ženskog identiteta i utjecati na znatne promjene u praksi, je pitanje koje neizbježno usmjerava autoricu na filozofske temelje društvenog života koji politički subjekti žive. Butler piše da "Nema ontologije roda na kojoj

bismo mogli izgraditi politiku, jer ontologije roda uvijek djeluju u etabliranim političkim kontekstima kao normativne odredbe (...)” (Butler, 2000, 148-149).

Jasno je da se već spomenuti Butlerin teorijski otklon od Beauvoirinog i Kristevinog poimanja zadaće feminizma vidi i kao priznanje da je, najvjerojatnije, nemoguće istupiti iz okvira hegemonijskog konteksta te isključiti politički diskurs kao mjesto obitavanja političkih subjekata. Time što Butler analizira pojam tijela unutar hegemonijskog konteksta, potvrđuje se ideja da se dijapazon ucrtavajućih značenja ne može otkloniti s obzirom da je tijelo istovremeno i fenomenološko i materijalno. S tim u vezi, Butler ne adresira rasu, stalež, religijsko opredjeljenje i kulturu ponaosob kao jedine faktore koji se trebaju uzimati u obzir kada se govori o ženskom identitetu i političkom subjektu, već se preko iščitavanja tijela koje je pozicionirano u određeno vrijeme i mjesto nailazi na posljedice odnosa moći koje oblikuju njegovo/njeno/njihovo rodno, spolno, seksualno i svako drugo shvatanje. Tako je Crenshaw ponudila termin za kritički pristup političkom subjektu, a Butlerino teorijsko odnošenje prema pojmu tijela neminovno razmatra slojevitú strukturu značenja koja se vežu za tijelo kao njihovog nosioca.

3.0 Kritika pojma univerzalnosti

Nešto više od desetljeća poslije knjige *Nevolje s rodom* izlazi djelo *Contingency, Hegemony, Universality* gdje Butler, između ostalog, raspravlja o posljedicama konvencionalnog shvatanja pojma univerzalnosti. Naslanjajući se na kritiku hegemonijskog konteksta unutar kojeg se filozofski pojmovi definiraju i redefiniiraju, Butler stavlja kritiku pojma univerzalnosti kao polazište za svoja propitivanja uloge feminizma u životima političkih subjekata iz zemalja drugog i trećeg svijeta. Važno je još jednom napomenuti da je Butler svjesna svoje pozicije moći, time što je bijela filozofkinja koja dolazi iz dominantne anglo-američke kulture, pa i nju samu kritikuje postavljajući pitanja koja vode ka preciznijem određenju njene feminističke perspektive. Martha Nussbaum je u djelu *Sex and Social Justice* ženama, kao političkim subjektima u zemljama u razvoju, posvetila znatan dio. Nastojeći razlučiti razloge opresije žena na osnovu njihovog roda u zemljama Afrike i Azije, Nussbaum se kritički osvrće na religijske interpretacije jednakosti i pravednosti, ne s ciljem da opovrgava religijska učenja jer ih ne razmatra na nivou nauke, već da ra-

zumije kakvi sve čimbenici mogu utjecati na život žena u zemljama u razvoju. Na jednom mjestu ona piše:

"Kada se najednom krenemo pitati kako ljudi uistinu funkcioniraju, ne možemo izbjegavati usredotočiti se samo na određene čimbenike života a ne i sve ostale, na samo neke mogućnosti za djelovanje a ne i sve ostale, kao i smatrati jedne sposobnosti i funkcije kao one centralne ili od veće važnosti za srž ljudskog života a ne i sve ostale." (Nussbaum, 2000, 34)

Može se reći da Butler ima sličan pristup prema pojmu univerzalnosti te da je takva pozicija konstituirajuća za intersekcionalni feminizam kao teorijski odnošaj. Butler prihvata identitarni eklekticizam jer priznaje kompleksnost definicije političkog subjekta. Kritikujući doprinošenje novoj proizvodnji rodne hijerarhije kroz ponavljanje procesa prihvatanja utiskivanja diskurzivnih značenja u tijelo, Butler primjećuje da postoji opšte nastojanje da se pojam univerzalnosti univerzalno prihvata. Nameatanje sopstvenog polja vrijednosti je jedan oblik ponavljanja koje generira nove neravnopravne odnose moći. Ova filozofkinja navodi da metod prevođenja kulturoloških vrijednosti iz jedne kulture u drugu čini da "su oni podređeni u riziku da spoznaju i razumijevaju te vrijednosti kao znakove sopstvenog 'oslobođenja'" (Butler, 2000, 35). Pitanje je da li je uopšte moguće postići potpunu jednakost te ukinuti hijerarhizaciju, kao i to da li se bitna pitanja unutar marginaliziranih kultura dovoljno ističu u svrhu promjene lokalne socio-političke paradigme? U svakom slučaju, Butler analizira postojeće stanje stvari gdje svjesno detektira novo nastojanje da se drugo viđenje pojma univerzalnosti nametne.

Ponovo se čini da je nemoguće odbaciti ijedno polje vrijednosti, jer se pri svakom pokušaju javlja novi primjer nametanja. Ipak, Butlerina analiza se zaustavlja na nivou analize jezika. Pritom, nastoji se izbjeći puki lingvisticizam ili mišljenje da su postojeće značenjske granice jezičnih termina nepromjenjiva refleksija stanja stvari u svijetu. U jednom od svojih recentnijih djela, poput *Rethinking Vulnerability and Resistance*, Butler potvrđuje ranije iznesenu tezu u *Nevolje s rodnom* da su politički subjekti istovremeno činitelji i da se nad njima čini. Pojam ranjivosti se veže kao vid karakterizacije određene skupine ili političkog subjekta, što može uraditi sam agent ili autoritativni činitelj iz pozicije više moći (Butler, 2019, 7). Uz to, Moya Lloyd primjećuje da Butlerina kritika pojma univerzalnog dobiva nove obrise time što:

"Butler povezuje projekat radikalne demokratije s proizvodnjom inkluzivnijeg pojma univerzalnosti koji se tek treba definirati. Kada postoji vjerovatnost da će novi pojam univerzalnosti biti artikulisan kroz državu, to jeste, kada se čini da će priznavanje biti univerzalizirano kroz mrežu zakonskih prava, Butler za- stane." (Lloyd, 2009, 69)

Radikalna demokratija je jedan od pojmova koje Butler istražuje i zagovara. Konkretnije, Butler vidi radikalnu demokratiju kao pojam koji je otvoren budućem redefiniranju iz razloga što su sloboda i jednakost oni pojmovi ka čijem se ostvarenju neprestano teži. Butler je u svom djelu *Bodies That Matter* naglasila da se principi jednakosti i slobode trebaju iznova promisliti jer za sada imaju diskriminirajući karakter (Butler, 2014, 22). Još ćemo se jednom podsjetiti da su moguće pozitivne posljedice revidiranja postojećeg jezičnog korpusa s primjenom odabranih metoda filozofije jezika. Tamo gdje se traži uklapanje novog jezičnog termina sa stanjem stvari, u svijetu se dešava mala revolucija unutar hegemonijskog konteksta.

4.0 Zaključak

Posjedovanje podrške kontekstu u kojem politički subjekt živi je ključno za njegovo/njeno/njihovo političko priznavanje. Očigledno je da se podrška razumijeva kao preveniranje pojave prekarijata ili primjera diskriminiranja političkog subjekta na bilo kojem osnovu njegovog/njenog/njihovog kompleksnog identiteta. Također, sama podrška bi označavala institucionalno priznavanje jednog ili više aspekata identiteta. Jedno od trenutnih Butlerinih filozofskih preokupacija jesu socio-političke okolnosti koje ugrožavaju život političkog subjekta. Njeno htijenje da se iznađe novi pristup feminističkoj problematici koji bi uzimao u obzir razne identitarne aspekte političkog subjekta reflektira ideju intersekcionalnog feminizma. Dakako, moguće je primijetiti ovakav pristup u cjelokupnom Butlerinom radu jer se ova filozofkinja bavi ispitivanjem metoda prevođenja vrijednosti iz jednog polja vrijednosti u drugo, kao i podvođenja pod vrijednosti fenomene, što se neizbježno događa prilikom značenjski obojenog procesa spoznaje.

Rad je pokazao neke od primjera Butlerinog intersekcionalnog pristupa diskurzivnim kategorijama, gdje se pristanak na operiranje za-

datim kategorijama unutar feminističke teorije kritikuje, a pojam univerzalnosti se ruini ali ne poništava. Može se postaviti pitanje da li interseksionalni pristup vodi prema moralnom relativizmu i nemogućnosti uspostavljanja ikakve ose vrijednosti? Djeluje da je Butler na to odgovorila kada je mapirala prepoznavanje političkih subjekata u ugroženom stanju, što je potencijalno svojstveno većini ljudskih bića sa svakog kraja svijeta.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Beauvoir, S. de. (2016): *Drugi spol (The Second Sex)*. Zagreb: Ljevak.
2. Butler, J. et al. (2000): *Contingency, hegemony, universality*. London: Verso.
3. Butler, J. (2019): 'Rethinking Vulnerability and Resistance', In: BIBACC, URL = <<http://bibacc.org/wp-content/uploads/2016/07/Rethinking-Vulnerability-and-Resistance-Judith-Butler.pdf>>.
4. Butler, J. (2014): *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. Abingdon-on-Thames: Routledge.
5. Butler, J. (2000): *Nevolje s rodom (Gender Trouble)*. Zagreb: Ženska infoteka.
6. Crenshaw, K. 'Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color'. *Stanford Law Review* (1991), Vol. 43, 6: 1241–1299.
7. Huks, B. (2006): *Feministička teorija: od margine ka centru (Feminist Theory: from margine to center)*. Beograd: Feministička 94.
8. Kristeva, J. (2006): *Revolution in Poetic Language*. New York City: Columbia University Press.
9. Lloyd, M. 'Performing radical democracy'. In: A. Little & M. Lloyd (ed.) (2009): *The Politics of Radical Democracy*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
10. Nussbaum, M. (2000): *Sex and Social Justice*. Oxford: Oxford University Press.

UTJELOVLJENA KOGNICIJA: OKRUŽENJE JE DIO KOGNITIVNOG SISTEMA

Aida MUHELJIĆ – Nermin ĐAPO – Maida KOSO-DRLJEVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, B&H

E-mail:aida.muheljic@ff.unsa.ba; nermin.djapo@ff.unsa.ba;maida.koso@ff.unsa.ba

ABSTRACT

Posljednjih godina došlo je do znatnog redefiniranja prirode kognicije i do pomjeranja granica našeg razumijevanja šta je u pozadini složenih procesa kao što su mišljenje, pamćenje i pažnja. Istraživači različitih teorijskih pristupa počeli su preispitivati neke temeljne postavke klasičnog kognitivizma, što je rezultiralo napuštanjem ideje da je um apstraktni procesor informacija čije su veze s vanjskim svijetom od malog teorijskog značaja. Sve je više istraživača koji podržavaju tezu utjelovljenja, ističući da znanstveno objašnjenje kognitivnih procesa ne može isključivati ljudsko tijelo, mozak i iskustvo.

Ključne riječi: utjelovljena kognicija, okruženje, percepcija

In the last years there have been a significant redefining of the nature of cognition and breaking new ground of our understanding about what is behind the complex processes such as thinking, remembering and attention. The researchers of different theoretical approaches have started to reexamine some fundamental assumptions of the classic cognitivism, which resulted in abandoning of the idea that the mind is an abstract information processor whose connections with the outside world have little significance. There is an increasingly higher number of the researchers who support the embodiment thesis by emphasizing that scientific explanation of cognitive processes cannot exclude human body, brain and experience.

Key words: embodied cognition, environment, perception

1.0 Uvod

Posljednjih nekoliko desetljeća došlo je do znatnog redefiniranja prirode kognicije i pomjeranja granica našeg razumijevanja šta je u pozadini složenih procesa kao što su mišljenje, pamćenje i pažnja. Umjesto isticanja formalnih operacija na apstraktnim simbolima, novi pristup ističe činjenicu da se mišljenje u stvarnom životu javlja u specifičnim, i često vrlo kompleksnim okolnostima, i da je kognicija visoko utjelovljena i situirana aktivnost (Anderson, 2003). Dugo vremena je istraživanjima unutar kognitivne znanosti dominirala paradigma o umu kao apstraktnom procesoru informacija, čije su veze sa vanjskim svijetom od malog teorijskog značaja (Wilson, 2002). Psiholozi i drugi znanstvenici smatrali su da kognicija proizlazi isključivo iz aktivnosti mozga i da je uloga perceptivnog i motoričkog sistema u razumijevanju „centralnih“ kognitivnih procesa sporedna (Hill, 2000). Ovi sistemi shvaćeni su kao periferni ulazni i izlazni uređaji koji služe za pribavljanje informacija i izvršavanje naredbi. U pozadini svih pristupa kognitivnog realizma nalazi se pretpostavka da svijet možemo posmatrati kroz entitete odvojenih elemenata. Kognicija podrazumijeva rješavanje problema koje, da bi bilo uspješno, mora uzeti u obzir karakteristike tih elemenata i relacije među njima. Um djeluje kao računarski software koji značenje proizvodi tako što manipulira apstraktnim simbolima na temelju unaprijed zadanih pravila. Takva koncepcija donekle funkcionira u zadacima u kojima je moguće specificirati sve date okolnosti, kao što je to slučaj kod igranja šaha. Međutim, u zadacima u kojima ove relacije nisu tako striktno definirane, ova je metodologija manje uspješna. Uzmimo za primjer mobilnog robota kojeg smo programirali da upravlja vozilom u nekom velikom gradu. Iako je i ovdje moguće specificirati određene elemente kao što su točkovi auta, prozori, semafori i druga vozila, postaje jasno da, za razliku od igranja šaha, uspješnost obavljanja zadatka ne ovisi samo o relacijama među elementima, nego se nameće niz pitanja koji proizlaze iz situacije i konteksta u kojoj se aktivnost izvodi (npr. vremenske prilike, pješaci, specifičnosti saobraćaja države i slično).

Utjecaj pristupa simboličkim sistemima i dalje je prisutan u mnogim područjima kognitivne znanosti, a sa sobom nosi dvije važne pretpostavke. Prva od njih podrazumijeva nezavisnost software-a od hardwar-a, uma od ostatka tijela, dok se druga odnosi na tumačenje složenih kognitivnih procesa kroz operiranje apstraktnim simbolima (Niedenthal i sur., 2005).

Savremene spoznaje iz kognitivne i socijalne neuroznanosti, koje ističu da je većinu fenomena moguće u potpunosti razumjeti na temelju razmatranja zajedničkog djelovanja neuralnih, psiholoških i socijalnih čimbenika, dovele su do znatnog udaljavanja od prve teze. Za razliku od toga, pretpostavka da kognitivna aktivnost proizlazi iz manipuliranja i operiranja amodalnim simbolima i dalje je popularna među istraživačima. Procesiranje mentalnog sadržaja uključuje unutarnje simbole određene vrste, tzv. mentalne reprezentacije koje grade konceptualno znanje. Ključni procesi u nastanku takvog znanja su procesi redeskrpcije modalno-specifičnih sistema. Tako, na primjer, tokom interakcije sa nekom individuum, amodalni simboli vrše redeskrpciju stvorene percepcije, akcije i introspekcije kako bi uspostavili konceptualnu reprezentaciju takve interakcije u dugoročnoj memoriji. Kako se znanje osobe o takvim interakcijama povećava, amodalni simboli koji se nalaze u podlozi, bivaju organizirani u strukture koje reprezentiraju koncepte ekstrahirane kroz iskustvo (Niedenthal i sur., 2005). Ovi zamišljeni koncepti grade socijalno znanje osobe i omogućavaju joj kategorizaciju, memoriju i druge oblike kognitivne aktivnosti.

Model o amodalnoj arhitekturi, iako široko upotrebljavan, nedavno je kritikovan – u nekoliko tačaka. Kritika je, prije svega, usmjerena na sam proces redeskrpcije o čijem postojanju u mozgu ne postoje direktni empirijski dokazi. Nadalje, argumenti za postojanje amodalnih simbola su uglavnom teorijski, utemeljeni prvenstveno na pretpostavkama o tome kako bi kognicija trebala funkcionirati, a ne na empirijskim dokazima da doista funkcionira tako. Postavlja se pitanje zašto su, uprkos tome, amodalne arhitekture i dalje tako popularne? U literaturi je generalno ponuđeno nekoliko objašnjenja. Čini se da reprezentacije koje koriste amodalne simbole, kao što su semantičke mreže, propozicije i sheme pružaju efikasne načine ispoljavanja znanja kroz različite domene. Nadalje, amodalni simboli pružaju jednostavan način na temelju kojeg je moguće objasniti širok raspon kognitivnih procesa kao što su kategorizacija, memorija, razumijevanje i jezik (Anderson, 1983; Chomsky, 1959). Nesumnjivo je jedan od najvažnijih razloga zašto su amodalni simboli i dalje tako privlačni činjenica da su dozvolili implementaciju znanja računarima.

Posljednjih godina su istraživači različitih teorijskih pristupa počeli preispitivati neke temeljne postavke klasičnog kognitivizma. Kritika je prije svega usmjerena na nedovoljnu ulogu koju unutar ovakvog pristupa imaju tijelo agenta, okruženje i situacija u kojoj se aktivnost izvodi, a izazovi proizlaze iz teorijskih argumenata i empirijskih nalaza koji do-

laze iz različitih oblasti kao što su robotika, kognitivna antropologija te istraživanja distribuirane kognicije i situacijske akcije. Mnogi znanstvenici udaljili su se od ideje o konceptima koji su simbolični i amodalni, arbitrarno vezani uz stvari koje reprezentiraju i nezavisni od bilo kakvog senzornog modaliteta (Collins, Pecher, Zeelenberg&Coulson, 2011). Spoznaja nije proces preslikavanja vanjskih stimulusa koji stvaraju unutarnji model svijeta, nego senzomotorna koordinacija, koja se uvijek odvija u cjelokupnom kontekstu bića koje djeluje.

Sve je više pobornika ideje da se um može razumjeti samo u kontekstu razmatranja fizičkog tijela koje međudjeluje sa okolinom (Wilson, 2002). Kao jedan od glavnih argumenata za takvo razmišljanje često se navodi da su ljudi evoluirali iz kultura čiji su neuralni resursi primarno bili posvećeni perceptivnom i motoričkom procesiranju, pri čemu se kognitivna aktivnost sastojala uglavnom od neposredne, aktivne interakcije s okruženjem. Iz toga proizlazi da se kognitivna aktivnost ne može razumjeti samo na temelju procesa koji se dešavaju unutar glave agenta, nego ponašanje moramo shvatiti kao nešto što proizlazi iz kontinuiranog međudjelovanja internih resursa, koji uključuju mozak i tjelesne sisteme, i vanjskih resursa koji se odnose na okruženje i druge agente. Sve se više autora priklanja ovakvom gledištu jasno ističući da znanstveno objašnjenje kognitivnih procesa ne može isključivati ljudsko tijelo i iskustvo. Istraživanje kognicije više nije ograničeno na unutarnost lubanje, nego se usmjerava na međudjelovanje agenta i okoline.

Ovaj novi val istraživanja, kako ističe Hill (2000), u procesu je stalne ekspanzije i predstavlja jedno široko područje stapanja ideja, tehnika i disciplina. U literaturi se stoga susreću različiti termini od kojih se najčešće spominju utjelovljena, situacijska i distribuirana kognicija. Većina autora koristi termin utjelovljena kognicija kao nadređeni pojam za označavanje svih aspekata međudjelovanja uma, tijela i okoline.

U pozadini svih pristupa utjelovljenja nalazi se zamisao da je kognicija kompleksan set procesa koji graniče kako jedni s drugima, tako i sa svijetom kroz mehanizme percepcije i akcije u realnom vremenu i bez fiksnih i segregiranih reprezentacija. Drugim riječima, kognicija je kompleksan dinamički sistem (Smith, 2005). Filozofi, psiholozi te istraživači umjetne inteligencije koji zagovaraju utjelovljenu kogniciju i utjelovljeni um ističu da su svi aspekti kognicije, koji uključuju mentalne konstrukte višeg reda (kao što su koncepti i kategorije), oblikovani aspektima tijela. Ovi aspekti uključuju motorički i perceptivni sistem, te interakcije tijela sa okolinom (situacionizam).

2.0 Utjelovljena kognicija: okruženje je dio kognitivnog sistema

Teorija utjelovljene kognicije, kao i bilo koja druga teorija unutar kognitivne znanosti, nastoji razumjeti organizaciju kognitivnog sistema. Poput većine ostalih teorija, kognitivne procese određuje kao procese koji su uključeni u memoriju, rezoniranje, donošenje odluka ili učenje. Slično ostalim teorijama, ističe važnost reprezentacija i njihovih transformacija u nastanku konceptualnog znanja. Ono što je razlikuje od većine drugih pristupa, najbolje se može predočiti kroz dva teorijski povezana principa. Prvi se odnosi na jedinice analize kognitivnog sistema koje su unutar novog pristupa proširene na tijelo agenta i na njegove interakcije sa okolinom. Drugi princip ukazuje na raspon mehanizama koji sudjeluju u kognitivnim aktivnostima. Dok klasični pristup kognitivne procese objašnjava kroz manipulaciju simbolima ili, u novije vrijeme, kroz obrasce aktivacije niza jedinica procesiranja unutar individue, utjelovljena kognicija ističe isprepletenu prirodu mišljenja i djelovanja i kao takva se suprotstavlja tradicionalnom razgraničavanju između kognicije s jedne, te percepcije i akcije s druge strane. Ono što je izazovno unutar pristupa utjelovljenja, ističu Willems i Francken (2012), je njegovo razbijanje tradicionalne koncepcije kognitivnog procesiranja i striktno sheme percepcija-kognicija-akcija.

Lynott i sur. (2013) ističu da je razumijevanje kognicije moguće samo razmatranjem raznolikih i dinamičnih veza između jezika kojeg koristimo, naših tjelesnih percepcija, te naših akcija i interakcija sa neposrednom okolinom. Umjesto oslanjanja na amodalne apstrakcije koje postoje neovisno o svom fizičkom utjelovljenju, kognicija se oslanja na modalno-specifične sisteme mozga i aktualna tjelesna stanja.

Klasični pristup proučavanju kognicije nerijetko ističe da je mišljenje pojam koji je nadređen pojmovima percepcije i akcije, čija je primarna uloga da obezbjeđuju ulazne informacije kognitivnom procesiranju i izvršavaju naredbe. Ovakvo tumačenje dovedeno je u pitanje raznim eksperimentima u kojima je demonstrirano da ovi sistemi imaju važnu, a često i modulirajuću ulogu u procesu mišljenja i da ih se stoga ne može smatrati odvojenim sistemima. Jedan od dokaza pruža proučavanje semantičkih reprezentacija.

Kada je riječ o semantičkim reprezentacijama, utjelovljena kognicija zagovara pristup modalno-specifičnih naspram apstraktnih reprezentacija, u čijoj izgradnji važnu ulogu ima senzomotorni korteks. Studije

koje su koristile transkranijalnu magnetsku stimulaciju (TMS) i motorne evocirane potencijale (MEP), pružaju važne nalaze o aktivaciji senzomotornog sistema u zadacima razumijevanja jezika. Tako se pokazalo da se kortikalna motorička područja kontralateralnih udova aktiviraju kada ispitanici čitaju glagole koji uključuju pokrete ruke ili noge (Willems i Francken, 2012). Ono što je interesantno u ovim studijama jeste nalaz da senzomotorne aktivacije mogu biti brze, a promjena nivoa aktivacije motornog sistema (putem treninga ili transkranijalne motorne stimulacije) može djelovati na procesiranje uz akciju vezanog jezika, sugerirajući funkcionalnu ulogu. Jedan od najvažnijih nalaza ovih studija je da senzomotorna involviranost zavisi od zadatka i lingvističkog konteksta.

Počeci pristupa distribuirane kognicije generalno uključuju napuštanje ideje da su senzorni i motorički sistemi samo periferni ulazni i izlazni uređaji, te se sve više ističe njihova važnost za uspješnu komunikaciju sa sredinom. Iako su psiholozi i mnogi drugi naučnici spremni priznati da je mnoštvo znanja proisteklo iz senzorne percepcije, ipak je nekolicina njih do sada ukazala na važnost kinestetičke akcije u teorijskom objašnjenju kako ljudi percipiraju, uče, misle, doživljavaju emocije, te koriste jezik (Gibs Jr., 2005). Ljudska kognicija više nije centralizovana, apstraktna i odvojena od perifernih ulaznih i izlaznih modaliteta, nego ima duboke korijene u senzomotoričkom procesiranju.

Teme utjelovljenja i situacionizma posljednjih godina postale su vrlo popularne u okviru kognitivne znanosti. Mnoge rane teorije koje se smatraju pretečama teorije utjelovljenja isticale su ulogu tjelesnih stanja u kognitivnim aktivnostima. Primjeri ovih teorija su Piagetova senzomotorička teorija infantilne memorije, te Zajonc i Markusova teorija interakcije afekta i kognicije. Savremenije teorije utjelovljenja naglašavaju simulaciju iskustva unutar modalno-specifičnih sistema koji uključuju senzorni sistem koji je u podlozi percepcije neke trenutačne situacije, motorni sistem koji je u pozadini radnje i introspektivni sistem koji je u pozadini iskustva emocija, motivacije i kognitivnih operacija.

Wilson (2002) u svom radu opisuje temeljne postavke novog pristupa kroz šest glavnih postulata koji se u literaturi često tretiraju kao jedna tačka gledišta. Ovi postulati opisuju kogniciju koja se odvija u stvarnom okruženju i realnom vremenu, kogniciju koju zbog ograničenja u procesiranju informacija često distribuiramo na okolinu i unutar koje tijelo ima centralnu ulogu. Posebna pažnja u pristupu utjelovljene kognicije usmjerena je na okruženje, na neposredne objekte, ljude i njihove interakcije čija uloga u proučavanju kognicije postaje ključna. Um više nije

sistem koji je odvojen od ostatka tijela i koji postoji neovisno od sredine, nego um, tijelo i elementi neposredne sredine čine jedan dinamički sistem. Savremeni interes za proučavanje situacijske i utjelovljene kognicije snažnog je interdisciplinarnog karaktera. Antropolozi i sociolozi koji proučavaju znanje i memoriju, istraživači u području umjetne inteligencije koji oblikuju sisteme za distribuirano rješavanje problema, organizacijski znanstvenici koji proučavaju organizacijsko učenje, te filozofi koji otkrivaju temeljne spoznajne procese, zauzeli su stav da se kognitivna aktivnost ne može opažati niti biti efikasna sve dok nije dovedena u vezu sa tijelom i fizičkim svijetom oko njega (Hollan, Hutchins i Kirsh, 2000). Snage koje pokreću kognitivnu aktivnost ne obitavaju nužno i isključivo u glavi pojedinca, nego su distribuirane kroz interakciju individue s okolinom. Shodno tome, razumijevanje kognicije mora uključivati proučavanje osobe i situacije kao jednog ujedinjenog sistema.

Postavka da je okruženje dio kognitivnog sistema, prije svega zah-tijeva napuštanje ideje da um postoji odvojeno od ostatka tijela i fizičkog svijeta koji ga okružuje. Johnson i Rohrer (2007) ističu da filozofska tradicija generalno postavlja pogrešno pitanje na koji način unutrašnjost, koja uključuje misli, ideje i koncepte, reprezentira spoljašnost ili vanjski svijet, a koje se nameće kao posljedica pogleda da su tijelo i um dva ontološki odvojena entiteta. Ovakva tradicionalna koncepcija, ističu ovi autori, nametnula je brojna ograničenja znanstvenom proučavanju mentalnog života unutar kognitivne znanosti.

Iako savremena literatura o utjelovljenoj kogniciji sažima rezultate različitih područja kognitivne znanosti, ipak je važno područje koje nudi polazište za objašnjenje mnogih centralnih aspekata ovog pristupa, kako ističu Semin i Smith (2002), nedovoljno zastupljeno u literaturi. Socijalna psihologija koja proučava kako ljudi percipiraju, međudjeluju jedni sa drugima i utječu jedni na druge, tvrde ovi autori, nudi idealno polazište za proučavanje mnogih temeljnih postavki perspektive utjelovljenja. Relevantne situacije u kojima se kognicija odvija, gotovo su uvijek socijalne situacije definirane pripadnošću grupi, osobnim vezama te društvenim i komunikacijskim ciljevima. Mnogi efekti utjelovljenja, demonstrirani u istraživanjima unutar socijalne psihologije, ne mogu se jednostavno predvidjeti teorijama o amodalnim simbolima, iako Barsalou (1999, prema Niedenthal i sur., 2005) smatra da ove teorije mogu post hoc objasniti bilo koji efekt dodajući visoko kompleksne pretpostavke o reprezentacijama i samom procesiranju.

Ukoliko kognitivni sistem shvatimo kao sistem koji uključuje sve

ono što generira znanje, mišljenje ili prosuđivanje, pogrešno bi bilo pretpostaviti da okruženje nije dio takvog sistema, s obzirom da većina ovih procesa nastaje i mijenja se pod njegovim utjecajem. Brojne studije u području socijalne psihologije demonstriraju ovu tvrdnju, a one uključuju istraživanja utjecaja grupe na prosudbe pojedinca demonstrirane u klasičnim eksperimentima konformizma, zatim istraživanja potrošačkog ponašanja, te istraživanja persuazije i predrasuda. Studije u socijalnoj psihologiji također demonstriraju da komutacijski procesi nisu adekvatni u objašnjenju rješavanja problema i da uspješnost obavljanja nekog zadatka može biti pod utjecajem neposrednog okruženja u kojem se zadatak izvodi. Ovo je demonstrirano u studijama socijalne facilitacije i inhibicije, gdje je Zajonc (1965) pokazao da ispitanici jednostavnije zadatke uspješnije obavljaju u prisustvu drugih ljudi, dok u situacijama u kojima je zadatak teži, prisustvo publike inhibira njegovu izvedbu. Ukoliko je obavljanje nekog zadatka pod ekskluzivnim utjecajem načina operiranja amodalnim simbolima uslijed slijeđenja određenih pravila, onda prisustvo drugih ljudi ne bi trebalo da utječe na njegovu izvedbu.

Iako su mnoge studije koje govore o odnosu konceptualnih operacija i modalno specifičnih sistema korelacijske prirode, druge nude direktne uzročne dokaze. Mnoge od tih studija koriste eksperimentalnu manipulaciju utjelovljenja, demonstrirajući time kauzalne efekte. Niedenthal i sur. (2005) navode da se efekti socijalnog utjelovljenja mogu objasniti kroz nekoliko bazičnih pretpostavki. Kao prvo, tijelo je ekstenzivno uključeno u ljudsku aktivnost. Zbog toga ne treba čuditi to što tjelesna stanja imaju centralnu ulogu u ljudskom znanju. Kao drugo, ljudi razvijaju utvrđeno znanje o često doživljenim situacijama koje ovi autori nazivaju situacioniziranim konceptualizacijama. Ovo znanje se reprezentira kroz modalno-specifične simulacije situacijskih komponenti za relevantne ljude, objekte, akcije. Utjelovljena stanja mogu funkcionirati kao znakovi koji okidaju situacijske konceptualizacije, ili mogu biti zaključci koji nastaju na osnovu drugih komponenti. Kada se trenutna stanja utjelovljenja poklapaju sa onima u trenutačnoj konceptualizaciji, procesiranje je optimalno.

Barsalou i sur. (2003) ističu da u literaturi socijalne psihologije možemo pronaći nekoliko različitih efekata utjelovljenja, koje su autori saželi na sljedeći način: 1. percepcija socijalnih stimulusa može proizvesti tjelesna stanja; 2. percepcija tjelesnih stanja drugih proizvodi tjelesnu mimiku osobe koja opaža; 3. tjelesna stanja proizvode afektivna stanja; 4. kompatibilnost kognitivnih i tjelesnih stanja modulira efektivnost iz-

vedbe. Ljudi često percipiraju određeni socijalni stimulus ili riječi koje ga opisuju. Tako osoba može percipirati stariju osobu ili dobiti opis iste. Poznato je da ovaj stimulus proizvodi kognitivne odgovore kao što su kauzalne atribucije, stereotipi i slično. Međutim, ovaj stimulus, kao što je pokazano, proizvodi i određene tjelesne odgovore. Barsalou i sur. (2003) demonstrirali su ovaj efekt na jednostavnom primjeru studenata nakon što saznaju ocjene ispita. Pokazalo se da studenti zauzimaju uspravnije položaje tijela nakon što su saznali da su dobili dobre ocjene, a manje uspravne, savijene položaje kada ocjene nisu dobre. Ocjene, dakle, nisu izazvale samo kognitivne i afektivne odgovore, nego i određene tjelesne odgovore. U studijama koje su uslijedile, grupa autora je nastojala ispitati ovaj efekt eksperimentalno. Bargh i sur. (1996) tražili su od ispitanika da formiraju rečenice na temelju liste kratkih riječi. U eksperimentalnoj grupi ispitanicima su prezentirane riječi koje su povezane sa stereotipima o starijim osobama (npr. sivo, bingo, naočale i sl.), dok je kontrolnoj grupi prikazana lista neutralnih riječi. Istraživače je zanimalo da li su kritične riječi aktivirale stereotipe u odnosu na neutralne riječi i da li je takva aktivacija proizvela efekte utjelovljenja. Pokazalo se da, po završetku eksperimenta, ispitanici u eksperimentalnoj grupi značajno sporije hodaju od laboratorije do lifta u odnosu na ispitanike iz kontrolne grupe. Istraživači zaključuju da procesiranje riječi koje predstavljaju socijalni stimulus inducira povezani efekt utjelovljenja. S obzirom da stereotip o starijim osobama specificira da se starije osobe kreću sporije prostorom, ovakvo znanje o pokretima postalo je aktivno i utjecalo je na pokrete ispitanika. Slični nalazi dolaze iz studija u kojima su ispitanici čitali tekstove o brzim i sporim životinjama.

U drugim studijama istraživači su davali ispitanicima riječi pozitivne i negativne valencije i tražili od njih da pritisnu polugu svaki put kada se bilo koja riječ pojavi na ekranu. Ispitanici su odgovarali ili povlačenjem poluge prema sebi ili u smjeru suprotnom od sebe. Ukoliko utjelovljenje i kognicija međudjeluju, onda bi riječi pozitivne valencije trebale biti povezane sa povlačenjem poluge prema sebi, dok bi riječi negativne valencije trebale dovesti do povlačenja poluge u smjeru suprotnom u odnosu na sebe. Ispitanici bi trebali odgovarati brže na pozitivne riječi povlačeći polugu prema sebi i brže na negativne riječi odgurivanjem poluge. Konzistentno sa pozicijom utjelovljenja, autori su potvrdili ove nalaze. Generalno, ovi rezultati pokazuju da je motorička izvedba optimalna kada je kompatibilna s motoričkim procesiranjem.

Dokaze o utjelovljenju nalazimo i u eksperimentima u kojima je

ispitivana memorija. Winkielman, Niedenthal i Oberman (2008) su tražili od ispitanika da izvode različite motorne akcije tokom posmatranja slika na kojima su prikazivana različita lica. Dok je zadatak jedne grupe ispitanika bio da imitiraju položaj glave i facijalnu ekspresiju lica sa slike, drugi su izvodili drugačije motorne radnje kao što su žvakanje žvake ili stiskanje spužve. Jedna grupa ispitanika imala je zadatak da prosuđuje položaj glave i facijalne ekspresije, bez popratne motoričke aktivnosti. Nakon proučavanja slika, ispitanici su dobili test prepoznavanja lica koja su prikazivana. Sukladno predviđanjima teorije utjelovljenja, pokazalo se da je grupa ispitanika koja je imitirala lica postizala najbolje rezultate na testu. Najniže skorove imali su ispitanici koji su izvodili repetitivnu aktivnost žvakanja. Izvedba je bila optimalna kada su utjelovljenje i memorija bili kompatibilni (Barsalou i sur., 2003). Daljnji dokazi utjelovljenja dolaze iz studija koje su ispitivale prisjećanje osobnih događaja. Tako se od ispitanika u istraživanju koje je provela Niedenthal (2007) tražilo da se prisjećaju životnih događaja iz svoje prošlosti, pri čemu je manipuliran položaj tijela i facijalne ekspresije ispitanika. Od jedne skupine ispitanika se tražilo da zauzmu ekspanzivan položaj i veseli izraz lica, dok su ispitanici u drugoj grupi zauzeli oboreni položaj i namršteni izraz lica. Pokazalo se da su se ispitanici iz prve skupine brže prisjećali pozitivnih životnih iskustava, dok je obrnut slučaj bio kod druge grupe. Ovakvi nalazi kompatibilni su sa središnjom tezom utjelovljenja koja tijelu daje centralnu ulogu u proučavanju kognitivnog sistema.

Postoje brojni empirijski dokazi u okviru socijalne psihologije koji pokazuju da tjelesna stanja i položaji tijela mogu utjecati na stavove ispitanika. Tako je pokazano da su položaj tijela i motoričko ponašanje povezani s pozitivnim i negativnim sklonostima i akcijskim tendencijama prema određenim objektima. Ove sklonosti i tendencije dalje utječu na stavove prema tim objektima, kao što pokazuju analize samoiskaza ispitanika. U jednoj je studiji pokazano da tjelesni pokreti u interakciji s novim predmetima mogu značajno utjecati na procjenu stavova i na impresije ispitanika. Wells i Petty (1980) tražili su od ispitanika da klimaju glavom vertikalno (kao kod odobravanja) ili horizontalno (kao kod nedobravanja) dok nose slušalice, uz prethodnu uputu da studija ispituje da li se slušalice pomjeraju kako se ispitanici kreću uz muziku. Ispitanici su tokom klimanja glavom slušali određene poruke o temama vezanim uz studij. Kasnije su procjenjivali koliko se slažu sa porukama. Istraživači su pronašli da je prethodno klimanje glave značajno moduliralo prosudbe ispitanika, pri čemu su ispitanici koji su glavu pomjerali vertikalno imali

znatno pozitivnije stavove od ispitanika koji su glavu pomjerali horizontalno.

3.0 Zaključak

Sve donedavno psiholozi i drugi kognitivni znanstvenici uložili su malo truda u razvoj kompletnog modela mentalnog procesiranja emocionalnih informacija, uprkos činjenici da takve informacije imaju važnu ulogu u pažnji i organizaciji materijala u memoriji (Niedenthal, 2007). Čini se da je mnogim istraživačima proučavanje emocija bilo izazovno područje sa previše poteškoća da bi postalo središte njihovog istraživanja. Klasični modeli procesiranja informacija u kognitivnoj znanosti smatraju da su senzorna, motorička i emocionalna iskustva reprezentirana tako što su istisnuta iz svoje perceptivne i iskustvene osnove. Takvi modeli procesiranja informacija dovode do toga da je ono što individue znaju o emocijama ekvivalentno onome što znaju o većini drugih stvari. Postoje i drugi načini razmišljanja o procesiranju informacija, a koje nalazimo u teorijama utjelovljenja. Iako ovaj pristup nudi originalnu perspektivu i baziran je na metodološkim i tehnološkim inovacijama, temeljna ideja zapravo nije nova. Percepcija nekog emocionalnog stimulusa, kao što je medvjed koji reži, između ostalog izaziva viđenje, slušanje i osjećaj preplašenosti. Sve zajedno, neuralno, tjelesno i subjektivno stanje je ono što čini strah. Brojni eksperimenti u području emocija također pružaju dokaze koji govore u prilog teoriji utjelovljenja. Duclos i suradnici (1989) su od ispitanika tražili da zauzmu određene položaje tijela koji naizgled nisu povezani sa strahom, ljutnjom i tugom, te su pokazali da ovi položaji značajno moduliraju afekt. Nadalje, Niedenthal i sur. (2001) su facilitirali ili inhibirali kontrakciju mišića *zygomaticus-a*, tražeći od ispitanika da na određeni način drže olovku u ustima dok gledaju crtane filmove. Pokazalo se da ispitanici procjenjuju crtiće smješnijim kada je smijanje facilitirano radije nego inhibirano. Ove studije pokazuju da postoji recipročan odnos između tjelesnih ekspresija emocija i načina na koji su emocionalne informacije interpretirane. Unutar socijalne psihologije, česte su rasprave o tome utječe li utjelovljenje na kogniciju direktno ili indirektno. Na primjer, nesvjesno zauzimanje izraza lica za smijanje moglo je direktno izazvati pozitivnu evaluaciju objekta kao što je olovka. Takav izraz lica, koji uključuje kontrakcije mišića, mogao je dovesti do aktivacije emocionalnog stanja, kao što je sreća, koja dovodi do pozitivnih evaluacija. U ovom slučaju, efekt utjelovljenja na evaluaciju je indirektan, posredovan emo-

cijama. Barsalou i sur. (2003) ističu da postoje barem dva razloga koji govore u prilog tome da bi efekti utjelovljenja u mnogim slučajevima trebali biti direktni. Kao prvo, automatizam je često definiran kao odsustvo posrednih stanja između stimulusa i odgovora. Što je više podražaj mapiran u odgovoru, to je manja potreba za posrednim stanjima takvog mapiranja. Umjesto toga, mapiranje može biti direktno. Kao drugo, neuroznanstvenici navode da se mozak ne sastoji od rigidnog seta linearno organiziranih modula. Motorni sistem je direktno povezan sa brojnim drugim područjima mozga, bez posredujućih sistema koji se nalaze između. Evidencija o takvim direktnim vezama u socijalnim situacijama zaista postoji, a iz evolucijske perspektive takve su veze bile važne za preživljavanje.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Anderson, J. R. (1983): A spreading activation theory of memory. *Journal of verbal learning and verbal behavior*, 22(3), 261-295.
2. Anderson, M. L. (2003): Embodied cognition: A field guide. *Artificial intelligence*, 149(1), 91-130.
3. Barsalou, L. W., Niedenthal, P. M., Barbey, A. K., Ruppert, J. A. (2003): Social Embodiment. *The Psychology of Learning and Motivation*. 43.43-85.
4. Chomsky, N. (1959): Chomsky, N. 1959. A review of BF Skinner's Verbal behavior. *Language*, 35 (1), 26–58.
5. Bargh, J. A., Chen, M., & Burrows, L. (1996): Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action. *Journal of personality and social psychology*, 71(2), 230.
6. Collins, J., Pecher, D., Zeelenberg, R., Coulson, S. Modality switching in a property verification task: an ERP study of what happens when candels flicker after highheels click. *Frontiers in Psychology*. 2. 10.
7. Duclos, S. E., Laird, J. D., Schneider, E., Sexter, M., Stern, L., & Van Lighten, O. (1989): Emotion-specific effects of facial expressions and postures on emotional experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(1), 100.

8. Gibbs Jr., R. W. (2005): Embodiment and Cognitive Science. Cambridge University Press. ISBN-13 978-0-511-13474-6.
9. Hollan, J., Hutchins, E., Kirsh, D. (2000): Distributed cognition: Toward a new foundation for human-computer interaction research. *ACM Transactions on Computer-human interaction*. 7. 2. p 174-196.
10. Hill, S. (2000): Where is Cognition? Towards an Embodied, Situated, and Distributed Interactionist Theory of Cognitive Activity.
11. Lynott, D., Connel, L., Holler, J. (2014): The role of body and environment in cognition. *Frontiers in Psychology*. 4. 465.
12. Johnson, M., & Rohrer, T. (2007): *We are live creatures: Embodiment, American pragmatism and the cognitive organism*. na.
13. Mahon, B. Z., Caramazza, A. (2008): A critical look at the embodied cognition hypothesis and a new proposal for grounding conceptual content. *Journal of Physiology-Paris* 102. 59-70.
14. Niedenthal, P. M., Brauer, M., Halberstadt, J. B., & Innes-Ker, Å. H. (2001): When did her smile drop? Facial mimicry and the influences of emotional state on the detection of change in emotional expression. *Cognition & Emotion*, 15(6), 853-864.
15. Niedenthal, P. M., Barsalou, L. W., Winkielman, P., Krauth-Gruber, S., & Ric, F. (2005): Embodiment in attitudes, social perception, and emotion. *Personality and social psychology review*, 9(3), 184-211.
16. Semin, G. R., & Smith, E. R. (2002): Interfaces of social psychology with situated and embodied cognition. *Cognitive Systems Research*, 3(3), 385-396.
17. Smith, L. B. (2005): Cognition as a dynamic system: Principles from embodiment. *Developmental Review*. 25. 278-298.
18. Wilson, M. (2002): Six views of embodied cognition. *Psychonomic Bulletin and Review*. 9(4). 625-636.
19. Willems, R. M., & Francken, J. C. (2012): Embodied cognition: taking the next step. *Frontiers in Psychology*, 3, 582.
20. Willems, R. M., Francken, J. C. (2012): Embodied cognition: taking the next step. *Frontiers in Psychology*. Volume 3. Article 582.

21. Winkielman, P., Niedenthal, P. M., & Oberman, L. (2008): The embodied emotional mind. *Embodied grounding: Social, cognitive, affective, and neuroscientific approaches*, 263-288.
22. Wells, G. L., Petty, R. E. (1980): The effects of over the ad-movements on persuasion: Compatability and in compatability of responses. *Basic and Aplied Social Psychology*, 1, 219-230.
23. Zajonc, R. B. (1965): Social facilitation. *Science*, 149(3681), 269-274.

izvorni znanstveni članak / original scientific paper
primljen / received: 7.9.2019.

UDK: 811.131.1.271.14

PROBLEMATIKA USVAJANJA ITALIJANSKOG KAO JEZIKA STRUKE: ANALIZA LEKSIČKIH GREŠAKA

Ana LALIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy
Franje Račkog 1, 71 000 Sarajevo, B&H
E-mail: ana.lalic@ff.unsa.ba

ABSTRACT

Cilj ovog rada je analiza leksičkih grešaka na korpusu pismenih ispita iz predmeta *Historija italijanskog jezika I*, koji su radili studenti treće godine studija Italijanskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Sproveli smo kvantitativnu i kvalitativnu analizu korpusa kako bismo provjerili da li su studenti na putu da dostignu očekivani nivo B2 leksičke sposobnosti prema *Zajedničkom evropskom referentnom okviru za jezike*. Očekujemo da će istraživanje pokazati uticaj maternjeg jezika i drugih stranih jezika koje studenti uče te da će poznavanje gramatike odgovarati B2 nivou. Istraživanje dalje planiramo upotrijebiti u procjeni nedostataka i kvalitete nastave iz *Historije italijanskog jezika I*.

Ključne riječi: analiza grešaka, transfer, leksika, italijanski kao strani jezik, jezik struke

The purpose of this paper is to analyze lexical errors on the corpus of exams written by third year students of the Italian language and literature at the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo during the *History of the Italian Language I* course. We will conduct a quantitative and qualitative analysis of the corpus with the goal of verifying if students are on their way to acquiring the expected B2 level of lexical skills according to the *Common European Framework of Reference for Language* guidelines. We expect that the research will show a significant influence of the mother tongue and other studied languages as well as that the grammar level will correspond to the B2 level. In the future, we plan to use this research to determine the shortcomings and quality of the *History of the Italian Language I* course.

Key words: error analysis, transfer, lexic, italian as a foreign language, language for specific purposes

1.0 Uvod

U ovom radu ćemo istraživati leksičke greške koje su napravili studenti¹ Italijanskog jezika i književnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu na prvom parcijalnom pismenom ispitu iz predmeta *Historija italijanskog jezika I* 21. novembra 2018. godine. Studenti su imali sat vremena na raspolaganju da odgovore na deset pitanja. Pretpostavljeni nivo studenata prema *Zajedničkom evropskom referentnom okviru za jezike* (u nastavku rada ZEROJ) je B2. Izabrali smo upravo ovaj ispit zato što u centru ocjenjivanja nije studentova jezička sposobnost nego teoretsko i praktično znanje iz predmeta, tako da pretpostavljamo da ovaj ispit realno odražava jezičku sposobnost i stvarni nivo jezičke upotrebe te podrazumijeva upotrebu specifičnog jezika struke koji je karakterističan za datu oblast. Odnosno, da bi student odgovorio na zahtjeve ispita, mora praktično primijeniti stečeno znanje. Također nećemo uzeti u obzir tačnost podataka koje student iznosi, nego samo jezičke greške.

Cilj nam je da sprovedemo kvantitativnu i kvalitativnu analizu leksičkih grešaka koje ćemo analizirati u domenu leksičkog transfera, neprikladno upotrijebljenih ili nedovoljno preciznih leksema kako bismo provjerili da li se studenti približavaju nivou B2 i da li su usvojili jezik struke. U prvom dijelu rada ćemo se baviti teoretskim konceptom jezičke greške i načinima na koje je ona shvatana u procesu usvajanja stranog jezika. Zatim ćemo sljedeći dio posvetiti obrazloženju metodološkog pristupa korpusu na kojem radimo, metodološkim poteškoćama koje proizlaze iz jezika struke i samom opisu korpusa. Konačno, centralni dio rada je posvećen tipološkoj analizi identifikovanih grešaka i diskusiji dobivenih podataka.

Očekujemo da će istraživanje pokazati značajan uticaj maternjeg jezika, ali i drugih stranih jezika koje studenti poznaju kao što su engleski, francuski ili španski, u domeni leksičkog transfera i leksičkih grešaka, te da jezik struke nije u potpunosti usvojen. Istraživanje se dalje može upotrijebiti za ispitivanje sadržaja predavanja, određivanje njihovog smjera i eventualnih promjena u programu.

¹ Terminološka upotreba muškog roda podrazumijeva i ženski.

2.0 Značaj grešaka i njihove analize u usvajanju stranog jezika

Koncept jezičke greške može biti dosta maglovit, budući da čak i maternji govornici jezika jako često ne znaju ili ne mogu odlučiti da li je neka jezička pojava pogrešna. Stoga je bitno da posebnu pažnju obratimo na definiciju greške i način na koji ćemo u istraživanju uopće odlučiti da li je nešto pogrešno ili ne. Široko govoreći, grešku možemo definisati kao „lingvistički oblik ili kombinaciju oblika koje, u istom kontekstu i pod sličnim uslovima produkcije, maternji govornici jezika vrlo vjerovatno ne bi upotrijebili“ (Lennon, 1991). Kada u radu budemo govorili o greškama, imat ćemo na umu ovu definiciju.

Analiza grešaka se rađa iz kontrastivne analize koja se, oslanjajući se na biheviorističke² teorije o usvajanju jezika, koncentriše na greške u stranom jeziku smatrajući ih rezultatom uticaja maternjeg. Centralna ideja je da slične jezičke konstrukcije u maternjem i stranom jeziku nikada neće biti problematične (Vázquez, 1999, 23), da pojava greške u učenikovoju produkciji znači da je nastavnik koristio neadekvatne metode (Amara, 2015) te da se strani jezik može kvalitetnije usvojiti ako se precizno odrede razlike između maternjeg i stranog (Lado, 1971). Takvo shvatanje greške mijenja Corder 1967. godine svojim člankom *The Significance of Learner's Errors*.

Corder se oslanja na Chomskyjeve (1965) ideje o postojanju urođenog uređaja za usvajanje maternjeg jezika (eng. *Language acquisition device* - LAD) i na kognitivističke teorije učenja i usvajanja jezika te koncipira grešku kao prirodnu i očekivanu pojavu. Iz prelaza sa biheviorističkih teorija na kognitivističke proizlazi da postoje dva pristupa učeničkim greškama (Corder, 1967): prvi prema kojem je greška odraz nastavnikove nedovoljno dobre metode podučavanja i drugi prema kojem se greške moraju događati zato što živimo u nesavršenom svijetu u kojem su greške sasvim prirodan događaj. Mi se radije odlučujemo za drugo shvatanje greške kao prirodne i očekivane u svakoj učionici, a ne samo onoj u kojoj se podučava strani jezik. S obzirom na to da greške koje prave djeca dok uče jezik ne shvatamo kao devijaciju od jezičke norme, nego samo kao znak da dijete prolazi kroz proces usvajanja maternjeg jezika (Corder, 1967) i kao prelaznu fazu u usvajanju jezika (Ellis, 1994, 47), slično shva-

² Bihevioristički metod učenja stranih jezika se oslanja na ponavljanje i učenje ispravnih obrazaca ponašanja zasnovanih na nagrađivanju poželjnih jezičkih obrazaca te kažnjavanju i analiziranju nepoželjnih (Skinner, 2014).

tanje greške možemo primijeniti i na proces učenja / usvajanja stranog jezika i grešku prihvatiti samo kao etapu učenja te je analizirati kako bismo shvatili u kojoj fazi usvajanja stranog jezika se nalazi učenik.

3.0 Metodološki pristup korpusu

3.1 Problematika jezika struke

Najveću metodološku osobenost za ovo istraživanje predstavlja činjenica da se radi o jeziku struke koji se razlikuje od opšteg jezika i ne možemo ga tretirati na isti način. Kako bi odgovorili na zadatke, potrebno je da studenti poznaju italijanski jezik struke (i to preciznije historijske lingvistike) i da se potrebne kompetencije razlikuju od opštih. Kao jezik struke možemo definisati onu jezičku varijaciju koja se koristi u specifičnim kontekstima (Douglas, 2000, 1), a njegova najbitnija karakteristika je upotreba tehničkih termina (Douglas, 2000, 7) koja omogućava da se stručnjaci iz polja izraze jasno i precizno te da međusobno komuniciraju.

Problematika razdvajanja sadržaja i jezika je jedan od najvećih problema u procjeni jezika struke (Hamp-Lyons & Lumley, 2001), tako da se mora obratiti posebna pažnja na to da li greške u jeziku struke oslikavaju stvarno znanje. Istraživanja (npr. Tan, 1990; Clapham, 1996) pokazuju da postoji veza između pozadinskog i jezičkog znanja, ali stepen njihove povezanosti, to jeste da li pozadinsko znanje ili njegov nedostatak značajno utiču na jezičku produkciju, još uvijek nije dovoljno dokazan i istraživanja ne pokazuju ujednačene rezultate. Najvažniji rezultati do kojih dolazi Clapham (1996) su da studenti postižu bolje rezultate na testovima čitanja ukoliko se tekst bavi njima poznatom temom te da pozadinsko znanje ima najveći uticaj na jezičku produkciju učenika na srednjem nivou, dok se ne osjeti u tolikoj mjeri kod početnika ili naprednih učenika. Tan (1990) također zaključuje da se učenici oslanjaju na prethodno znanje kako bi rekonstruisali značenje teksta koji se bavi poznatom temom, dok se za razumijevanje teksta van domene interesa oslanjaju na jezičko znanje. Iako se ova dva istraživanja bave jezičkim uticajem na testove čitanja, njihovi rezultati mogu imati implikacije i za sve ostale testove u kojima je potrebna neka vrsta pozadinskog znanja (Douglas, 2000, 30).

Budući da je jezik struke visoko precizan, neophodno za sobom povlači veoma specifično pozadinsko i stručno znanje (Douglas, 2000,

39) koje može uticati na jezičku produkciju. U našem slučaju se radi o testu koji mjeri i pozadinsko, specifično znanje, ali i jezičke sposobnosti. Potencijalni problem takvog testa je u tome što je teško razgraničiti specifično znanje od jezika struke i zaključiti da li je potencijalni rezultat postignut zahvaljujući specifičnom, pozadinskom znanju ili zahvaljujući jezičkim sposobnostima (Bachman & Palmer, 1996, 123-127). Jedno od mogućih rješenja za ovakav problem je da se naprave dvije različite skale ocjenjivanja koje neće imati uticaja jedna na drugu: prva, koja će mjeriti specifično znanje, i druga, koja će mjeriti jezičku sposobnost (Bachman & Palmer, 1996, 130).

3.2 Kriteriji za određivanje greške

Činjenica je da i maternji govornici prave greške zato što ih izda pamćenje, zbog raznih fizičkih ili psiholoških stanja kao što je umor (Corder, 1967). Ovakve greške, koje se nazivaju *omaškama* (eng. *mistake*), ne odražavaju stvarno govornikovo znanje, obično smo odmah svjesni da smo ih napravili i možemo ih ispraviti (Corder, 1967). S druge strane, *greške* (eng. *errors*) se događaju zbog *međujezika*³ i one odražavaju učenikovo trenutno znanje i kompetencije. U vezi sa razlikom između greške i omaške možemo uvesti i razliku između sistematske i nesistematske greške. Razliku između sistematske i nesistematske greške je uveo već Corder (1967) koji omaške dovodi u vezu sa nesistematskim greškama koje ne odražavaju učenikovo trenutno znanje nego su uzrokovane lapsusima, psihološkim ili fizičkim stanjima te ih obično sami možemo ispraviti. Također, učenik je obično u stanju da sam popravi nesistematsku grešku (Valetopoulos, 2010). S druge strane, sistematske greške su predvidive, ponavljaju se i predstavljaju greške u kompetenciji na osnovu kojih možemo zaključiti na kojem nivou usvajanja jezika se nalazi učenik (Corder, 1967) i postoji opasnost da se fosilizuju⁴. Problematika razliko-

³ Pojam *međujezik* (eng. *interlanguage*) je uveo Larry Selinker 1972. godine kako bi označio jezički sistem koji predstavlja pokušaje učenika da se izrazi na stranom jeziku.

⁴ *Fosilizacija* (eng. *fossilization*) je pojam koji također uvodi Selinker (1972) i njime označava lingvističke fenomene, pravila i subsisteme koje govornik zadržava u vlastitom međujeziku bez obzira na svoju dob, upute ili objašnjenja koja dobije. Ukoliko se greške u međujeziku ne isprave na adekvatan način, one će se fosilizovati i učenik nikada neće postići stepen kompetencije maternjeg govornika (više u: Selinker, 1972; Han 2004; Han & Selinker 2005).

vanya greške i omaške ostaje otvorena u analizi grešaka (Alba Quiñones, 2009) i također se moramo oslanjati na temeljito poznavanje znanja studenata u određivanju greške (Corder, 1982, 42), naše iskustvo u nastavi sa njima i poznavanje tipičnih grešaka koje prave, a pogotovo konteksta u kojem se samokoriguju. U radu ćemo kao sistematske greške tretirati one koje se ponavljaju u više od dva ispita ili u jednom istom ispitu više od dva puta. Međutim, ostavljamo otvorenu mogućnost da bi se kategorizacija nekih grešaka kao nesistematskih promijenila na širem korpusu.

Očekivani nivo koji studenti treba da dostignu do kraja prvog ciklusa studija je B2, a do kraja drugog C1 sa tendencijom približavanja nivou C2. Prema ZEROJ-u, na nivou B2 učenik treba imati dosta opsežan vokabular u vezi sa vlastitim interesima i većinom uopštenih tema, leksička preciznost mu je generalno visoka, iako ponekad upotrijebi pogrešnu riječ koja ne sprečava komunikaciju (CEFR, 2002, 112). Što se tiče gramatičkih kompetencija, na nivou B2 učenik ima dobru gramatičku kontrolu, dogodi mu se poneka omaška ili nesistematska greška ili mane u strukturi rečenice, ima visok nivo gramatičke kontrole i ne pravi greške koje mogu dovesti do nesporazuma (CEFR, 2002, 114). Na nivou B2 učenik je također sposoban da sam ispravi greške i omaške, pogotovo ako sprečavaju prenos informacije (CEFR, 2002, 65). Izabrali smo upravo leksičke i morfološke greške zato što se prema ZEROJ-u može očekivati da će studenti s njima imati više poteškoća, a da su gramatička pravila, pravila tvorbe vremena, glagolsku paradigmu i sintaksu poprilično dobro savladali do nivoa B2. Na osnovu datih parametara iz ZEROJ-a možemo pretpostaviti da će sistematske leksičke greške biti one koje se tiču jezika struke. Uopšteno govoreći, teško je pomiriti ZEROJ sa jezikom struke zato što je jezik struke usko određen i teško je doći do autentičnog materijala koji bi bio prikladan za učenike koji nisu na nivoima C1 ili C2 i rijetko se podučava mimo specijalistički usmjerenih kurseva (Athanasiou et al., 2016). Problemi u upotrebi jezika struke mogu proizlaziti i iz razlike između stvarnog nivoa studenata i onog koji je potreban da bi se mogla bez poteškoća upotrebljavati literatura potrebna za kurs koja je predviđena za maternje govornike italijanskog jezika i sa kojom se studenti ranije nisu susretali. Dalje, osnovni način na koji analiziramo greške je prema Corderu (1982, 35-36) i Ellisu (1994, 48-67), dakle u četiri etape koje podrazumijevaju sakupljanje uzorka grešaka, njihovu identifikaciju, opis i objašnjenje.

Također prema Corderu (1982, 37), način na koji se identifikuje greška se svodi na poređenje iskaza koji je upotrijebio učenik sa hipote-

tičkim rekonstruisanim iskazom koji bi upotrijebio maternji govornik. Greške ćemo odrediti prema kriterijima gramatičke tačnosti (da li upotrijebljeni pojam iskače iz okvira gramatičke tačnosti i predstavlja devijaciju u odnosu na prihvaćenu standardizovanu normu), prikladnosti jezičkom kontekstu (da li je leksika uopštena ili je specifična za dato polje) i razumljivosti - da li greške sprečavaju prenos informacije i da li su upotrijebljeni pojmovi dovoljno jasni (D'Annunzio i Serragiotto, 2007, 29-30). Na osnovu njih izdvajamo greške preciznosti i terminološke greške (prema kriteriju prikladnosti i razumljivosti); jezički transfer (prema kriteriju tačnosti) i greške u fleksiji imenica, pridjeva i glagolskoj paradigmi (prema kriteriju tačnosti). Kao greške preciznosti ćemo definisati leksički nepotpune termine koji obuhvataju šire značenje od onoga koje je potrebno u traženom kontekstu, neprecizni su i preuopšteni. Dakle, ne možemo reći da se upotrijebljeni termin nikada ne bi mogao iskoristiti ili da je nerazumljiv, zato što nije, ali se, ipak, može izraziti preciznije i stručnije, pa samim time i tačnije.

Studentski radovi obiluju takozvanim *lijenim riječima* (eng. *lazy words*) kojima se mijenjaju semantički precizniji izrazi (Bajrić, 2008) koji odgovaraju jeziku struke koji je zahtijevan na ispitu. Kao terminološke greške označavamo one greške koje student pravi kada ne poznaje pojam koji je potreban, pa upotrebljava prvi sljedeći koji ima približno značenje. Za razliku od grešaka preciznosti, ne radi se samo o preširokoj terminologiji, nego o terminu koji ne odgovara ni kontekstu ni značenju. Ove greške sprečavaju prenos informacije zato što je upotrijebljena terminologija pogrešna i osoba koja ne poznaje kontekst ne mora razumjeti poruku. Uzrok ovim greškama je prekomjerna generalizacija koja se događa kada učenik već poznaje jednu strukturu i njena pravila primjenjuje u drugim kontekstima (Richards, 1971). I greške preciznosti i terminološke greške potiču od nedovoljnog poznavanja jezika struke i pojednostavljivanja jezika kojim se student pokušava osloboditi prekomjernog lingvističkog tereta (Richards, 1971). Kao posebnu vrstu leksičkih grešaka izdvajamo one koje nastaju zbog transfera ili interferencije koje možemo definisati kao svaku devijaciju od norme koja nastaje zbog kontakta između dva jezika (Richards, 1971; Weinreich, 1979, 1). Unutar korpusa smo izdvojili transfer iz francuskog, engleskog i maternjeg jezika studenata te unutarjezički transfer. Istraživanja (npr. Cenoz et al., 2001; Hammarberg, 2001) pokazuju da prethodno učeni jezik utiče na ciljni jezik, što se pokazalo istinitim i u slučaju našeg korpusa. Neke od ovih grešaka smo mogli svrstati i u druge kategorije, ali smo ipak odlučili da greške

koje nastaju zbog očitog transfera svrstamo u zasebnu kategoriju jer na tu pojavu treba obratiti posebnu pažnju tokom nastave.

4.0 Opis korpusa

Korpus za istraživanje se sastoji od petnaest pismenih ispita studenata treće godine na Katedri za italijanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu koji su 21. novembra 2018. godine radili i položili prvi parcijalni ispit iz predmeta *Historija italijanskog jezika I*. Italijanski jezik se na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu može izučavati u sklopu jednopredmetnog ili dvopredmetnog studija koji je organizovan u dva ciklusa studija – prvi (BA) u trajanju od tri godine i drugi (MA) u trajanju od dvije godine. Dakle, studenti se nalaze na samom kraju BA studija. Svi studenti studiraju italijanski jezik i književnost, a od njih petnaest je troje na jednopredmetnom studiju, pet kombinuje francuski jezik, četvero latinski, po jedno engleski, perzijski i komparativnu književnost. Dakle, radi se o heterogenoj skupini studenata unutar koje se na univerzitetskom nivou izučava pet različitih jezika, dok je grupa jednopredmetnih studenata italijanskog jezika i književnosti bila obavezna dvije godine pohađati kurs španskog jezika. Dalje, maternji jezik svih studenata je ili bosanski ili hrvatski ili srpski, a italijanski svima zauzima mjesto trećeg stranog jezika⁵. Zbog zaštite privatnosti, testovi su obilježeni oznakama od T1 do T15.

5.0 Tipološka analiza grešaka i diskusija

5.1 Kvantitativni prikaz podataka

Mislimo da je u diskusiji jako bitno obratiti pažnju i na kvantitativno dobivene podatke zato što je kvalitativna analiza subjektivna jer se velikim dijelom oslanja na naše poznavanje studenata i tipičnih grešaka koje prave, a često moramo i pretpostaviti razloge za grešku. Ukupno stanje grešaka u korpusu je prikazano u sljedećoj tabeli:

⁵ Treći strani jezik određujemo hronološki, a ne po stepenu usvojenosti (prema Jaensch, 2013).

Tabela 1: cjelokupni prikaz grešaka

Vrsta greške	Frekvencija greške	Procenat (%)
Greške preciznosti - imenice	19	17.12
Greške preciznosti – glagoli	41	36.94
Greške preciznosti – prijedlozi	1	0.9
Terminološke greške – glagoli	13	11.71
Terminološke greške - imenice	8	7.21
Transfer roda	19	17.12
Leksički transfer	10	9.00
Ukupno	111	100

Iz tabele proizlazi da je najveći broj grešaka u preciznosti, ukupno 61 raspodijeljena na tri kategorije, što znači da ta vrsta greške zauzima 54.95% ukupnog broja. Manje grešaka je u transferu, ukupno 29 u dvije kategorije. Slijede terminološke greške - 21 u također dvije kategorije. U sljedećim odjeljcima, u kojima ćemo analizirati pojedinačno svaku vrstu greške, ćemo pokazati da ovakva raspodjela grešaka odgovara pretpostavljenom B2 nivou studenata te da greške nepreciznosti i terminološke greške potiču od nedovoljne usvojenosti jezika struke.

5.2 Greške preciznosti

Najčešća greška preciznosti u radovima je uopštena upotreba glagola *diventare* (bos. postati) koji studenti koriste u različitim kontekstima, ali je u svakom postojao precizan i adekvatan termin. Radi se o sljedećim slučajevima:

- (1) Iod /.../ **diventa** /dʒi/ (T1, T6, T7, T9, T10, T11, T14, T15)
- (2) /ki/ **diventa** /tʃi/ (T6)
- (3) /.../ la vocale italiana **diventa** due vocali (T7, T13)
- (4) 'o' **diventa** 'uo' (T9, T10, T12)
- (5) 'v' **diventa** una 't' (T2)
- (6) I breve **diventa** E (T8, T9, T10, T13)
- (7) quando la vocale 'i' si trova davanti a *un vocale **diventa** 'gi' (T14)

U primjerima pod brojem (1), (2), (6) i (7) precizan termin za glasovnu promjenu koju student želi opisati je *palatalizzazione* (bos. palatalizacija). U greškama (3) i (4) su precizni termini *dittongamento* (bos. diftongacija) ili *si dittonga* (bos. diftongizuje se), u petoj se *diventare* može zamijeniti sa *assimila a sé* (bos. sebi asimilira). Promjenu *o > uo* nije dovoljno opisati samo sa „postaje“ zato što je očito da jeste došlo do

promjene, ali naglasak ispita iz historije jezika je da se odgovori zašto se promjena dogodila i moramo se osloniti na poznavanje studenata kako bismo bili sigurni da razumiju o kakvoj se vrsti promjene radi. Jedan od razloga zbog kojeg studenti ne upotrebljavaju stručan termin može biti i nedovoljna izloženost stručnom jeziku ili prihvatljivoj literaturi.

Slična nepreciznost se primjećuje i u sljedećim slučajevima upotrebe glagola *cambiare* (bos. promijeniti) i imenice *cambiamento* (bos. promjena):

(8) 'o' **non si cambia** (T9)

(9) **cambiamento** della 'a' in 'e' (T15)

Opet se radi o izbjegavanju glagola *dittongare* u slučaju (8) koji možemo popraviti sa *non viene dittongato* ili *non si dittonga* (bos. ne diftongizuje se). U (9) je promjena (it. *cambiamento*) *a* u *e* opet palatalizacija samoglasnika. Ova greška nije sistematska jer se pojavljuje u samo dva rada i upotrijebljeni termin je precizniji od *diventare* jer student pokazuje da razumije da se radi o nekoj vrsti promjene, ali nedostaje dio u kojem će objasniti koja je to promjena.

Sljedeći čest slučaj sistematske greške je upotreba nedovoljno objašnjenih termina kao npr:

(10) dove si **parlavano** o **parlano** le lingue romanze (T1, T2, T4, T9, T12, T14, T15)

(11) Romania perduta era **all'epoca** territorio /.../ (T3, T5, T6, T7, T8)

(12) Passaggio ***dall'una lingua** al latino (T2, T4, T5, T7, T8, T9, T10, T11, T15)

(13) **trattamento** *di iod (T3, T13, T14)

Ove konstrukcije su problematične zato što su veoma neprecizne i bez poznavanja konteksta ne prenose adekvatnu informaciju. Kao što je već rečeno, pozadinsko znanje najviše utiče na jezičku produkciju učenika na srednjem nivou, tako da treba uzeti u obzir i ideju da greške u preciznosti stručnih termina mogu odražavati i nesigurnost na planu teoretskog znanja.

U slučaju greške (10) se za definiciju termina *Romania perduta* koristi samo da je to teritorij u kojem su se „govorili“ romanski jezici (it. *parlavano*) bez precizne vremenske odrednice. Slično je i u slučaju (11) u kojem je upotrijebljen termin *all'epoca* (bos. u to vrijeme, nekada) kako bi se opisao isti pojam, ali ni u jednom od dvanaest ispita student ne daje odrednicu o kojem vremenu se radi. Naravno, može se raditi o tome da

student uzima zdravo za gotovo da će nastavnik to znati ili da misli da se informacija podrazumijeva, ali to ne mijenja činjenicu da je termin neprecizan i neodređen i ostavlja mogućnost da student nije shvatio ili naučio da se radi o vremenu Rimskog carstva. Slična nepreciznost je i u primjeru (12) koji se ponovio u čak devet radova: studenti na pitanje šta je latinizacija odgovaraju sa „prelaz iz nekog jezika u latinski“. U takvoj konstrukciji je jako neprecizno o kakvom se jeziku radi, odakle je došao latinski, zašto jedan jezik „prelazi“ u drugi i kako to uopće jedan jezik može „preći“. Ove tri greške se mogu izbjeći uvođenjem precizne vremenske i prostorne odrednice. U slučaju (13) se moramo zapitati o kakvom „tretiranju“ (it. *trattamento*) se radi jer taj pojam može značiti dosta toga i mora se objasniti jer ne možemo glasovne promjene svoditi samo na „tretiranje“. Budući da se radi o sistematskim nepreciznostima u tri rada, sigurno im se treba posvetiti veća pažnja tokom nastave.

Neke greške su sistematske u samo jednom radu, kao što pokazuje generalizovana upotreba glagola *avere* (bos. imati) u T7:

(14) qui **abbiamo** il dittongamento (5 puta u T7)

Na ovakav način je šest puta upotrijebljen glagol *avere* umjesto neke druge konstrukcije kao npr. *si tratta del dittongamento* (bos. radi se o diftongaciji). Slična greška se pojavljuje u još dva rada:

(15) da una vocale **abbiamo** due vocali (T8)

(16) **abbiamo** le lingue che usano /.../ (T13)

U oba primjera student se mogao preciznije izraziti; u prvom se opet radi o pojmu *dittongamento*, koji veliki broj studenata izbjegava, a u drugom sa npr. glagolom *esistere* (bos. postojati) ili konstrukcijom *alcune lingue usano* (bos. neki jezici koriste).

Sistematska je i generalizovana upotreba konstrukcije *esserci* (bos. nalaziti se, postojati):

(17) **c'erano** le vocali lunghe e corte. *Nel italiano moderno c'è (T2)

(18) **ci sono** le lingue romanze che /.../ (u T2 dva puta)

(19) **c'erano** 10 vocali (T12)

U sva tri slučaja se ova konstrukcija mogla izbjeći upotrebom alternativnih sintagmi, npr. *Il latino conosceva il sistema* (bos. latinski je poznavao sistem). Ili u primjeru (18) sa *esistono* (bos. postoje) ili *alcune lingue* (bos. neki jezici). Nakon svega rečenog, možemo zaključiti da studenti prekomjerno generalizuju pojmove kako bi olakšali „lingvistički teret“

(Richards, 1971).

Potrebno je obratiti pažnju i na nekoliko nesistematskih grešaka, ali koje ipak privlače pažnju:

(20) i **suoni** sono differenti (T2)

(21) Qualitativo della vocale: **dove** si pronuncia (palatale, labiale)

(T9)

U slučaju (20) imenica *suono* (bos. zvuk) nije adekvatna jer se u kontekstu fonetskih promjena koristi termin *il fonema* (bos. fonem), ali se student u trenutku pisanja ispita vjerovatno mogao sjetiti imenice *suono* jer je u češćoj upotrebi. U grešci (21) je neprecizno samo upotrijebiti prijedlog *dove* (bos. gdje) bez objašnjenja da se odnosi na dio artikulatornog aparata.

Na generalizovano *fare* smo naišli u samo dva rada:

(22) dittongamento **si fa** (T10)

(23) **fare** le messe (T15)

Što se tiče greške (22), diftongacija se *dogadā* (it. *succede*), ne radi se jer to nije svjestan proces. U (23) je umjesto *fare* prikladnije *celebrare* (bos. slaviti).

Konačno, greške u preciznosti ne sprečavaju prenos informacije, ali pokazuju nesigurnost u upotrebi jezika i ograničenost vokabulara na kojoj bi trebalo više raditi. Iako ne sprečavaju prenos informacije, greške preciznosti pokazuju nesigurnost studenata u vezi sa korištenjem jezika struke. Neki od sljedećih koraka mogu biti revizija literature (možda je literatura predviđena za kurs preobimna, nerazumljiva ili nepristupačna), veće insistiranje na preciznom izražavanju tokom nastave i pojačana vježba pismenog izražavanja prilikom koje bi se posebna pažnja obratila na terminološku preciznost.

5.3 Terminološke greške

U korpusu smo naišli na glagolske termine čije se značenje ne poklapa sa traženim:

(24) Questo testo è scritto in Spagna, ma è **venuto** in Italia. (T8)

Student upotrebljava glagol *venire* (bos. doći), ali tekst ne može sam doći jer je to glagol koji se upotrebljava uz živa bića. Pisani tekst ipak neko

mora *donijeti* (it. portare). Upotreba glagola *venire* umjesto *portare* nas može navesti da se zapitamo na koji način to tekst sam dolazi negdje.

(25) *romania perduta significa i paesi* (T12)

Glagol *significare* (bos. značiti) se ne može koristiti u ovom kontekstu zato što na italijanskom termin ne znači nešto nego označava. Dakle, radije je trebalo upotrijebiti *designa il termine* (bos. označava termin) ili *si riferisce a* (bos. odnosi se na).

(26) *il sistema qualitativo si occupa /.../ il sistema quantitativo si occupa* (T14)

Glagol *occuparsi* (bos. baviti se) ne odgovara opisu kvalitativnog i kvantitativnog samoglasničkog sistema jer se sistemi, kao koncepti, a ne živa bića, ne bave ničim. Fonetski sistemi mogu *označavati* (it. designare) ili *podrazumijevati* (it. sottintendere).

(27) **uno g si aggiunge all'inizio della parola* (T12)

Upotreba glagola *aggiungere* (bos. dodati) u kontekstu objašnjavanja glasovne promjene uzrokuje materijalnu grešku. Naime, sami grafem je vezan za ortografiju, a ne za fonetske promjene, tako da ostaje nejasno da li student razumije gradivo, to jeste da se događa glasovna promjena palatalizacije koja će se obilježiti grafemom *g*, a ne da je taj grafem jednostavno dodat bez ikakvog jasnog razloga.

Jedina sistematska greška u upotrebi glagola je vezana za označavanje akuzativa jednine u latinskom jeziku:

(28) *'M' che è l'accusativo singolare* (tri puta u T9)

(29) *'M' finale cade, perché significa l'accusativo sg.* (pet puta u T13)

Glagoli *essere* (bos. biti) i *significare* (bos. značiti) su problematični zato što *M* samo po sebi ne znači ništa. Radi se o dijelu gramatičkog morfema zahvaljujući kojem možemo prepoznati da se radi o akuzativu jednine u latinskom, dakle *desinenza tipica dell'accusativo singolare* (bos. tipičan nastavak za akuzativ jednine) i *designa l'accusativo singolare* (bos. označava akuzativ jednine). Ipak, većina studenata ne pokazuje istu grešku, tako da se ne radi o problemu u cijeloj grupi.

Imeničke greške su sljedeće:

(30) **Questo è la testimonianza causale* (T1)

Radi se o metatezi samoglasnika *u* i suglasnika *s* jer je tražena

imenica *casuale* (bos. slučajan), a ne *causale* (bos. uzročan). U slučaju ove greške se moramo oslanjati na poznavanje studenata i gradiva koje polažu kako bismo zaključili da se radi o omašci, budući da je njena posljedica potpuna promjena značenja rečenice.

(31) la **perduta** del potere (T3, T10)

Studenti su pomiješali particip prošli glagola *perdere* (bos. izgubiti) sa imenicom *perdita* (bos. gubitak). Vjerujemo da je omaška zbog umora ili treme jer ostale participe pravilno upotrebljavaju i mislimo da bi se sami korigovali kada im se ukaže na grešku.

(32) **nascitura** d'italiano (T10)

Imenica *nascitura* (bos. ona koja tek treba da se rodi) se ne koristi u ovom kontekstu, postoji *nascita* (bos. rođenje).

(33) **adattazione** dell'Impero (T10)

Možda je student zaista želio reći da se Rimsko carstvo prilagođava nekim promjenama ili faktorima pa da promjene u upravljanju Carstvom interpretira kao *prilagođavanje* (it. adattazione). Ipak, vjerovatnije je da je pomiješao imenice *adattazione* i *amministrazione* (bos. upravljanje).

(34) contrato di **comprare una casa** (T12)

Iz ponuđenog pojma je jasno da je student želio reći „ugovor o kupovini kuće“, međutim termin koji se koristi je *contratto di compravendita* (bos. kupoprodajni ugovor).

(35) ***arrivazione** dei *Barbari (T13)

Imenica *arrivazione* ne postoji, postoji *arrivo* (bos. dolazak), ali je svakako precizno „dolazak“ varvarskih plemena na teritorij Rimskog carstva nazvati *invazijom* (it. invasione).

(36) ***l'obbligo** *militario (T14)

Obavezni vojni rok je *il servizio militare obbligatorio* ili *la leva obbligatoria*. A i sama imenica *l'obbligo* je problematična jer je uobičajenije i savremenije *l'obbligo* (bos. obaveza).

Nakon analize terminoloških grešaka ispostavlja se da su malobrojnije od grešaka preciznosti što implicira da studenti vladaju jezikom i da ne prave mnogo materijalnih grešaka, ali da precizno izražavanje i dalje ostaje problematično velikom broju studenata budući da je samo jedna

terminološka greška sistematska, za razliku od sedam sistematskih grešaka preciznosti.

5.4 Transfer

Čest je transfer roda imenice *vocale, f.* Na italijanskom je ženskog roda, a na bosanskom, hrvatskom i srpskom muškog (vokal, samoglasnik). Radi se o sljedećim slučajevima:

- (37) ***Questi** vocali diventano, invece di essere brevi e ***lunghi**, ***chiusi** oppure ***aperti** (T1)
- (38) ***I** vocali possono essere brevi e ***lunghi** (T4, T15)
- (39) differenza fra ***i** [vocali] ***tonici** e ***atonic** (T12)
- (40) ***i** vocali sono ***lunghi** e brevi, i vocali sono ***aperti** e ***chiusi** (T13)
- (41) ***un** vocale (T14)
- (42) ***i** vocali sono aperte e chiuse (T15)

Samoglasnik *i* koji označava množinu imenice *vocale* vjerovatno navodi studente da mahinalno i pridjeve slažu u muškom rodu. U slučaju (42) student dobro slaže pridjev, ali griješi rod. Mislimo da se u ovom slučaju radi o transferu koji uzrokuju pažnja i koncentracija, jer su morali znati da je *vocale* ženskog roda zato što im je na to otvoreno skretana pažnja, a i dostupno je u obaveznoj literaturi.

Ostali slučajevi transfera roda su vezani za pojmove: la parte (bos. dio), il potere (bos. moć), la traccia (bos. trag), il sistema (bos. sistem), la g (bos. g), la consonante (bos. suglasnik).

- (43) sono ***i parti** dove /.../ (T5, dva puta u T7)
- (44) caduta ***del** parte (T14)
- (45) perdita ***della** potere (T8)
- (46) sistema ***vocalica** (T4); il sistema ***scolastica** (T8)

Što se tiče slučaja (46), imenice koje imaju nastavak na *-a* su najvećim dijelom ženskog roda (Serianni, 2016: 110) i student generalizuje to pravilo, međutim postoje izuzeci kao što je *il sistema*, odnosno imenice grčkog porijekla na *-a* (Serianni, 2016: 110).

- (47) ***i tracci** (T12)

Čak je i nastavak imenice prilagođen transferu roda (bos. trag – imenica

muškog roda; it. la traccia – imenica ženskog roda; u množini *le tracce*).

(48) ***uno** g (dva puta u T12)

Slova su na italijanskom ženskog roda (Jernej, 2005: 18), dakle *una* g, za razliku od neutralnog *jednog* g koje se na italijanskom realizovalo kao muški rod.

(49) ***il** consonante (T14)

Na italijanskom je *konsonant* ženskog roda, a ne muškog. Međutim, iznenađuje nas što nismo naišli na više transfera vezanih za imenicu *consonante*, za razliku od imenice *vocale*.

(50) ***il** *syllaba *e ***accettuato ed aperto** (T2)

Radi se o istoj vrsti greške kao u prethodnom primjeru. Imenica *sillaba* je na italijanskom ženskog roda, a na bosanskom, hrvatskom i srpskom je *slog* muškog, pa dolazi do interferencije rodova. Zanimljivo je da student slaže i pridjeve u pretpostavljenom rodu te imenice. Jedan od mogućih razloga za grešku u rodu također može biti da student generalizuje pravilo da su imenice grčkog porijekla muškog roda, iako se završavaju na -a (Serriani, 2016: 110).

Budući da se radi o heterogenoj grupi studenata koji izučavaju šest različitih jezika, očekivano je da se realizuju transferi iz drugih stranih jezika.

(51) i ***chretiani** (T14)

(52) all'inizio della ***parole** (T6)

(53) uno dei primi scrittori ***chi** ha scritto (T13)

Greške od (51) do (53) su očit transfer iz francuskog jezika. Umjesto italijanske imenice *i cristiani*, student upotrebljava francusku *les chrétiens* (bos. kršćani), koristeći čak i etimološko *h*. Slučaj (52) je očit prenos imenice *la parole* (bos. riječ) umjesto italijanske *la parola*, dok je greška (53) jako česta kod studenata na kombinaciji francuski i italijanski jer dolazi do miješanja francuske relativne zamjenice *qui* u službi subjekta i italijanske upitne zamjenice *chi*, koja ne može imati službu subjekta relativne rečenice. Naime, na italijanskom se upotrebljava *che*.

Što se tiče transfera iz drugih jezika, izdvojili bismo sljedeće slučajeve:

(54) si nascondevano nei **cavi** (T8)

Imenica *il cavo* (bos. pećina) je na italijanskom arhaična i radi se o trans-

feru engleske imenice *cave*. U kontekstu je svakako preciznije reći *catacomba*, a ne *grotta* ili *caverna*, jer je student želio opisati mjesto na kojem su se sakrivali kršćani.

(55) con i ***influenssi** (T6)

Na studenta utiče ili engleska ili francuska imenica *influence*, a moguće i španska imenica *la influencia*. Na italijanskom je *l'influsso*.

(56) ***Balcano** (T11)

Radi se o transferu jednine iz maternjeg jezika. Na italijanskom, francuskom, španskom i engleskom je Balkan u množini (it. *i Balcani*, fr. *les Balkans*, šp. *los Balcanes*, eng. *the Balkans*).

(57) ***sincopa** (tri puta u T15)

(58) ***apocopa** (T15)

Pogrešno su imenovane fonetske promjene koje se na italijanskom nazivaju *sincopa* i *apocopa*. Transfer se dogodio ili iz latinskog (lat. *apocopa*, *syncopa*) ili iz maternjeg (bos. *apokopa*, *sinkopa*).

Najviše leksičkih transfera se odvija između francuskog i italijanskog, četiri slučaja, što se može objasniti tipološkom sličnošću između dva jezika (npr. Cenoz, 2001). Transferi iz engleskog, dva slučaja, se mogu objasniti frekvencijom upotrebe tog jezika (npr. Hammarberg, 2001), što znači da studenti posuđuju riječi iz prethodno učenih jezika kako bi popunili rupe u najnovijem jeziku (Bouvy, 200). Ipak je iznenađujuće odsustvo tipičnog transfera između španskog i italijanskog (npr. De Angelis & Selinker, 2001). Međutim, očekujemo da bi se širenjem korpusa na sve pismene ispite rađene tokom semestra otkrio i značajniji španski transfer.

6.0 Zaključak

Rezultati ovog istraživanja impliciraju da se studenti još uvijek ne izražavaju semantički dovoljno precizno u situacijama u kojima se od njih očekuje samostalna produkcija te da još uvijek nisu dovoljno izloženi jeziku struke da bi ga mogli usvojiti. To smo zaključili na osnovu izbjegavanja upotrebe stručnih termina iz fonetike italijanskog jezika, što je popraćeno nepreciznošću u izražavanju, ali također potencijalno ukazuje na dublje probleme nerazumijevanja gradiva. Nepreciznost u izražavanju ne dovodi do promjene u značenju ili do nemogućnosti prenosa poruke,

međutim, budući da studenti teže najmanje nivou B2 do kraja prvog ciklusa studija, moraju obraćati pažnju i na stilske upotrebe, a ne samo prenos informacije te je očekivano da do kraja master studija unaprijede i semantički nivo jezičke sposobnosti. Neke od ovih grešaka se mogu izbjeći tokom nastave većim insistiranjem na upotrebi tačnog termina i prenošenjem naglaska nastave na samostalne studentske projekte, istraživanja i prezentacije.

Iznenaduje nedostatak transfera iz španskog jezika jer taj transfer često primjećujemo tokom nastave. Međutim, očekujemo da bi se sličan transfer pokazao u budućim istraživanjima na širem korpusu. Iako smo kroz diskusiju podataka došli do zaključka da su interferencije sa francuskim omaške, a ne sistematske greške, u budućnosti bi trebalo obratiti pažnju pogotovo na studente dvopredmetnog studija francuskog i italijanskog kako bi se uvijek znale razlike između dva jezika.

Ipak, uz sve što je rečeno, treba istaknuti i neke nedostatke istraživanja ili ograničenja koja su se pokazala tokom istraživanja i koja mogu uticati na dobivene rezultate. Prvenstveno mislimo na postavljena pitanja koja ipak daju šablon na osnovu kojeg se odgovara i usmjeravaju odgovori, tako da ne možemo reći da se radi o, u potpunosti, spontanoj jezičkoj produkciji. Naime, budući da vrsta testa ograničava odgovore koji se očekuju, studenti nemaju priliku da pokažu puni opseg jezičkog znanja. Zato bi se nastavak istraživanja trebao uraditi na širem korpusu testova iz više predmeta, kao i na uzorku usmenih odgovora. Također, zato što se od studenata ne očekuje detaljna analiza i produkcija, na nivo pokazanog jezika može uticati i korištena literatura i eventualno učenje napamet, kao i pozadinsko znanje koje utiče na jezičku produkciju studenata na srednjem nivou jezičke kompetencije. Uz to, analizirani korpus se u nekim slučajevima pokazao nedovoljno opsežnim da bi se utvrdilo da li su greške sistematske. Dakle, budući koraci u istraživanju podrazumijevaju širenje korpusa i detaljniju kvantitativnu analizu.

BIBLIOGRAFIJA:

1. Alba Quiñones, V. de (2009). El análisis de errores en el campo del español como lengua extranjera: algunas cuestiones metodológicas. *Revista Nebrija de Lingüística Aplicada a la Enseñanza de Lenguas*, 5, 1-16.

2. Amara, N. (2015). Errors Correction in Foreign Language Teaching. *The Online Journal of New Horizons in Education*. Volime 5. Issue 3, 58-68.
3. Athanasiou, A. et al. (2016). Aligning ESP courses with the *Common European Framework of Reference for Languages*. *Language Learning in Higher Education* 6, 297-316.
4. Bachman, L. F. & Palmer, A. S. (1996). *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*. Oxford: Oxford University Press.
5. Bajrić, S. (2008). Le verbe faire en français contemporain: syntaxe et sémantique. *Suvremena lingvistika* 66, 143-197.
6. Bardel, C. (2006). La connaissance d'une langue étrangère romane favorise-t-elle l'acquisition d'une autre langue romane? *Acquisition et Interaction en Langue Étrangère (AILE)* 24, 149-180.
7. Bouvy, C. (2000). Towards the Construction of a Theory of Cross-linguistic Transfer. U Cenoz, J. & Jessner, U. (Ed.) *English in Europe: The Acquisition of a Third Language* (143-156). Clevedon: Multilingual Matters.
8. Cenoz, J. (2001). The Effect of Linguistic Distance, L2 Status and Age on *Cross-Linguistic Influence in Third Language Acquisition*. U Cenoz, J., Hufeisen, B. & Jessner, U. (Ed.) *Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives* (8-20). Clevedon: Multilingual Matters.
9. Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The MIT Press.
10. Clapham, C. (1996). *The development of IELTS: a study of the effect of background knowledge on reading comprehension*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Corder, S. P. (1967). The significance of learners' errors. *International Review of Applied Linguistics* 9, 147-159.
12. Corder, S. P. (1982). *Error Analysis and Interlanguage*. Oxford: Oxford University Press.
13. D'Annunzio, B. Seragiotto, G. (2007). *La valutazione e l'analisi dell'errore*. Venezia: Laboratorio ITALS – Dipartimento delle scienze del linguaggio. Università Ca' Foscari.
14. De Angelis, G. & Selinker, L. (2001). Interlanguage transfer and competing linguistic systems in the multilingual mind. U

- Cenoz, J., Hufeisen, B. & Jessner, U. (Ed.) *Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives* (42–58). Clevedon: Multilingual Matters.
15. Douglas, D. (2000). *Assessing Language for Specific Purposes*. Cambridge: Cambridge University Press.
 16. Douglas, D. (2001). Language for Specific Purposes assessment criteria: where do they come from? *Language Testing* 18, 171-185.
 17. Ellis, R. (1994). Learners errors and error analysis. U Ellis, R. (Ed.) *The study of second language acquisition* (47-72). Oxford: Oxford University Press.
 18. Hammarberg, B. (2001). Roles of L1 and L2 in L3 Production and Acquisition. U Cenoz, J., Hufeisen, B. & Jessner, U. (Ed.) *Cross-linguistic influence in third language acquisition: Psycholinguistic perspectives* (21-41). Clevedon: Multilingual Matters.
 19. Hamp-Lyons, L. & Lumley, T. (2001). Assessing language for specific purposes. *Language Testing* 18, 127-132.
 20. Han, Z. (2004). *Fossilization in Adult Second Language Acquisition*. Clevedon – Buffalo – Toronto – Sydney: Multilingual Matters.
 21. Han, Z. & Selinker, L. (2005). Fossilization in L2 Learners. U Hinkel, E. (Ed.) *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning* (455-479). Mahwah: Lawrence Erlbaum.
 22. Jacoby, S. & McNamara, T. (1999). Locating Competence. *English for Specific Purposes* 18, 213-242.
 23. Jaensch, C. (2013). Third language acquisition: Where are we now? *Linguistic Approaches to Bilingualism* 3, 73-93.
 24. James, C. (2013). *Errors in Language Learning and Use: Exploring Error Analysis*. London / New York: Routledge.
 25. Jernej, J. (2005). *Konverzacijska talijanska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
 26. Lado, R. (1971). *Linguistics Across Cultures*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
 27. Lennon, P. (1991). Error: Some Problems of Definition, Identification and Distinction. *Applied Linguistics* 12, 180-196.
 28. Richards, J. (1971). A Non-Contrastive Approach to Error Analysis. *English Language Teaching Journal*, 25, 204-219.

29. Selinker, L. (1972). Interlanguage. *Product Information International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 10, 209-241.
30. Serianni, L. (2016). *Grammatica italiana*. Torino: UTET.
31. Skinner, B. F. (2014). *Verbal Behavior*. Cambridge, MA: B. F. Skinner Foundation Reprint Series.
32. Stanič, D. (2017). Analisi degli errori nella produzione scritta degli studenti di italiano come LS a livello universitario. *Vestnik za tuje jezike / Journal for foreign languages*. Vol 9, 255-285.
33. Tan, S. (1990). The role of prior knowledge and language proficiency as predictors of reading comprehension among undergraduates. U Jong, J. (de) & Stevenson, D. (Ed) *Individualizing the assessment of language abilities* (214-224). Clevedon: Multilingual Matters.
34. Valetopoulos, F. (2010). Quelques réflexions sur les critères d'élaboration d'un corpus d'apprenants. U Cappeau, P. et al. (Ed.) *L'exemple et le corpus, quel statut?* (235-245). Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
35. Weinreich, U. (1979). *Languages in Contact: Findings and Problems*. The Hague / Paris / New York: Mouton Publishers.
36. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment* (2002). Cambridge: Cambridge University Press.

Prijevodi / Translations

John L. Austin
ISTINA¹

1. ‘ŠTA je istina?’ – reče podrugljivo Pilat i ne htjede da sačeka odgovor. Pilat je bio ispred svog vremena. Jer, sama ‘istina’ je apstraktna imenica, deva [kamila], to jest, logička konstrukcija, koja ne može proći pored oka čak i gramatičara. Prilazimo joj sa kapom i kategorijama u ruci: pitamo se da li je Istina neka supstancija (Istina, Tijelo Znanja), ili neki kvalitet (nešto poput crvene boje, što je inherentno istinama), ili neka relacija (‘korespondencija’)². Ali filozofi trebaju uzeti nešto što je bliže njihovoj vlastitoj veličini čime će se opteretiti. Ono o čemu treba raspravljati je upotreba, ili određene vrste upotrebe riječi ‘istinito’. *In vino*, vjerovatno, ‘*veritas*’, ali u trijeznom simpoziju ‘*verum*’.

2. Šta je to za šta kažemo da je istinito ili lažno? Ili, kako se izraz ‘je istinito’ pojavljuje u engleskim rečenicama? Odgovori se pojavljuju na prvi pogled raznovrsno. Kažemo (ili navodno kažemo) da su vjerovanja [beliefs] istinita, da su opisi [descriptions] ili objašnjenja / prikazi [accounts] istiniti, da su stavovi / postavke [propositions] ili tvrdnje [assertions] ili iskazi / izjave [statements] istiniti, te da su riječi ili rečenice [sentences] istinite: to je da spomenemo samo izbor očiglednijih kandidata. Također kažemo (ili navodno kažemo) ‘Istinito je da mačka je na podmetaču’, ili ‘Istinito je reći da mačka je na podmetaču’, ili ‘“Mačka je na podmetaču” je istinito’. Također, povremeno primjećujemo da je neko drugi rekao nešto ‘jako istinito’ ili ‘to je istinito’ ili ‘prilično istinito’.

Većina (iako ne svi) ovih izraza, a i drugi osim toga, svakako se pojavljuju prilično prirodno. Ali čini se razumnim pitati postoji li neka upotreba ‘je istinito’ koja je primarna, ili neki generički naziv za ono što je razlog da uvijek kažemo ‘je istinito’. Koji se od ovih izraza, ako ikoji, treba uzeti *au pied de la lettre*? Odgovoriti na to neće nam uzeti dugo vremena, niti nas, možda, odvesti daleko: ali u filozofiji bukvalni smisao je početak ljestava.

Predlažem da sljedeći oblici budu primarni oblici izraza:
Istinito je (reći) da mačka je na podmetaču.

¹ Bilješka prevoditelja: Tekst je preveden iz knjige: J.L. Austin: *Philosophical Papers*. Edited by J.O. Urmson and G.J. Warnock Oxford: Clarendon Press, 1961. pp. 85-102. Okrugle zagrade (...) u tekstu potiču od autora teksta; uglaste zagrade [...] potiču od prevoditelja teksta.

² Dovoljno je očito da je ‘istina’ [truth] imenica, ‘istinito’ [true] pridjev i ‘istinito za’ [true of] prijedlog.

Taj iskaz (njegov & cet.) je istinit.
 Iskaz da mačka je na podmetaču je istinit.

Ali prvo o suparničkim kandidatima.

(a) Neki kažu da je ‘istina prvenstveno svojstvo vjerovanja’. No, može se posumnjati da je izraz ‘istinsko vjerovanje’ uopće uobičajen izvan filozofije i teologije: i čini se jasnim da se kaže da čovjek ima istinsko vjerovanje kada i u smislu da vjeruje u *nešto što* je istinito, ili vjeruje da je *nešto što* je istinito, istinito. Štoviše, ako je, kao što neki također kažu, vjerovanje ‘po svojoj prirodi neka slika’, onda je vjerovanje po svojoj prirodi ono što ne može biti istinito, iako može biti, na primjer, korektno.³

(b) Istiniti opisi [descriptions] i istinita objašnjenja / prikazi [accounts] su jednostavno različite vrste istinitih iskaza / izjava [statements] ili zbirki istinitih iskaza / izjava, kao što su istiniti odgovori i slično. Isto vrijedi i za stavove / postavke [propositions], u onoj mjeri u kojoj se iskreno kaže da su istiniti (a ne, kao što je to uobičajenije, smisleni, održivi, i tako dalje).⁴ Propozicija [stav, postavka] u pravu ili u geometriji je nešto značajno, obično generalizacija koju smo pozvani prihvatiti, a to se mora preporučiti argumentom: ona ne može biti izravni izvještaj o trenutnom posmatranju: ako pogledate i obavijestite me da mačka je na podmetaču, to nije propozicija [stav, postavka], iako je to jedna izjava [iskaz, saopštenje]. U filozofiji se, zapravo, ‘propozicija’ ponekad koristi na specijalan način za ‘značenje [menaning] ili smisao [sense] neke rečenice [sentence] ili porodice rečenica’: ali kolikogod mislili mi, puno ili malo, o ovoj upotrebi, propozicija [stav, postavka] u tom smislu ne može, u svakom slučaju, biti ono za što kažemo da je istinito ili lažno. Jer nikada ne kažemo: ‘Značenje (ili smisao) ove rečenice (ili ovih riječi) je istinito’: ono što stvarno kažemo je ono što kažu sudac ili porota, a to je da ‘*Ove riječi* uzete u tom smislu, ili ako im pripisujemo takvo i takvo značenje, ili tako interpretirane ili shvaćene, *jesu istinite*’.

(c) Doista se kaže da su riječi i rečenice istinite, prve često, a druge rijetko. Ali samo u određenom smislu. Riječi [words] o kojima raspravljaju filolozi, leksikografi, gramatičari, lingvisti, fonetičari, pisci, kritičari (stilski ili tekstualni) i tako dalje, nisu istinite ili lažne: one su

³ Sličnost [slike sa životom] istinita je *zbog* života [true to life] [kojeg slika odslikava], ali nije istinita o životu [true of life]. *Riječ* slika može biti istinita, samo zato što to *nije* slika.

⁴ Ovi su predikati primjenjivi i na ‘argumente’, za koje također ne kažemo da su istiniti, nego, na primjer, valjani.

pogrešno formirane, ili dvosmislene ili neispravne ili neprevodive ili neizgovorive ili pogrešno napisane ili arhaične ili deformisane ili što sve ne.⁵ Rečenice [sentences] u sličnim kontekstima su eliptične ili pomiješane ili aliterativne ili negramatične. Možemo, međutim, zbilja reći ‘Njegove završne riječi bile su vrlo istinite’ ili ‘Treća rečenica na 5. stranici njegova govora je sasvim lažna’: ali ovdje se ‘riječi’ i ‘rečenica’ odnose, kao što pokazuju demonstrativi (posesivne zamjenice, vremenski glagoli, određeni opisi, itd.), koji ih u ovoj upotrebi stalno prate, na riječi ili rečenicu koje *određena osoba koristi u određenoj prilici*. To jest, one referiraju (kao u primjeru ‘Mnoge istinite riječi izgovorene u šali’) na *izjave* [iskaze, saopštenja].

Izjava [iskaz, saopštenje] se daje [izjavljuje, iskazuje] i njeno davanje [iskazivanje, izjavljivanje] je historijski događaj, izgovaranje / izričaj [the utterance] od strane određenog govornika ili pisca određenih riječi (rečenica) publici s referencijom na neku historijsku situaciju, događaj ili što sve ne.⁶

Rečenica [sentence] je sastavljena *od* riječi, izjava [iskaz, saopštenje] se daje *u* riječima. Rečenica nije engleski jezik ili nije dobar engleski jezik, izjava nije u engleskom ili nije u dobrom engleskom jeziku. Izjave se daju, riječi ili rečenice se upotrebljavaju. Govorimo o *mojoj* izjavi [statement], ali o *ovoj engleskoj* rečenici (ako je rečenica moja, ja sam je skovao, ali ja nisam skovao izjavu). *Ista* rečenica [sentence] se koristi u činjenju (davanju) *različitih* izjava (kažem: ‘To je moje’, vi kažete ‘To je moje’): također se mogu koristiti u dva navrata ili od dvije osobe u davanju *iste* izjave, ali za to izričaj / izgovor [the utterance] mora biti načinjen sa referencijom na istu situaciju ili događaj.⁷ Govorimo o ‘izjavi

⁵ Peirce je na početku ukazao na to da postoje dva (ili tri) različita smisla riječi ‘riječ’, te je razvio jednu tehniku (‘brojenje’ riječi) za odlučivanje šta je ‘drugačiji smisao’. Ali njegova dva smisla nisu dobro definirana, i ima ih mnogo više – smisao koji ima riječ za neki određeni ‘vokabular’, filološki smisao u kojem je ‘grammar’ ista riječ kao ‘glamour’, tekstualni kritički smisao u kojem je određeni član ‘the’ u l. 254 napisan dva puta, i tako dalje. Sa svih njegovih 66 podjela znakova, Peirce, vjerujem, ne pravi razliku između rečenice [a sentence] i izjave [a statement].

⁶ ‘Historijski’, naravno, ne znači da ne možemo govoriti o budućim ili mogućim izjavama. Jedan ‘izvjesni’ govornik ne mora biti bilo koji određeni govornik. ‘Izričaj’ [utterance] ne mora biti javno izgovaranje, slušateljstvo može biti sâm govornik.

⁷ ‘Isto’ ne znači uvijek istu stvar. Zapravo to nema značenje na način na koji jedna ‘obična’ riječ poput ‘crven’ ili ‘konj’ ima značenje: to je (tipično) sredstvo za uspostavljanje i razlikovanje značenja običnih riječi. Poput riječi ‘stvarni’, to je dio našeg aparata u riječima za fiksiranje i prilagođavanje semantike riječi.

da S' ali o 'rečenici "S"', a ne o 'rečenici da S'.⁸

Kada kažem da je izjava [statement] ono što je istinito, ne želim se trajno vezati za jednu riječ. Na primjer, 'tvrđnja' ['assertion'] će u većini konteksta funkcionirati isto tako dobro, iako je možda malo šira. Obje riječi dijele tu slabost da su prilično ozbiljne (mnogo više nego općenitije riječi 'ono što ste rekli' ili 'vaše riječi') – premda smo možda općenito malo ozbiljni kad raspravljamo o istini bilo čega. Obje imaju zaslugu da jasno referiraju na historijsku upotrebu rečenice koju je neko izrekao, te da prema tome nisu tačno ekvivalentne 'rečenici'. Jer pomodna je pogreška uzeti kao primarno '(Rečenica) "S" je istinita (u engleskom jeziku)'. Ovdje dodavanje riječi 'u engleskom jeziku' služi da naglasi da se 'rečenica' ne koristi kao ekvivalent 'izjavi', tako da upravo to nije ono što može biti istinito ili lažno (i štoviše, 'istinito u engleskom jeziku' je zloupotreba, vjerovatno neko pogrešno modeliranje, i s jednim žalosnim učinkom na izrazima poput 'istinito u geometriji').

3. Kada je izjava [statement] istinita? Iskušenje je odgovoriti (barem ako se ograničimo na 'izravne' izjave): 'Onda kad izjava [iskaz, saopštenje] odgovara [corresponds] činjenicama [facts]'. I kao dio standardnog engleskog jezika to teško da može biti pogrešno. Doista, moram priznati da zapravo ne mislim da je to uopće pogrešno: teorija istine je niz truizama. Ipak, to može dovesti do zablude, najmanje.

Ako uopšte mora postojati komunikacija onakva kakvu postizemo jezikom, mora postojati zaliha nekih vrsta simbola koje komunikator ('govornik') može proizvesti 'po volji' i koje komunicirani ('slušatelj') može opažati: njih (simbole) se može nazvati 'riječima', iako, naravno, ne moraju biti ništa slično onome što bi inače trebale biti riječi – to bi mogle biti signalne zastave, itd. Mora postojati i nešto drugo osim riječi, onih riječi koje bi se trebale upotrebljavati za komuniciranje o nečemu: to se može nazvati 'svijet'. Ne postoji razlog zašto svijet ne bi trebao

⁸ Navodni znaci pokazuju da se riječi, iako izrečene [uttered] (u pisanom obliku), ne smiju uzimati kao izjava izricatelja [a statement by the utterer]. Ovo pokriva dva moguća slučaja: (i) slučaj gdje je ono o čemu treba raspravljati rečenica [sentence], (ii) slučaj gdje je ono o čemu treba raspravljati izjava [statement] koja se daje u riječima koje su 'citirane'. Samo u slučaju (i) je ispravno reći jednostavno da znak za simbol [the token] obavlja dužnost za taj tip [the type] (pa čak i ovdje je sasvim neispravno reći da 'Mačka je na podmetaču' je *ime* neke engleske rečenice [sentence] – iako je moguće da je *The Cat is on the Mat* možda naslov nekog romana, ili bi neki bik mogao biti poznat kao *Catta est in matta*). Samo u slučaju (ii) postoji nešto istinito ili lažno, naime (ne citat već) izjava [the statement] iznesena u citiranim riječima.

uključivati riječi, u svakom smislu, osim smisla sâme izjave koja se u bilo kojoj prilici daje o svijetu. Nadalje, svijet mora pokazivati (mi to moramo opažati) sličnosti i različitosti (ne smije biti ni jedno bez drugoga): ako bi bilo šta bilo apsolutno nerazlučivo od bilo čega drugog ili potpuno drugačije od bilo čega drugog, ne bi bilo ništa za reći. I na kraju (za sadašnje svrhe, naravno, postoje i drugi uvjeti koje treba ispuniti) moraju postojati dva skupa konvencija:

Opisne konvencije koje povezuju riječi (= rečenice) sa *tipovima* stanja stvari, događaja, itd., koje se mogu naći u svijetu.

Demonstrativne konvencije koje povezuju riječi (= izjave) sa *historijskim* situacijama, itd., koje se mogu naći u svijetu.⁹

Kaže se da je izjava [statement] istinita onda kada je historijsko stanje stvari sa kojim je u korelaciji putem demonstrativnih konvencija (s onim na koje referira) onog tipa¹⁰ s kojim je rečenica [sentence], koja je upotrijebljena za njeno pravljenje, u korelaciji s opisnim konvencijama.¹¹

3a. Nevolje proizlaze iz upotrebe riječi ‘činjenice’ (‘facts’) za historijske situacije, događaje, itd., i općenito, za svijet. Jer ‘činjenica’ se redovno koristi u povezanosti sa ‘da’ u rečenicama ‘Činjenica je da S’ ili

⁹ Oba skupa konvencija mogu biti zajedno uključena pod ‘semantika’. Ali oni se uveliko razlikuju.

¹⁰ ‘je onog tipa s kojim’ znači ‘dovoljno je nalik na standardna stanja stvari s kojima’. Dakle, da bi izjava [a statement] bila istinita, jedno stanje stvari [one state of affairs] mora biti *slično* nekim drugim, što je prirodni odnos, ali *dovoljno* slično da zaslužuje isti ‘opis’, koji više nije čisto prirodni odnos. Reći ‘Ovo je crveno’ nije isto što i reći ‘Ova je kao one’, pa čak ni kao ‘Ova je kao one koje se zovu crvene’. Da su stvari *slične*, ili čak ‘egzaktno’ slične, mogu doslovno vidjeti, ali da su one *iste*, ne mogu doslovno vidjeti - u njihovom nazivanju po njihovoj istoj boji konvencija je uključena dodatno uz konvencionalni izbor imena koje treba dati za boju za koju si rekao je da jest.

¹¹ Problem je u tome što rečenice sadrže riječi ili verbalne instrumente koji služe i opisnim i demonstrativnim svrhama (da ne spominjemo druge svrhe), često oboje odjednom. U filozofiji pogrešno opisujemo deskriptivnu (teoriju univerzalnog) ili demonstrativnu za deskriptivnu (teoriju monada). Rečenica koja se obično razlikuje od puke riječi ili fraze karakterizirana je time da sadrži minimum verbalnih demonstracijskih instrumenata (Aristotelovo ‘referiranje na vrijeme’); ali mnoge demonstrativne konvencije su neverbalne (pokazivanja, itd.), a pomoću njih možemo napraviti izjavu u jednoj riječi koja nije ‘rečenica’. Dakle, ‘jezici’ poput znakova (saobraćaja itd.) koriste sasvim različite medije za svoje deskriptivne i demonstrativne elemente (znak na pošti, za mjesto poštanskog ureda). I kako god mnogo govornih demonstracijskih instrumenata koristimo kao pomoćna sredstva, *uvijek* mora postojati neverbalno *porijeklo* tih koordinata, što je smisao izgovaranja izjave.

‘To je činjenica da S’ i u izrazu ‘Činjenica da S’, a sve to podrazumijeva da bi bilo istinito reći da S.¹²

To nas može navesti na pretpostavku da

(i) je ‘činjenica’ samo alternativni izraz za ‘istinitu izjavu’ [statement]. Primjećujemo da kada detektiv kaže ‘Pogledajmo činjenice’ on ne puže po tepihu, već nastavlja izgovarati jedan niz izjava: govorimo čak o ‘iznošenju / saopštavanju činjenica’;

(ii) za svaku istinitu tvrdnju postoji ‘jedna’ i samo njoj tačno odgovarajuća / korespondirajuća činjenica – svakoj kapi odgovara jedna glava.

(i) je ono što dovodi do nekih pogrešaka u ‘koherencijskim’ ili formalističkim teorijama; (ii) do nekih pogrešaka u teorijama ‘korespondencije’. Ili pretpostavljamo da tamo nema ničega osim same istinite izjave, ništa čemu ona odgovara, inače ćemo naseliti svijet lingvističkim *Doppelgänger*-ima (dvojnica) (i pretjerano prenaseliti - svaki grumen ‘pozitivne’ činjenice obložiti masivnom koncentracijom ‘negativnih’ činjenica, svaku sitnu, detaljnu činjenicu obogatiti velikodušnim općim činjenicama, i tako dalje).

Kada je izjava / iskaz [statement] istinita, postoji, *naravno*, stanje stvari koje je čini istinitom i koje je *toto mundo* različito od istinite izjave o tome: ali jednako naravno, to stanje stvari možemo *opisati* samo u *riječima* (ili u istim ili, srećom, u drugim). Mogu samo opisati situaciju u kojoj je istinito reći da se osjećam bolesno na način da kažem da je to

¹² [Za bilješku 4 vidi str. 91.]

Koristim sljedeće skraćenice:

S	za mačka je na podmetaču	(S for the cat is on the mat)
ST	za istina je da mačka je na podmetaču	(ST for it is true that the cat is on the mat)
tst	za izjava da	(the statement that)

Uzimam tstS kao svoj primjer posvuda, a ne, recimo, tst Julije Cezar je bio ćelav ili tst Sve mazge su neplodne, jer ove obje posljednje na različite načine vode ka tome da previdimo razliku između rečenice [sentence] i izjave [statement]: očito imamo u jednom slučaju rečenicu koja se može upotrijebiti za referiranje na samo jednu historijsku situaciju, a u drugom izjavu bez referiranja na barem (ili na bilo koju određenu) jednu.

Ako bi prostor dopustio druge tipove izjava (egzistencijalne, generalne, hipotetičke, itd.) trebalo bi se pozabaviti ovim: one dovode više do problema oko značenja a ne oko istine, iako se tu osjeti da postoje poteškoće sa hipotetičkim izjavama.

Ako je to ono što se podrazumijeva pod ‘“Kiša pada” istinito je ako i samo ako kiša pada’, za sada je dobro.

ona situacija u kojoj osjećam da sam bolestan (ili doživljam osjećaje mučnine):¹³ ali između saopštavanja / izjavljivanja, kolikogod da je istinsko, da se osjećam bolesno, i osjećanja bolesnosti, postoji veliki jaz.¹⁴

‘Činjenica da’ je jedan izraz osmišljen [dizajniran] za upotrebu u situacijama u kojima se zanemaruje razlika između istinitog iskaza [izjave, saopštenja] i stanja stvari [the state of affairs] o kojem je riječ kada se govori o istini; kao što je često od koristi u običnom životu, mada rijetko u filozofiji – prije svega u raspravljanju o istini, gdje je upravo naš posao da oslobodimo riječi iz svijeta i držimo ih dalje od njega. Postaviti pitanje: ‘Da li je činjenica da S istinita izjava da S ili ono o čemu je ona istinita?’ može stvoriti apsurdne odgovore. Da uzmemo jednu analogiju: mada možemo smisljeno da pitamo: ‘Da li *jašemo* riječ “slon” ili tu životinju?’ i podjednako je smisljeno ‘Da li *pišemo* tu riječ ili tu životinju?’. Besmisleno je pitati: ‘Da li *definiramo* tu riječ ili tu životinju?’ Jer definiranje slona (pretpostavimo li da to ikada uradimo) je složen opis operacije koja uključuje i riječ i životinju (fokusiramo li sliku ili bojni brod?); i tako je govorenje o ‘činjenici da’ složen način govorenja o situaciji koja uključuje oboje, i riječi i svijet.¹⁵

3b. ‘Korespondira’ takođe stvara probleme, jer se obično daje previše ograničeno ili previše šareno značenje, ili ono koje u ovom kontekstu ne može da se održi. Jedina bitna stvar je ova: da korelacija između riječi (= rečenica) i vrste situacije, događaja i itd., treba biti takva da kada je izjava [statement] u tim riječima načinjena u odnosu na historijsku situaciju tog tipa, onda je izjava istinita, *apsolutno i čisto* konvencionalna. Apsolutno smo slobodni da odredimo *bilo koji* simbol da opišemo bilo koju vrstu [type] situacije, sve dotle dok je istinita. U nekom siromašnom i slabo razvijenom jeziku bi jedna tš budalaština mogla biti istinita u istim okolnostima kao i izjava [statement] u engleskom jeziku da su Narodni Liberali izbor naroda.¹⁶ Nema potrebe za riječima koje se koriste u prav-

¹³ Ako je to ono što se podrazumijeva pod ‘ “Kiša pada” istinito je ako i samo ako kiša pada’, za sada je dobro.

¹⁴ Potrebno je dvoje da bi se napravila istina. Otuda (očigledno) ne može postojati kriterij istine u smislu neke osobine koja se može otkriti u samoj izjavi koja će otkriti da li je ona istinita ili lažna. Stoga se i izjava ne može bez apsurdna odnositi na samu sebe.

¹⁵ ‘Istina je da S’ i ‘Činjenica je da S’ su primjenjivi u istim okolnostima; kapa odgovara kada postoji glava koja se uklapa. Druge riječi mogu ispuniti istu ulogu kao i činjenica: kažemo, npr. ‘Situacija je takva da S’.

¹⁶ Možemo koristiti i ‘besmislice’ (šifre) čak i sada kao kodnu riječ: ali kod, kao transformacija jezika, razlikuje se od jezika, a šifrirana riječ nije (ne naziva se) onim što je ‘istinito’.

ljenju istinite izjave kako bi se na bilo koji način ‘zrcalilo’, ma koliko bilo indirektno, bilo koje obilježje situacije ili događaja; da bi bila istinita, da bi reproducirala ‘mnogostrukost’, recimo, ili ‘strukturu’ ili ‘formu’ stvarnosti, izjava ne treba ništa više nego da riječ mora biti odjek [echoic] ili pisana piktografski. Pretpostaviti da se to događa jest ponovno pasti u pogrešku čitanja obilježja jezika u svijetu.

Što je više rudimentaran jezik, to će, češće, imati tendenciju da ima ‘jednu’ riječ za visoko ‘složen’ tip situacije. To ima takve nedostatke da jezik postaje zapleten za učenje i nesposoban da se nosi sa situacijama koje su nestandardne, nepredviđene, za koje možda nema riječi. Ako odemo u inostranstvo opremljeni samo knjigom fraza, možemo provesti dugo vremena u učenju napamet –

Al-moest-faïnd-etschârwoûmen,
Maîwil-iz-waurpt (bènt),

i tako dalje i tako dalje, ali suočeni sa situacijom u kojoj imamo olovku naše tetke, nalazimo se prilično nesposobnim da to kažemo. Karakteristike razvijenijeg jezika (artikulacija, morfologija, sintaksa, apstrakcija, itd.), ne čine izjave u njemu sposobnijim da budu istinite ili sposobne da budu istinitije, nego ih čine prilagodljivijim, lakše naučivim, više sveobuhvatnim, preciznijim i tako dalje; i *ovi* ciljevi mogu bez sumnje biti unaprijeđeni tako što će jezik (bonus koji dolazi od prirode tog medija) ‘odražavati’ na konvencionalne načine svojstva opisana u svijetu.

Pa ipak, čak i kada jezik jako ‘odražava’ takva svojstva (i da li to čini ikada?), istina izjava i dalje ostaje, kao što je to bio slučaj sa rudimentarnim jezicima, stvar riječi koje se koriste kao one *konvencionalno dodijeljene* za situacije tipa na koje riječi referiraju. Slika, kopija, replika, fotografija – *nikada* nisu istinite, ukoliko su reprodukcije, proizvedene prirodnim ili mehaničkim sredstvima. Reprodukcijska može biti precizna ili realistična / životolika (u skladu sa originalom), kao što gramofonska snimka ili transkript može biti, ali nije istina nečega [true of], kao što zapisnik nekog sudskog postupka može biti. Na isti način (prirodni) znak (*od*) nečega može biti nepogrešiv ili nepouzdan, ali samo (vještački) znak za nešto može biti ispravan ili pogrešan.¹⁷

¹⁷ Berkeley je pobrkao ova dva. Neće biti knjiga (books) u tekućim potocima (brooks) sve dok ne osvane hidro-semantika. [Odnosi se na Šekspirove strofe iz *As You Like It*, II, 1: ‘And this our life, exempt from public haunt, / Finds tongues in trees, books in the running brooks, / Sermons in stones, and good in everything.’ - *prim.prev.*]

Postoje mnogi prijelazni stupnjevi između istinitog objašnjenja i vjerne slike, kao što je ovdje pomalo suprotstavljeno, i iz proučavanja tog (dugotrajna stvar) možemo dobiti najjasniji uvid u kontrast. Na primjer, zemljopisne karte: one se mogu nazivati slikama, ali su visoko konvencionalizirane slike. Ako zemljopisna karta može biti jasna ili tačna ili pogrešna, poput izjave [statement], zašto ne može biti istinita ili povećana? Kako se ‘simboli’ koji se koriste u izradi karata razlikuju od onih koji se koriste u izradi izjava? S druge strane, ako fotografija zemlje iz zraka nije karta, zašto nije? A kada karta postaje dijagram? To su stvarno prosvjetljujuća pitanja.

4. Neki su rekli da –

Reći da je neka tvrdnja [assertion] istinita nije nikakva daljnja tvrdnja.

U svim rečenicama [sentences] oblika ‘*p* je istinito’ izraz ‘je istinito’ je logički suvišan.

Reći da je stav [proposition] istinit samo je tvrditi to [to assert it], a reći da je lažan je samo tvrditi njegovu kontradikciju.

Ali, to je pogrešno. TstS (osim u paradoksalnim slučajevima isforsirane i sumnjive konstrukcije) referira na svijet ili bilo koji njegov dio, isključujući tstS, tj. sebe.¹⁸ TstST referira na svijet ili neki njegov dio, *uključujući* tstS, iako opet ponovo isključuje sebe, tj. tstST. To znači da tstST referira na nešto na što tstS ne može referirati. Naravno, TstST ne uključuje bilo koju izjavu [statement] koja referira na svijet isključujući tstS koji nije već ranije uključen u tstS – čak i više, čini se sumnjivim da li on uključuje tu izjavu o svijetu koja je isključena u tstS koja je načinjena kada kažemo da S. (Ako tvrdim da je tstS istinita, trebamo li se doista složiti da sam izjavio da S? Samo ‘implikacijom’.)¹⁹ Ali sve to ni najmanje ne doprinosi da se pokaže da tstST nije izjava različita od tstS. Ako gospodin Q napiše na oglasnoj ploči ‘g. W je provalnik’, onda se održava suđenje kako bi se odlučilo je li objavljena izjava gospodina Q-a da je g. W provalnik kleveta. Nalazi se da ‘Izjava g. Q-a bila je istinita (materijalno i činjenično)’. Nakon toga se održava drugo suđenje, kako bi se odlučilo je li gospodin W provalnik, u kojem izjava g. Q-a više nije u raz-

¹⁸ Izjava se može odnositi na ‘sebe’ u smislu, na primjer, upotrijebljene rečenice ili izgovorenog izričaja za njeno pravljenje (‘izjava’ nije izuzeta od svake nejasnoće). Ali paradoks se javlja ako se izjava odnosi na sebe u punokrvnijem smislu, u smislu izjavljivanja da je ona istinita ili da izjavljuje (saopštava) ono na što se ona odnosi (‘Ova izjava govori o Katonu’).

¹⁹ I ‘implikacijom’ tstST tvrdi nešto o činjenju izjave koju tstS sigurno ne tvrdi.

matranju. Presuda glasi ‘g. W je provalnik’. Teško je obaviti drugo suđenje: zašto se to radi ako je presuda ista kao i prethodni nalaz?²⁰

Ono što se pri tome osjeća jest da je dokaz koji se uzima u obzir pri donošenju jedne presude isti kao i onaj koji se razmatra pri donošenju druge. To nije potpuno tačno. To je samo približno tačno da kad god je *tstS* istinito onda je *tstST* također istinito i obrnuto, i da kad god je *tstS* lažno *tstST* je također lažno i obratno.²¹ Tvrdi se da su riječi ‘je istinito’ logički suviše jer se vjeruje da općenito ako su bilo koje dvije izjave [statements] uvijek zajedno istinite i uvijek zajedno lažne onda moraju značiti isto. Sada, bez obzira na to je li to općenito smisljeno shvatanje, može se u njega sumnjati. Ali čak i ako jest, zašto se ne bi slomilo u slučaju tako očigledno ‘izvanrednog’ izraza kao što je ‘je istinito’? Pogreške u filozofiji notorno se javljaju kroz razmišljanje o tome da ono što važi kod ‘običnih’ riječi poput ‘crveno’ ili ‘režanje’ također mora važiti za neobične riječi poput ‘stvarno’ ili ‘postoji’. Ali očigledno je da je ‘istinito’ upravo takva neobična riječ.²²

Postoji nešto neobično u vezi s ‘činjenicom’ koju opisuje *tstST*, što nas može natjerati da oklijevamo da to uopće nazovemo ‘činjenicom’; naime, da je odnos između *tstS* i svijeta kojeg postojanje se tvrdi *čisto konvencionalni* odnos (onaj odnos kojeg ‘mišljenje čini takvo’). Jer svjesni smo da je taj odnos onaj koji bismo mogli mijenjati po volji, dok želimo ograničiti riječ ‘činjenica’ na *jake* činjenice, činjenice koje su prirodne i nepromjenjive, ili na bilo koji način nepromjenjive po volji. Stoga, da bismo uzeli analogni slučaj, ne bismo voljeli nazvati činjenicom to da riječ slon znači ono što znači, iako nas se može potaknuti da to nazovemo (mekom) činjenicom i premda, naravno, nemamo oklijevanja da kažemo da je činjenica to da suvremeni govornici engleskog jezika koriste tu riječ tako kako je koriste.

Važna stvar o ovom shvatanju je da ono brka laž i negaciju: jer prema njemu, isto je reći: ‘On nije kod kuće’, kao reći ‘Lažno je da je on kod kuće’. (Ali što ako niko nije rekao da je on kod kuće? Što ako leži na spratu mrtav?) Previše filozofa tvrdi, kad zabrinuto žele objasniti negaciju, da je negacija samo afirmacija drugog reda (u smislu da je određena

²⁰ To nije sasvim pravedno: postoje mnogi pravni i osobni razlozi za održavanje dva suđenja koja, međutim, ne utječu na to da pitanje o kojem se sudí nije isto.

²¹ Nije sasvim točno, jer se *tstST* uopće primjenjuje samo kada je *tstS* predviđen kao napravljen i provjeren.

²² *Unum, verum, bonum* - stari favoriti zaslužuju njihovu slavnu osobu. Nešto je čudno u svakom od njih. Teorijska teologija je oblik onomatolatrije.

afirmacija prvog reda pogrešna), međutim, kada su zabrinuti da objasne lažnu tvrdnju, kažu da tvrditi da je izjava lažna jeste samo tvrditi njenu negaciju (kontradikciju). Nemoguće je ovdje riješiti tako temeljnu stvar.²³ Dopustite mi samo tvrditi sljedeće. Afirmacija i negacija su upravo na jednom istom nivou, u tom smislu da ne može postojati jezik koji ne sadrži konvencije za oboje i da oboje jednako izravno referiraju na svijet, a ne na izjave o svijetu: dok jezik može sasvim dobro postojati bez ikakvog sredstva za obavljanje funkcije ‘istinito’ i ‘lažno’. Svaka zadovoljavajuća teorija istine mora biti sposobna podjednako se nositi s lažnošću:²⁴ ali samo na temelju ove fundamentalne konfuzije može se tvrditi da ‘je lažno’ logički suvišno.

5. Postoji još jedan način da se vidi da izraz ‘je istinito’ nije logički suvišan i da se shvati kakva je vrsta izjave to kad se kaže da je određena izjava istinita. Postoje brojni drugi pridjevi koji su u istoj klasi kao ‘istinito’ i ‘lažno’, koji se tiču, dakle, odnosa između riječi (izgovorenih

²³ Sljedeća dva skupa logičkih aksioma su, kao što ih Aristotel (iako ne i njegovi nasljednici) postavlja, sasvim različiti:

(a) Nijedna izjava ne može biti istinita i lažna.

Nijedna izjava ne može biti ni istinita ni lažna.

(b) Od dvije kontradiktorne izjave –

Obje ne mogu biti istinite.

Obje ne mogu biti lažne.

Drugi skup zahtijeva definiciju kontradiktornosti i obično je spojen s nesvjesnim postulatom da za svaku izjavu postoji jedna i samo jedna druga izjava takva da su one uzete u paru kontradiktorne. Sumnjivo je u kolikom obimu svaki jezik ima ili mora sadržavati kontradiktornosti, ma kako definirane, kako bi zadovoljile i ovaj postulat i skup aksioma (b).

Oni takozvani ‘logičkih paradoksa’ (teško da su prava klasa) koji se tiču ‘istinitog’ i ‘lažnog’ ne smiju se svesti na slučajevne samo-kontradikcije, ništa više nego što ‘S, ali ne vjerujem da’ je. Izjava koja kaže da je sama po sebi istinita, jednako je apsurdna kao i da je sama po sebi lažna. Postoje i druge vrste rečenica koje vrijeđaju temeljne uvjete svake komunikacije na način koji je različit od načina na koji je ‘Ovo je crveno i nije crveno’ vrijeđa, npr. ‘To (ja) ne postoji’, ili jednako apsurdan ‘To postoji (ja postojim)’. Ima više smrtnih grijeha nego jedan; put do spasenja ne leži u bilo kojoj hijerarhiji.

²⁴ Biti lažan znači (ne, naravno, odgovarati ne-činjenici, već) pogrešno korespondirati s nekom činjenicom. Neki nisu vidjeli kako onda, budući da izjava [iskaz, saopštenje] koja je lažna ne opisuje činjenicu s kojom je u pogrešnoj korespondenciji (ali je pogrešno opisuje), znamo s kojom se činjenicom ona uspoređuje: to je bilo zato što su mislili da su sve jezične konvencije opisne -ali demonstrativne konvencije su one koje fiksiraju situaciju na koju se izjava odnosi. Nijedna izjava ne može u sebi još navoditi na što sama referira.

sa referiranjem na historijsku situaciju) i svijeta, a koje ipak niko ne bi odbacio kao logički suviše. Kažemo, na primjer, da je određena izjava [statement] pretjerana ili nejasna ili ogoljena, opis [description] pomalo grub ili zavodljiv ili ne baš dobar, objašnjenje [account] više općenito ili previše široko. U ovakvim slučajevima besmisleno je insistirati na tome da se jednostavnim riječima odluči je li izjava ‘istinita ili lažna’. Je li istinito ili lažno da Belfast je sjeverno od Londona? Da galaksija je oblika prženog jajeta? Da Beethoven je bio pijanac? Da Wellington je dobio bitku kod Waterlooa? Postoje različiti *stupnjevi i dimenzije* uspjeha u činjenju izjava: izjave se uvijek više ili manje labavo uklapaju u činjenice, na različite načine u različitim prigodama za različite namjere i svrhe. Ono što može postići najveću ocjenu na općem testu znanja može u drugim okolnostima dobiti ocjenu nedovoljno. Čak i najobičniji jezici možda neće uspjeti ‘raditi’ u neobičnoj situaciji ili se uhvatiti u koštac, ili se razumno snalaziti, s novim otkrićima: je li istinito ili lažno da pas kruži oko krave?²⁵ Štoviše, šta sa velikom skupinom slučajeva u kojima izjava nije toliko lažna (ili istinita) koliko je neprikladna, *nepodesna* (‘Svi znakovi kruha’ govorilo se kad je kruh bio pred nama)?

Postajemo opsjednuti ‘istinom’ kada raspravljamo o izjavama, baš kao što postajemo opsjednuti ‘slobodom’ kada raspravljamo o ponašanju. Sve dok smatramo da ono što se uvijek i jedino trebalo odlučiti jeste da li je određena radnja učinjena slobodno ili nije, nigdje ne dolazimo: ali čim se umjesto toga okrenemo brojnim drugim priložima koji se koriste u istoj vezi (‘slučajno’, ‘nevoljko’, ‘nenamjerno’, itd.), stvari postaju lakše i mi dolazimo do znanja da nije potreban završni zaključak forme ‘Ergo, to je učinjeno slobodno (ili ne-slobodno)’. Slično slobodi, istina je goli minimum ili iluzorni ideal (istina, cijela istina i ništa osim istine o, recimo, bitki kod Waterlooa ili Primavere).

6. Ne samo da je naivno pretpostaviti da je sve ono što se želi izjaviti ‘istinito’, nego se dalje može postaviti pitanje je li svaka ‘izjava’

²⁵ Postoji ovdje puno smisla u ‘koherencijskim’ (i pragmatičkim) teorijama istine, unatoč tome što nisu znali cijeniti banalan ali središnji smisao da je istina stvar odnosa između riječi i svijeta, i uprkos njihovom tvrdoglavom *Gleichschaltungu* sve različite vrste pogrešaka podveli pod jedno poglavlje o ‘djelomično istinitom’ (što je nakon toga pogrešno izjednačeno sa ‘dijelom istine’). Teoretičari ‘korespondencije’ prečesto govore kao što bi govorio neko ko smatra da je svaka zemljopisna karta tačna ili netačna; da je tačnost jedinstvena i jedina vrlina zemljopisne karte; da svaka zemlja može imati samo jednu tačnu zemljopisnu kartu; da zemljopisna karta u većem mjerilu ili s različitim značajkama mora biti karta druge zemlje; i tako dalje.

uopće teži cilju da bude istinita. Načelo logike, da ‘svaka tvrdnja mora biti istinita ili lažna’, predugo je djelovalo kao najjednostavniji, najuvjerljiviji i najrasprostranjeniji oblik falacije opisa. Filozofi pod njezinim utjecajem prisilno su protumačili sve ‘propozicije’ [stavove] po modelu izjave [statement] da je određena stvar crvena, koja je izjava davana onda kada je stvar o kojoj je riječ trenutno promatrana.

U posljednje vrijeme shvatilo se da mnogi izričaji [utterances] koji su trebali biti uzeti kao izjave [statements] (samo zato što nisu, na temelju gramatičkog oblika, klasificirani kao zapovijedi, pitanja, itd.) zapravo nisu opisni, niti podložni biti istiniti ili lažni. Kada izjava nije izjava? Kada je formula u računu, kada je performativni izričaj, kada je vrijednosni sud, kada je definicija, kada je dio djela fikcije. Postoji mnogo takvih sugeriranih odgovora. Jednostavno nije posao takvih izričaja da ‘odgovaraju činjenicama’ (pa čak i istinske izjave imaju druge zadaće osim onih da također korespondiraju).

To je stvar odluke koliko daleko trebamo i dalje nazivati takve maskarade ‘izjavama’ i koliko bismo trebali biti spremni proširiti namjenu ‘istinitog’ i ‘lažnog’ u ‘različitim smislovima’. Moj vlastiti osjećaj je da je bolje, kad se jednom maskarada otkrije, da se *ne* nazove izjavom, i da se *ne* kaže da je istinita ili lažna. U običnom životu većinu njih uopće ne bismo trebali nazivati izjavama [statements], iako to možda mogu činiti filozofi i gramatičari (ili ih se, bolje rečeno, može sve skupiti pod izraz umjetnost ‘propozicija’). Mi pravimo razliku između ‘Rekli ste da ste obećali’ i ‘Izjavili ste da ste obećali’: prvo može značiti da ste rekli ‘obećavam’, dok ovo drugo znači da ste rekli ‘obećao sam’: ovo drugo, za što kažemo da ste ‘izjavili’, je nešto što je istinito ili lažno, dok za prvo, koje nije istinito ili lažno, koristimo širi glagol ‘kazati’. Slično tome, postoji razlika između ‘Vi kažete da je ovo (nazivate ovo) dobra slika’ i ‘Vi izjavljujete da je ovo dobra slika’. Štoviše, sve dok je stvarna priroda aritmetičkih formula, recimo, ili geometrijskih aksioma ostala neprepoznata, i za njih se mislilo da bilježe informacije o svijetu, bilo ih je razumno nazvati ‘istinitim’ (a možda čak i ‘izjavama’ – ako su ih ikad tako nazivali?); ali, nakon što je prepoznata njihova priroda više ne osjećamo iskušenje da ih nazovemo ‘istinitim’ ili da osporimo njihovu istinitost ili lažnost.

U do sada razmatranim slučajevima, model ‘Ovo je crveno’ srušio se jer ‘izjave’ povezane s njim nisu po prirodi takve da odgovaraju činjenicama uopće-te riječi nisu opisne riječi, i tako dalje. Ali postoji i druga vrsta slučaja u kojoj su riječi opisne riječi, a ‘propozicija’ na neki način

mora odgovarati činjenicama, ali ne baš na način na koji ‘Ovo je crveno’ i slične izjave postavljene da budu istinite trebaju da to čine.

U teškoj situaciji za ljude, u kojoj nam naš jezik treba pomoći, želimo možda govoriti o stanjima stvari koja nisu uočena ili trenutno nisu promatrana (na primjer, budućnost). I premda *možemo* izjaviti bilo šta ‘kao činjenicu’ (koja će izjava onda biti istinita ili lažna²⁶), ne trebamo to činiti: trebamo samo reći ‘Mačka *može biti* na podmetaču’. Ovaj izričaj je sasvim različit od *tstS* – to uopće nije izjava (nije istinit ili lažan; kompatibilan je s ‘Mačka možda *nije* na podmetaču’). Na isti način, situacija u kojoj se raspravlja o tome je li *tstS* istinit razlikuje se od situacije u kojoj se raspravlja o tome je li *vjerojatno* da S. *Tst* je vjerojatno da S neprikladno, nepodesno, u situaciji u kojoj je možemo napraviti, i, mislim, obrnuto. Ovdje nije naš posao raspravljati o vjerovatnosti: ali vrijedi primijetiti da su izrazi ‘Istinito je da’ i ‘Vjerovatno je da’ na istoj liniji zadataka,²⁷ i do sada nespojivi.

7. U nedavnom članku u časopisu *Analysis*, g. Strawson je iznio stajalište o istini za koje će biti jasno da ga ne prihvatam. On odbacuje ‘semantičko’ objašnjenje istine na savršeno ispravnom temelju da se fraza ‘je istinito’ ne koristi u govoru o *rečenicama* [sentences], podupirući to jednom ingenioznom hipotezom o tome kako bi značenje moglo biti pobrkano s istinom. Ali to neće biti dovoljno da pokaže ono što želi, da se ‘je istinito’ ne koristi u govoru o (ili da ‘istina nije svojstvo’) bilo čemu. Jer ona se koristi u govoru o *izjavama* [statements] (koje u njegovom članku ne razlikuje jasno od rečenica). Nadalje, on podupire gledište o ‘logički suvišnom’ do te mjere da se slaže s time da kaže da ST nije dalje pravljenje tvrdnje [assertion] uopće, osim tvrdnje da S: ali s time se ne slaže u onoj mjeri u kojoj misli da reći da ST *je* nešto *činiti* više nego samo tvrditi da S - naime, da je to *potvrditi* ili *odobriti* (ili nešto takvo) tvrdnju [assertion], napravljenu ili uzetu kao što je već učinjeno, da S. Bit će jasno da ne prihvatam i zašto ne prihvatam prvi dio ovoga; ali šta je s drugim dijelom? Slažem se s time da reći da ST ‘je’ vrlo često, i prema sve važnijoj jezičnoj prigodi, potvrditi *tstS* ili odobriti ili šta sve ne; ali to ne može pokazati da reći da ST nije isto tako i istodobno napraviti tvrdnju o *tstS*. Reći da vam vjerujem ‘je’ tom prilikom prihvatiti vašu izjavu [statement]; ali to je također i činjenje tvrdnje [assertion], koja nije

²⁶ Iako još nije prikladno da se to ikako imenuje. Iz istog razloga, ne možemo lagati ili govoriti istinu o budućnosti.

²⁷ Usporedite čudna ponašanja ‘bilo’ i ‘biti će’ kada se pridruže sa ‘istinito’ i ‘vjerovatno’.

napravljena strogo performativnim izričajem 'Prihvatam vašu izjavu'. Uobičajeno je da sasvim obične izjave imaju performativni 'aspekt': reći da ste rogonja može vas uvrijediti, ali je isto tako istodobno i davanje izjave koja je istinita ili lažna. Štoviše, čini se da se gospodin Strawson ograničio na slučaj u kojem *kažem* 'Vaša izjava je istinita' ili nešto slično; ali šta u slučaju u kojem izjavljujete da S i ja ne *kažem* ništa osim ' *pogledajte i vidite*' da li je vaša izjava istinita? Ne vidim kako bi se ovaj kritični slučaj, za koji se ništa analogno ne može navesti sa strogo performativnim izričajima, mogao tako predstaviti kako bi se odgovorilo na postupanje gospodina Strawsona.

Još posljednja primjedba: ako se prizna (*ako*) da se više dosadan, ali zadovoljavajući odnos između riječi i svijeta koji je ovdje razmotren doista događa, zašto izraz 'je istinito' ne bi bio naš način opisivanja toga? A ako nije, šta je drugo još?

Preveo s engleskog jezika: Nijaz Ibrulj

Willard Van Orman Quine
BILJEŠKE O TEORIJI REFERENCIJE¹

Kad se raskol između značenja i referencije pravilno uzme,² problemi koji se široko nazivaju semantikom razdvajaju se u dva područja tako fundamentalno različita da ne zaslužuju uopšte zajednički naziv. Ona se mogu nazvati *teorijom značenja* i *teorijom referencije*. ‘Semantika’ bi bilo dobro ime za teoriju značenja, da nije činjenice da neka od najboljih djela u tzv. semantici, osobito djela Tarskog, pripadaju teoriji referencije. Glavni pojmovi u teoriji značenja, osim samog značenja, su *sinonimija* (ili istovjetnost značenja), *signifikacija* (ili posjedovanje značenja) i *analitičnost* (ili istina na temelju značenja). Drugi je *implikacija* ili analitičnost uvjetovanog. Glavni pojmovi u teoriji referencije su *imenovanje*, *istina*, *denotacija* (ili istina-za) i *ekstenzija*. Drugi je pojam *vrijednosti* varijabli.

Granice između područja nisu prepreke. Neka su data bilo koja dva područja, zamislivo je da neki pojam može biti sastavljen od pojmova iz oba područja. Ali ako se to dogodi u slučaju teorije značenja i teorije referencije, vjerojatno bi trebali računati taj hibridni pojam u teoriju značenja - naprosto zato što je teorija značenja u lošijem stanju od teorije referencije, te je stoga ozbiljnija od te dvije pretpostavke.

Primijenjen na diskurs u eksplicitnom kvantitativnom obliku jezika, pojam ontološkog obavezivanja pripada teoriji referencije. Jer kazati da jedna data forma egzistencijalne kvantifikacije pretpostavlja objekte određene vrste znači prosto reći da je otvoreni iskaz koji slijedi za kvantifikatorom istinit za neke objekte te vrste i nijedan koji nije te vrste. Sve dok poduzimamo da govorimo o ontološkom obavezivanju jednog dijela diskursa, ne u nekoj eksplicitnoj kvantifikacijskoj formi jezika, a sa druge strane da oslanjamo naš slučaj na navodnoj sinonimiji između datih tvrdnji i njihovih prijevoda u kvantifikacijskom jeziku, mi smo naravno uključeni u teoriju značenja.

Kod neke date teorije, jedan od njenih filozofski zanimljivih aspekata koji možemo istražiti je njena ontologija. No, također možemo istra-

¹ Tekst je preveden iz W.V.O.Quine: *From a Logical Point of View*. Harvard University Press. Second Edition, 1980. pp. 130-139.

* Bilješka autora: Esej ‘Bilješke o teoriji referencije’ dijelom je nov, dijelom izvučen iz spomenutog članka, ‘Semantics and abstract objects’, a dijelom iz ‘Ontology and ideology’, *Philosophical Studies*, 1951.

² Vidi gore, str. 9, 21.

živati o njenoj *ideologiji* (dajemo dobar smisao za lošu riječ): koje se ideje mogu izraziti tom teorijom? Ontologija teorije ne stoji u jednostavnoj korespondenciji sa njenom ideologijom. Na primjer, razmotrite uobičajenu teoriju realnih brojeva. Njena ontologija iscrpljuje realne brojeve, ali njena ideologija - raspon pojedinačno izrazivih ideja - obuhvaća individualne ideje samo određenih realnih brojeva. Jer poznato je da nikakva notacija nije prikladna za zasebnu specifikaciju svakog realnog broja.³ S druge strane, ideologija također obuhvaća mnoge takve ideje kao što su zbroj, korijen, racionalnost, algebrizacija i slično, koje ne moraju imati nikakve ontološke korelate u rasponu varijabli za kvantifikaciju te teorije.

Dvije teorije mogu imati istu ontologiju a različite ideologije. Dvije teorije realnih brojeva, na primjer, mogu se slagati ontološki gledano u tome da svaka uzima sve i jedino realne brojeve za vrijednosti njezinih varijabli, ali one se ipak mogu razlikovati ideološki po tome što je jedna teorija izražena u jeziku u kojem se iskaz:

(1) realni broj x je cijeli broj

može prevesti, dok druga teorija nije u tom jeziku. Napominjemo važnost ovog konkretnog primjera; Tarski [1] je dokazao kompletnost određene elementarne teorije T za realne brojeve i znamo od Gödelovog dokaza [2] o nepotpunosti teorije cijelih brojeva da bi Tarskijev uspjeh bio nemoguć ako bi (1) bilo prevodivo u notaciju teorije T .

Poučno je primijetiti da ontologija neke teorije može obuhvatiti objekte neke vrste K , čak i tamo gdje se vrsta K ne može definirati u terminima te teorije. Na primjer, ontologija teorije T može pokazati da obuhvaća sve realne brojeve unatoč činjenici da (1) nije prevodiv iskaz u notaciju teorije T .

Opisao sam ideologiju teorije nejasno tako što sam pitao koje su ideje izrazive u jeziku te teorije. Izgleda da ideologija tako uključuje nas u ideju neke ideje. No, ova formulacija mogla bi se dobro odbaciti, a time i pojam 'ideologija'. Jer takav značajan posao koji bi potpao pod ideologiju sastoji se upravo iz teorije *definiranja*; i ta teorija, daleko od ovisnosti od ideje, potpuno odstupa od teorije značenja i spada ravno u teoriju referencije. Riječ 'definicija' doista je uobičajeno imala kao konotaciju sinonimiju,⁴ koja pripada u teoriju značenja; matematička literatura o

³ Vidi, na primjer, moj [1], str. 273f.

⁴ Vidi gore, str. 24 i dalje.

definiranju,⁵ međutim, ima posla s definiranjem samo u sljedećem više neškodljivom smislu. Za opšti pojam t kaže se da je *definibilan* (da ga se može definirati) u bilo kojem dijelu jezika koji uključuje rečenicu S takvu da S ima varijablu ‘ x ’ u sebi i da je ispunjena sa svim i jedino tim vrijednostima ‘ x ’ za koje je t istinito. Tako konstruirana definibilnost počiva jedino na istovjetnosti referencije - istovjetnosti ekstenzije na dio t i rečenicu S . Definibilnost (mogućnost definiranja) izraza drugih kategorija nego što su generalni termini može se objasniti na prilično paralelan način. Tipični teorem teorije definibilnosti u tom smislu, a time i teorije referencije, jeste gornje zapažanje da ‘cjelina’ nije definibilna u teoriji T .

U esejima II i III bavili smo se teškim stanjem teorije značenja. Teorija referencije, zapravo, također je imala svoje nevolje, jer je to područje tzv. semantičkih paradoksa.

Najpoznatiji od ovih paradoksa su Epimenidov, nastao u antici ovako: Epimenid Krećanski je rekao da Svi Krećani uvijek lažu; stoga njegova tvrdnja mora, ako je istinita, biti lažna. Ovdje očito ne sudjelujemo u stvarnom paradoksu, već samo u zaključku da Epimenid ovdje laže a neki Krećani ponekad ne. Situacija se, međutim, može razviti u paradoks usvajanjem tri povijesne premise: ne samo (a) da je Epimenid bio Krećanin i (b) da je Epimenid rekao da Krećani nikada ne govore istinu, nego i (c) da su sve izjave Krećana doista lažne. Onda Epimenidova tvrdnja postaje lažna ako je istinita i istinita ako je lažna – jedna nemoguća situacija.

Poučno je da se ovaj paradoks usporedi sa zagonetkom berberina. Čovjek iz Alcalé kaže da brije sve i samo one ljude iz Alcalé koji sami sebe ne briju; i shvatili smo da brije samog sebe ako i samo ako to ne čini.⁶ Ovo nije pravi paradoks, već samo jedan *reductio ad absurdum* dokaz da nema takvog čovjeka u Alcali. S druge strane, paradoks Epimenid, kao što je navedeno, ne može se tako odbaciti. Jer iako je očito da je brijaju postavljeno samo-kontradiktorno stanje, ne možemo tako neumjesno priznati nespojivost triju očiglednih uvjeta (a) - (c).

Jedna varijanta Epimenidova paradoksa, isto tako iz antike, je *pseudomenon* megarske škole: ‘Lažljivac’. Još jednostavnija verzija može se staviti na sljedeći način:

(2)

(2) je lažna.

⁵ Tarski [3]; Robinson; Myhill; Church and Quirte. Vidi također str. 8 gore.

⁶ Jednu verziju ovoga je Russell ([4], pp. 354f) pripisivao nekom anonimnom poznavniku.

Jasno tvrdnja (2), kada se pročita kao ova gore je lažna ako je istinita i istinita ako je lažna.

U pokušaju da se izbjegne postojanje samo-kontradiktorne predikacije u smislu da je (2) oboje, istinita i lažna tvrdnja, neko bi mogao protestirati da je (2) jednostavno besmislena tvrdnja, iz razloga što pokušava proširiti referenciju '(2)' u (2) u specifični citat stvarne izjave koji dovodi do beskonačnog ponavljanja. Ali ovaj protest može biti utišan pribjegavanjem složenijoj verziji, kako slijedi:

(3) 'ne proizvodi istinitu tvrdnju time što joj pridodaje vlastite navodne znake' proizvodi istinitu tvrdnju time što pridodaje njene vlastite navodne znake.

Iz gornje tvrdnje lako se može vidjeti da kaže da je njezino vlastito poricanje istinito.

Drugi takozvani semantički paradoks je Grelingov, koji se sastoji u pitanju je li opći pojam 'nije istinit o sebi' istinit o sebe; jasno da će biti istinit o sebi ako i samo ako nije. Treći je Berryjev, tiče se najmanjeg broja koji se ne može specificirati u manje od devetnaest slogova. Taj je broj upravo sada određen u osamnaest slogova.

Čini se da ti paradoksi pokazuju da najkarakterističniji pojmovi teorije referencije, naime, 'istinito', 'istinito za' i 'imenovanje' (ili 'specificiranje'), moraju biti protjerani iz jezika kao besmisleni, zbog kontradikcije. Ali ovaj zaključak je teško prihvatiti, jer tri poznata pojma u pitanju, čini se, posjeduju neobičnu jasnoću s obzirom na ova tri obrazca:

- (4) '-----' je istinito ako i samo ako -----,
- (5) '-----' je istinito za svaku ----- stvar i ništa drugo.
- (6) '-----' imenuje ----- i ništa drugo.

(4) važi kada je bilo koja tvrdnja napisana u dva prazna mjesta; (5) važi kada se napiše bilo koji generalni termin (u obliku pridjeva ili izostavljajući 'stvar' u obliku supstantiva); i (6) važi svaki put kad se jedno ime (koje stvarno imenuje, tj. čiji objekt postoji) napiše na dva prazna mjesta.

Strogo uzeto, pojmovi teorije referencije, a isto tako i oni teorije značenja (ukoliko ih se uopće ubraja) su uvijek zavisni od jezika; jezik, premda prešutno, figurira kao parametar. Tako se želi podsjetiti da je problem konstrukcije 'analitičko' prepoznat kao problem konstrukcije 'analitičko u L ' za varijablu ' L '.⁸ Isto tako, tvrdnja koja se misli kao niz

⁷ Vidi Whitehead and Russell, sv. 1, str. 61.

⁸ ⁷ Vidi gore, str. 33ff.

slova ili zvukova, nikada nije prosto istinita, nego istinita u jeziku L za odgovarajuće L . Ovo nije filozofska doktrina o zavisnosti svih činjenica od jezika; smisao je mnogo jednostavniji. Stvar je samo u tome da bi određeni niz slova ili zvukova mogao istodobno predstavljati tvrdnju npr. u engleskom i tvrdnju (drugačije značenje, da posudim frazu) u frizijskom, i moglo bi se dogoditi u njenom engleskom značenju da bude istinita a u njezinom frizijskom značenju da bude lažna.⁹ Upravo bi se, dakle, paradigme (4) - (6) trebale izraziti prije ovako:

- (7) '-----' je istinito-u- L ako i samo ako -----,
 (8) '-----' je istinito-u- L za svaku ----- stvar i ništa drugo.
 (9) '-----' imenuje-u- L ----- i ništa drugo.

Ali sada postaje nužno da L i jezik u kojem su (7)-(9) sami formulirani (naime, engleski) budu isti ili barem da se preklapaju do opsega svih notacija na koje (u ulozi '-----') predlažemo primijeniti (7) - (9). Drugačije možemo čak dobiti lažnosti kao primjere za (7)-(9), u rijetkom primjeru slučajnosti kao što je zamišljen između frizijskog i engleskog jezika; ali obično bismo dobili samo besmislice tipa:

(10) 'Der Schnee ist weiss' je istinito - u njemačkom ako i samo ako der Schnee ist weiss.

Oznaka navoda na početku (10) je doista dobra engleska riječ, koja konstituira ime jedne njemačke tvrdnje; ali ostatak od (10) je besmisleno prepletanje jezika.

Ako bismo, međutim, trebali spojiti njemački i engleski jezik kako bi stvorili neki kompozitni jezik, njemačko-engleski, onda bi se moglo reći da (10) može biti istinit iskaz na njemačko-engleskom. Općenito, ako je jezik L (na primjer, njemački) sadržan u jeziku L' (na primjer, njemačko-engleski), tako da je L' jednostavno L ili L plus neki dopunski vokabular ili gramatičke konstrukcije, a ako su dijelovi, barem, od engleskog korištenja koji se spominju u (7) gore (osim praznina) dio L , tada je rezultat u kojem je bilo koja tvrdnja u L za praznine u (7) istinita u L' . Sukladno tome važi i za (8); ako je L sadržan u L' , a konstanta (8) je istinita u L' , onda je rezultat umetanja bilo kojeg generalnog termina na praznine (8) istinit u L' , Sljedstveno tome važi i za (9).

Ispada sada da semantički paradoksi zabilježeni ranije ne nastaju ako poduzmemo ove dvije mjere opreza: kvalificirati (4)-(6) u formi (7)-

⁹ VPotrebu da se u teorijskoj semantici dopuste takve interlingvističke slučajnosti je u nekoj drugoj vezi zabilježio Churcha[5].

(9), i odstraniti takve pojmove kao ‘istinito-u- L ’, ‘istinito-u L za’, ‘imenuje-u- L ’ iz samog jezika L . Ovi pojmovi, koji su odgovarajući za teoriju referencije jezika L , mogu nastaviti postojati u inkluzivnijem jeziku L' koji sadržava L ; i obrasci iskaza (7)-(9) mogu nastaviti da se sadrže u L' , bez paradoksa, dokle god su tvrdnje ili pojmovi koji ispunjavaju prazna mjesta spadaju ne samo u L' , već specifično u L .

Treba napomenuti da obrasci iskaza (4)-(6) nisu stroge definicije glagola ‘istinito je’, ‘istinito je za’, i ‘imenuje’, niti su (7)-(9) definicije glagola ‘istinito-u- L ’, ‘istinito-u- L za’ i ‘imenuje-u- L ’. Jer obrasci nam omogućuju uklanjanje tih glagola samo s položaja ispred navodnika; ne sa pozicija ispred, na primjer, zamjenica ili varijabli kvantifikacije. Ipak, obrasci podsjećaju na definicije u tom temeljnom pogledu: ne ostavljaju nikakve dvosmislenosti o proširenjima, rasponima primjenjivosti glagola o kojima je riječ. U slučaju (7) to se vidi kako slijedi. Pretpostavimo da dvije različite interpretacije ‘istinito-u- L ’ kompatibilne sa (7), razlikujemo pisanjem ‘istinito1-u- L ’ i ‘istinito2-u- L ’, i neka (7)1 i (7)2 budu (7) s tim odgovarajućim umetnutim indeksima. Iz (7)1 i (7)2 logično slijedi

‘-----’ je istinito1-u- L ako i samo ako ‘-----’ je istinito2-u- L , bez obzira koju tvrdnju jezika L pišemo za ‘-----’. Tako se istinito1-u- L i istinito2-u- L podudaraju. Sličan zaključak djeluje za (8) i (9).

Tarski, kojemu u velikoj mjeri dugujemo refleksije o istini na prethodnim stranicama ([4], [6]), nastavlja dalje pokazivati da je ‘istinito-u- L ’ zapravo istinski definibilno u L' , ako se postignu određene opće okolnosti. Pretpostavimo da je L jezik opće forme opisanog na stranici 30 gore, i da je cijeli rječnik predikata jezika L fiksiran na jednoj završenoj listi. Pretpostavimo da L' sadrži L i, pored toga, neku specifično jezičnu terminologiju prikladnu za imenovanje svakog pojedinog simbola u L i za izražavanje povezanosti simbola. Pretpostavimo da L' posjeduje normalnu dopunu logičke notacije, uključujući i teoriju klasa. Sada Tarski pokazuje kako formulirati u notaciji L' rečenicu ‘----- -----’ koja ispunjava:

-----x----- ako i samo ako -----

kadgod je jedna tvrdnja u jeziku L stavljena na mjesto ‘-----’ a ime te tvrdnje stavljeno na mjesto ‘ ’. Ukratko, on pokazuje da je ‘istinito-u- L ’, u smislu koji je u skladu sa (7), definibilno u L' , u smislu ‘definibilno’ u skladu s prethodnim stranicama ovog eseja.¹⁰ Njegova doslovna konstrukcija ovdje će biti ispuštena.

¹⁰ Ponekad se previda da nema potrebe tvrditi, i to Tarski nije tvrdio, da tvrdnje u formi (7) (ili (8) ili (9)) jesu analitičke. Ova tačka više puta je postavljena ispravno; usp. Lewy, Bijela [1], Thomson.

U nekim formaliziranim notacijama sposobnim za tretiranje njihove vlastite gramatike ili sposobnim za tretiranje nekih predmeta u kojima se može izgraditi model te gramatike, Tarskijeva metoda omogućuje nam da deriviramo oblik Epimenidovog paradoksa koji je jednak (3). Gödelov teorem [2] o nepotpunosti teorije brojeva, štoviše, može se dobiti redukcijom do apsurdna ovim putem; takva je moja metoda u [1], poglavlje 7. Općenito, ako L ne sudjeluje u Epimenidu, "istina-u- L " mora biti definirana samo u L' , što uključuje notaciju za jaču logičku teoriju (npr. jaču teoriju klasa) nego što je dostupna u L .¹¹

Tarskijevu konstrukciju istine lako je proširiti na druge koncepte teorije referencije. Zapanjujuća činjenica je da su ovi pojmovi, uprkos paradoksima koje povezujemo s njima, toliko manje magloviti i tajanstveni nego pojmovi koji pripadaju teoriji značenja. Imamo općenite obrasce (7)-(9) koji, iako nisu definicije, ipak služe da dadnu 'istinito-u- L ', 'istinito-u- L za' i 'imenuje-u- L ' sa svakim od njih sa malo više jasnoće, u bilo kojoj posebnoj primjeni, kao što to uživaju posebni izrazi u L na koje ih se primjenjuje. Pripisivanje istine, posebno iskazu 'Snijeg je bijel', na primjer, u svakom nam je trenutku jasno da je pripisivanje bjeline snijegu. U Tarskijevoj tehničkoj konstrukciji, osim toga, imamo eksplicitnu opću rutinu za definiranje istine-u- L za pojedinačne jezike L koji potvrđuju određeni standardni obrazac i dobro su specificirani po pitanju rječnika. Mi doista nemamo sličnu singularnu definiciju izraza 'istinito-u- L ' za varijablu ' L '; ali ono što imamo dovoljno je da dadne "istinito-u- L ", čak i za varijablu ' L ' s dovoljno visokim stupnjem razumljivosti, tako da vjerojatno nećemo imati averziju u korištenju idioma. Nijedan pojam, naravno, nije definibilan osim u drugim pojmovima; i hitnost zahtjeva za definicijom proporcionalna je opskurnosti pojma.

Vidite kako se nepovoljno pojam analitičnost-u- L , karakterističan za teoriju značenja, uspoređuje s pojmom istina-u- L . Za prvi nemamo primjer usporediv po vrijednosti za (7). Niti imamo ikakvu sistematsku rutinu za konstrukciju definicija 'analitično-u- L ', čak i za različite pojedinačne izbore L ; definicija 'analitično-u L ' za svako L čini se prije da je projekat za sebe.¹² Najočitiiji princip unifikacije, koji povezuje analitičnost-u- L za jedan izbor L s analitičnošću-u- L za drugi izbor L , jeste zajednička upotreba slogova 'analitično'.

Preveo s engleskog jezika: Nijaz Ibrulj

¹¹ 10 Vidi Tarski [4], [5], [6], još i Quine [8]. Ali ako je L posebno slab na određene načine, ovaj zahtjev prestaje; svjedok je Myhillov sistem koji nema negacije.

¹² 11 Vidi gore, str. 32-36.

W.V.O.Quine

STVARI I NJIHOVO MJESTO U TEORIJAMA¹

Naš govor o vanjskim stvarima, naše istinsko poimanje stvari, samo je konceptualni aparat koji nam pomaže da predvidimo i kontroliramo okidanje naših čulnih receptora u svjetlu prethodnog okidanja naših čulnih receptora. Okidanje, prvo i posljednje, je sve što moramo nastaviti da činimo.

Govoreći o tome, govorim također o vanjskim stvarima, naime o ljudima i njihovim nervnim završecima. Dakle, ono što govorim odnosi se posebno na ono što govorim, i nije zamišljeno kao skeptično. Ne postoji ništa u šta bismo mogli biti sigurniji od vanjskih stvari - nekih od njih, svakako - drugih ljudi, štapova, kamenja. No ostaje činjenica - činjenica sâme znanosti - da je znanost konceptualni most našeg vlastitog stvaranja, koji povezuje čulnu stimulaciju sa čulnom stimulacijom; nema ekstračulne percepcije.

Htio bih sada razmotriti kako ova operacija premoštavanja funkcionira. Šta znači pretpostaviti vanjske predmete? A šta je s pretpostavljanjem predmeta apstraktne vrste, kao što su brojevi? Kako nam predmeti

¹ Tekst je preveden iz knjige W.V.O.Quine: *Theories and Things*. Second printing, 1982. pp. 1-24.

* Bilješka autora: Riječ je o revidiranoj i osnaženoj verziji eseja "What is it all about?", koji je prvi put objavio United Chapters društva Phi Beta Kappa u časopisu *American Scholar*, zima 1980-1981. Taj je esej bio Gail Caldwell Stine Memorial predavanje koje sam održao na koledžu Mount Holyoke u aprilu 1980. i ubrzo nakon toga na Sveučilištu Oakland u Michiganu, Sveučilištu Uppsala u Švedskoj i Sveučilištu Islanda. Sadržaj je uglavnom izveden iz dva od četiri moja predavanja o Immanuelu Kantu (Sveučilište Stanford, februar 1980) i razvio se iz predavanja koja sam dao deset do dvanaest mjeseci ranije u Tallahassee, Ann Arbor, Berkeley, Los Angeles, Madison, Louvain-la-Neuve, Aix-en-Provence i Collège de France pod naslovima "How and why to reify" i "Les étapes de la réification". Sadašnja verzija sadrži značajne odlomke iz triju drugih publikacija: "Whither physical objects?" (*Boston Studies in the Philosophy of Science*, vol. 39, pp. 497-504, autorska prava © 1976, D. Reidel Publishing Co., Dordrecht, Holland), "Facts of the matter" (R. Shahan, ed., *American Philosophy from Edwards to Quine*, Norman: University of Oklahoma Press, 1977) i "The variable and its place in reference" (Z. van Straaten, ed., *Philosophical Subjects: Essays Presented to P. F. Strawson*, Oxford: Oxford University Press, 1980). Dijelovi su izvučeni i iz mojih odgovora kritičarima u tri časopisa koji su sada u štampi: *Sintaxis* (Montevideo), the *Southwestern Journal of Philosophy* and *Midwest Studies in Philosophy*.

obje vrste pomažu u razvijanju sistematskih veza između naših čulnih stimulacija?

Pretpostavljanje predmeta je mentalni čin, a mentalne činove je notorno teško fiksirati - ovog je teže fiksirati od većine drugih. Malo se može učiniti na putu praćenja misaonih procesa, osim kada im možemo pridodati riječi. Jer nešto objektivno u šta možemo zabiti naše zube moramo popratiti riječima. Riječi ionako većinom prate misao, i to samo onda kada se misli izražavaju riječima možemo ih odrediti.

Ako skrenemo našu pozornost na riječi, onda ono što je bilo pitanje pretpostavljanja predmeta postaje pitanje verbalne *referencije* na predmete. Pitati u čemu se sastoji pretpostavljanje predmeta sastoji se u pitanju u čemu se sastoji *referiranje* na predmet.

Referiramo upotrebljavajući riječi, a ove učimo kroz više ili manje zaobilazno povezivanje sa stimulacijama naših čulnih receptora. Povezivanje je direktno u slučajevima kada je riječ naučena ostenzivno. Na taj način dijete uči samostalno koristiti riječ 'mlijeko', ili da se slaže ako je riječ u formi pitanja, u vidljivoj prisutnosti mlijeka; također samostalno koristiti riječ kako bi potaknuo prisutnost mlijeka.

Mehanizam u takvom slučaju je relativno jasan i jednostavan, kao što psihološki mehanizmi djeluju. To je uvjetovanje odgovora. Međutim, nazvati ga objektivnom referencijom je preuranjeno. Učenje izraza 'mlijeko' na ovaj način, izravnom povezanošću s odgovarajućim stimulacijama, u načelu je isto kao i učenje rečenice 'Vjetrovito (je)' ('It's windy') ili 'Hladno (je)' ('It's cold') ili 'Kiši' ('It's raining') izravnom povezanošću s odgovarajućim stimulacijama. Mi smo u našoj odrasloj ontološkoj sofisticiranoj prepoznali riječ 'mlijeko' kao referiranje na neki predmet, supstancu, dok smo manje spremni izdvojiti predmet referencije za 'Vjetrovito (je)' ili 'Hladno (je)' ili 'Kiši'. To je kontrast koji moramo konačno analizirati ako želimo postići zadovoljavajuću analizu onoga što smatramo objektivnom referencijom; i to nije kontrast koji smeta u primitivnoj fazi učenja pomoću ostenzije. Riječ 'mlijeko', kada se izgovori prilikom prepoznavanja ili kada se izgovori u formi upita i pristanka, najprije se može smatrati rečenicom jednakom s 'Vjetrovito (je)' ili 'Hladno (je)' i ostalim; to je kao da se kaže 'Mlijeko (je)' ('It's milk'). To je rečenica od jedne riječi. Svi ovi primjeri su *prigodne* rečenice, u nekim prigodama izgovaranja istinite i lažne u drugima. Mi smo uvjetovani da pristanemo na njih pod odgovarajućom stimulacijom. Još nema razloga da se u njima pročitaju bilo kakve referencije na predmete.

Shvatanje rečenica kao primarnih u semantici, i imena ili drugih

riječi kao zavisnih od rečenica u njihovom značenju, plodna je ideja koja je možda počela s teorijom fikcija Jeremyja Benthama.² Ono što je Bentham primijetio je da ste potpuno adekvatno objasnili bilo koji izraz ako ste pokazali kako se svi konteksti u kojima ga namjeravate koristiti mogu parafrazirati u prethodno (formulisano) razumljivom jeziku. Kada se to prepozna, filozofska analiza pojmova ili eksplikacija izraza dolazi do svoje svrhe. Rečenice se vide kao primarno spremište (rezervatorij) značenja, a riječi se uzimaju kroz dobijanje njihovog značenja njihovom upotrebom u rečenicama.

Prepoznavanje rečenica kao onog što je primarno nije samo ubrzalo filozofsku analizu; također nam je dalo bolju sliku o tome kako se jezik zapravo uči. Najprije učimo kratke rečenice, zatim hvatamo smisao različitih riječi kroz njihovu upotrebu u tim rečenicama, a zatim na toj osnovi uspijevamo shvatiti duže rečenice u kojima se te iste riječi ponavljaju. Sukladno tome, razvoj koji vodi od čulne stimulacije do objektivne referencije treba promatrati kao početak s izravnim uvjetovanjem jednostavnih prigodnih rečenica do stimulativnih događaja, a napredovanje kroz stupnjeve još jasnije se može identificirati s objektivnom referencijom. Moramo još razmisliti o tome kakva bi bila razlikovna obilježja tih daljnjih faza.

Sve dok se riječ 'mlijeko' može opisati kao prigodna rečenica u paru sa 'Kiši.', sigurno se ništa ne dodaje ako se kaže da je to ime nečega. Ništa se zapravo ne kaže. Slično kao i za 'šećer', 'voda', 'drvo'. Slično je čak i za 'Fido' i 'Mama'. Mi bismo dokono izjavljivali da postoje označitelji za riječi, izmišljotine, sjenke, jedan komad: privjesci, koji služe samo kao privremeni označitelji izraza čija će se upotreba kao prigodnih rečenica nastaviti kao i prije.

Izgled se mijenja kada se pojave riječi koje individualiziraju: riječi poput 'stolica' i 'pas'. One se razlikuju od dosadašnjih primjera u složenosti onoga što se mora naučiti. Za ovladavanje bilo kojom od ovih prethodnih riječi, sve što je bilo potrebno je bila sposobnost da se položi istinito-lažno test s obzirom na tačke ili susjedstvo uzetim jedno po jedno. U slučaju Fide ili mlijeka samo je pitanje o tome koje su vidljive tačke na Fidi ili na mlijeku i koje nisu. S druge strane, da bi ovladao 'psom' ili 'stolicom', nije dovoljno biti sposoban prosuditi svaku vidljivu tačku da li je na psu ili na stolici; također moramo saznati gdje se jedan pas ili stolica (u percepciji) gube / okončavaju, a drugi ulaze (u percepciji).

² Vidi članak 7 u nastavku.

U slučaju takvih riječi, individualizirajućih, ideja objektivne referencije čini se manje trivijalnom i supstancijalnijom. Riječ ‘pas’ uzeta je da označi svaku od mnogih stvari, svakog psa, i riječ ‘stolica’, svaku stolicu. To više nije besposleno dupliciranje jedan-na-jedan, zrcaljenje svake riječi u predmetu zamišljenom za tu isključivu svrhu. Stolice i psi su neodređeni po broju i pojedinačno, u najvećem dijelu, bezimeni. ‘Fido’ - Fido princip, kako ga je Ryle nazvao, transcendiran je.

Međutim, taj kontrast između individualizirajućih riječi i prethodnih riječi ne može se otkriti sve dok ne postane dostupno sljedeće sredstvo: predikacija. Kontrast se javlja samo kad smo u mogućnosti usporediti predikaciju ‘Fido je pas’ s predikacijom ‘Mlijeko je bijelo’. Mlijeko je bijelo, a svodi se na jednostavnu činjenicu da kad god pokažeš na mlijeko, pokazuješ na bijelo. Fido-ovo bivanje psom ne svodi se na jednostavnu činjenicu da kad god pokazuješ na Fida, pokazuješ na psa: to uključuje to ali i više od toga. Kad god pokazujete na Fido-ovu glavu, pokazujete na psa, a ipak se Fidoova glava ne može smatrati psom.

Upravo na taj suptilan način predikacija stvara razliku između individualizirajućih izraza i drugih. Prije predikacije, riječi kao što su ‘pas’ i ‘stolica’ ne razlikuju se ni na koji način od ‘mlijeko’ i ‘Fido’; oni su jednostavne prigodne rečenice koje navode, ravnodušno, prisutnost mlijeka, Fida, psa, stolice.

Prema tome, može se osjetiti da se pojavila referencija koja se pojavila kada smo uzeli da predičiramo pojedine izraze, kao u ‘Fido je pas’. ‘Pas’ se onda kvalificira kao generalni izraz koji označava svakog psa, i nakon toga, zahvaljujući opet predikaciji ‘Fido je pas’, riječ ‘Fido’ konačno dolazi do singularnog izraza koji označava jednog psa. S obzirom na analogiju ‘Mlijeko je bijelo’ sa ‘Fido je pas’, postaje prirodno promatrati riječ ‘mlijeko’ isto kao i singularni izraz koji imenuje nešto, ovaj put ne tijelo, već supstancu.

U knjigama *Word and Object* i *The Roots of Reference* razmišljao sam o tome kako učimo individualne izraze, predikaciju i razne daljnje osnove našeg jezika. Neću ići dalje u to, nego ću vas samo podsjetiti na neke od ovih daljnjih bitnih stvari. Zajedno sa singularnom predikacijom, kao u ‘Mlijeko je bijelo’ i ‘Fido je pas’, želimo upotrebljavati pluralnu predikaciju: ‘Psi su životinje’. Zajedno s monadičkim generalnim izrazima, štoviše, kao što su ‘pas’ i ‘životinja’, želimo upotrebljavati dijadne, kao što su ‘dio od’, ‘tamniji od’, ‘veći od’ i ‘pored’; možda i trijadne i više. Također želimo predikaciju ovih poliadičnih izraza, barem u jedini: tako ‘Mama je veća od Fida’, ‘Fido je tamniji od mlijeka’. Također želimo

imati istinosne funkcije - 'ne', 'i', 'ili' - pomoću kojih se grade složene rečenice.

Daljnji skok naprijed, važan kao i predikacija, jeste odnosna zavisna rečenica. To je način razdvajanja onoga što rečenica govori o predmetu i pakiranje toga kao složenog općeg izraza. Ono što rečenica

Mont Blanc je viši od Matterhorna, ali Matterhorn je strmiji kaže da je Matterhorn upakovano je u odnosnu zavisnu rečenicu:

predmet koji nije tako visok kao Mont Blanc, ali je strmiji.

Prediciranje ovog Matterhornu vraća nas u stvari na izvornu rečenicu.

Gramatika odnosnih zavisnih rečenica može se pojednostavniti ponovnim ispisivanjem u idiom 'takav da':

predmet x takav da Mont Blanc je veći od x ali x je strmiji.

Time se zadržava redoslijed riječi u izvornoj rečenici. To 'x' je samo odnosna zamjenica napisana u matematičkom stilu. Možemo promijeniti slovo kako bismo izbjegli dvosmislenost u slučaju da je jedna odnosni član rečenice ugrađen u drugi.

Odnosna zavisna rečenica ne služi svrsi u singularnoj predikaciji, budući da nas takva predikacija samo vraća u rečenicu izvornog oblika. Gdje se ona isplati je u pluralnoj predikaciji. Bez odnosnih zavisnih rečenica upotreba predikacije u pluralu je pretrpana nedostatkom općih izraza. Još uvijek možemo reći 'Psi su životinje', a možda 'Mali psi su zabavne životinje', ali jedino s nastupanjem odnosnih zavisnih rečenica možemo težiti do takvih visina kao što je rečenica 'Sve što je spašeno od olupine pripada državi'. To se onda formulira kao:

predmeti x takvi da x je spašeno od olupine su predmeti x takvi da x pripadaju državi.

Općenito, gdje ' Fx ' i ' Gx ' stoje za bilo koje rečenice koje smo u poziciji da formuliramo oko x , odnosne zavisne rečenice otvaraju put predikaciji u pluralu:

Predmeti x takvi da Fx jesu predmeti x takvi da Gx .

Jednom kad imamo ta sredstva, imamo punu korist od univerzalne i egzistencijalne kvantifikacije. To je očigledno ako uzmemo u obzir da je ' $(x)Fx$ ' jednako ' (x) (ako ne Fx onda Fx)' i stoga:

Predmeti x takvi da ne Fx jesu predmeti x takvi da Fx .

Rekao sam da se može osjetiti da referencija nastaje sa predikacijom individualizirajućih riječi. Međutim, bolje je to vidjeti kao pojavljivanje kroz stupnjeve. Već na samom početku rečenice kao što su 'Fido' i 'Mlijeko', za razliku od 'Pada kiša' uče se povezivanjem s izrazito istak-

nutim dijelovima scene. Tipično je da je istaknutost inducirana pokazivanjem. Ovdje već, u selektivnosti isticanja, možda je prvi korak prema konačnom imenovanju 'Fido' i 'Mlijeko'. Predikacije kao što je 'Mlijeko je bijelo' dodatno pojačavaju ovaj zrak objektivne referencije, ovisno o tome kako se podudaraju s istaknutim obilježjima. Usporedite tako predikaciju 'Mlijeko je bijelo' s predikacijom 'Kada padne noć, svjetiljke su upaljene'. 'Kada' je ovdje poveznica usporediva s istinosnim funkcijama (funkcije istinosne vrijednosti); to se događa samo u slučaju izricanja permanentnih rečenica, a ne prigodnih rečenica kada se primjenjuju na prigodne rečenice. 'Mlijeko je bijelo' također se može promatrati kao permanentna rečenica sastavljena od prigodnih rečenica 'Mlijeko' i 'Bijelo', ali kaže više od 'Kada postoji mlijeko postoji i bijelo'; ona kaže 'Tamo gdje postoji mlijeko postoji i bijelo'. Koncentracija na poseban dio prizora je dakle dvostruko naglašena, te u tom smislu osjećam daljnje oglašavanje objektivne referencije.

Predikacija kao što je 'Mlijeko je bijelo' još uvijek daje mali razlog za imputiranje objektivne referencije. Kao što smo već primijetili, mogli bismo i dalje koristiti navodna imena kao što su prigodne rečenice i pustiti da predmeti izmaknu. Jedna konačna i popisana ontologija nije ontologija.

Predikacija individualizirajućih riječi, zatim, kao u 'Fido je pas', pojačava referenciju na dva načina. Koncentracija na poseban dio scene ovdje je još snažnije naglašena nego u 'Mlijeko je bijelo' jer se od Fida ne traži samo da bude sadržan u raspršenom dijelu svijeta koji se sastoji od psa; od njega se traži da ispuni jednu od svojih diskretnih tačkica (mr-ljica). I ono što još više govori, a već je navedeno, jeste da 'pas' nadilazi 'Fido' - Fido princip; psi su uglavnom bezimeni.

Međutim, čak i u ovoj fazi referentni aparat i njegova ontologija su nejasni. Individuacija se zatamni tokom bilo kojeg značajnog vremenskog intervala. Stoga razmotrite pojam 'pas'. Prepoznali bismo bilo kojeg psa u njegovim ponavljanjima ako bismo u njemu primijetili neku posebnu osobinu; glupa životinja bi učinila isto. Prepoznamo Fida u njegovim pojavljivanjima u učenju prigodne rečenice 'Fido', baš kao što prepoznamo dodatno mlijeko i šećer u učenju riječi 'Mlijeko' i 'Šećer'. Čak i u odsutnosti karakterističnih crta ispravno ćemo spojiti trenutačne manifestacije kao stupnjeve istog psa sve dok nastavimo gledati. Međutim, nakon znatnog zastoja promatranja, pitanje identiteta nespecifičnih pasa jednostavno ne nastaje - ne na rudimentarnom stupnju učenja jezika. Jedva da ima smisla dok ne budemo u poziciji da kažemo takve stvari

kao što je to uopće da ako se *bilo koji* pas podvrgne takvom i takvom stanju, tada će se *isti* pas ponašati tako i tako. Ova vrsta generalnog govora o dugoročnoj uzročnosti postaje moguća samo s dolaskom kvantifikacije ili njenim ekvivalentom, relativnom rečenicom u predikaciji u množini. Takva je ovisnost individuacije, u vremenskoj dimenziji, od odnosnih zavisnih rečenica; i to samo s punom individuacijom gdje referencija u potpunosti postaje ono što jest.

S odnosnom zavisnom rečenicom u ruci, objektivna referencija je doista potpuno izražena. U relativnoj rečenici referentni kanal je relativna zamjenica 'to' ili 'koje', zajedno s njezinim recidivima pod krinkom 'ono', 'on', 'ona' i tako dalje. Organizirane simboličkom logikom, te zamjenice ustupaju mjesto vezanim varijablama kvantifikacije. Varijable se prostiru, kao što kažemo, nad svim predmetima; prihvataju sve predmete kao vrijednosti. Pretpostaviti predmete neke vrste znači uračunati predmete te vrste među vrijednosti naših varijabli.

II

Koje predmete onda pretpostavljamo? Svakako tijela. Pojava referencije obdarila je prigodne rečenice 'Pas' i 'Životinja' statusom općih pojmova koji označavaju tijela, a prigodne rečenice 'Fido' i 'Mama' sa statusom pojedinačnih pojmova koji označavaju tijela.

Možemo vidjeti koliko je prirodno to da su neke od prigodnih rečenica koje su se naučile ostenzivnim putem trebale biti takve da bi nagovijestile tijela, ako razmišljamo o socijalnom karakteru ostenzije. Dijete uči prigodnu rečenicu od majke dok gledaju prizor iz svojih personalnih tački gledanja, primajući pomalo različite prezentacije. Majka je u svom djetinjstvu naučila tu rečenicu na sličan način u različitim prilikama. Rečenica je stoga svestrano upotrebljiva i primjenjuje se bez obzira na kut posmatranja. Stoga su aspekti tijela u svoj njihovoj vizualnoj raznolikosti prirodno sakupljeni pod jednom jedinom prigodnom rečenicom, u konačnici u jednu samu oznaku.

Vidjeli smo kako će postvarivanje mlijeka, drva i drugih supstanci slijediti prirodno i doslovno sama tijela. Tijela su naši paradigmatički predmeti, ali analogija se brzo nastavlja dalje; i ne zaustavlja se sa supstancama. Gramatička analogija između općih izraza i singularnih izraza potiče nas da opći izraz tretiramo kao da je označio jedan pojedinačni predmet, te smo stoga sposobni pozicionirati područje predmeta za opće izraze za označavanje: područje svojstava, ili skupova. Što onda dovodi

do toga da s nominaliziranjem i glagola i odnosnih zavisnih rečenica naraste jedna nejasno raznolika i vrlo neuređena ontologija?

Ontologija običnog čovjeka je nejasna i neuređena na dva načina. Sadrži mnoge navodne predmete koji su nejasni ili neadekvatno definirani. Ali također, što je još značajnije, nejasna je u svom opsegu; čak ne možemo reći uopće koju od tih nejasnih stvari pripisati čovjekovoj ontologiji, koje stvari mu pripisati kao pretpostavljene. Trebamo li smatrati gramatiku odlučujućom? Da li svaka imenica zahtijeva neki niz denotata? Sigurno ne; nominaliziranje glagola često je samo stilska varijacija. Ali gdje možemo povući crtu?

To je pogrešno pitanje; nema crte za povlačenje. Tijela se pretpostavljaju, da; to su prije svega i ponajviše stvari. Iza njih slijedi niz opadajućih analogija. Različiti izrazi koriste se na više ili manje paralelne načine s upotrebom izraza za tijela, a smatra se da su odgovarajući predmeti više ili manje postavljeni, *pari passu*; ali nema svrhe pokušavati označiti ontološku granicu opadajućih paralelizama.

Moja poanta nije u tvrdnji da je običan jezik neuređen, premda jeste neuređen. Moramo prepoznati ovu gradaciju za ono što jest i prepoznati da ograđena ontologija nije baš implicitna u običnom jeziku. Ideja granice između bivanja i nebivanja je filozofska ideja, ideja tehničke znanosti u širem smislu. Znanstvenici i filozofi traže sveobuhvatan sistem svijeta, onaj koji je orijentiran na referenciju još čišću i potpuniju od običnog jezika. Ontološka briga nije ispravljanje laičke misli i prakse; ona je strana kulturi laika, iako je ona njezin izdanak.

Ako želimo, možemo povući eksplicitne ontološke linije. Možemo strogo organizirati svoju notaciju, priznajući samo opće i pojedinačne pojmove, predikaciju u jednini i množini, istinosne funkcije i mehanizam odnosnih zavisnih rečenica; *ili*, ekvivalentno i više umjetno, umjesto predikacije u množini i odnosnih zavisnih rečenica možemo priznati kvantifikaciju. Tada možemo reći da su pretpostavljeni predmeti vrijednosti varijabli ili zamjenica. Razni oblici izraza u običnom jeziku koji kao da pozivaju na nove vrste predmeta mogu nestati pod takvom regulacijom. Na drugim mjestima mogu se pojaviti nove ontičke obveze. Postoji prostor za izbor, a neko bira s obzirom na jednostavnost u cjelokupnom sistemu svijeta.

Više predmeta se traži, svakako, nego što su samo tijela i supstance. Trebamo sve vrste dijelova ili fragmenata supstanci. Zbog nedostatka odredivog mjesta zaustavljanja, prirodni tok u ovom trenutku jest priznati kao predmet materijalni sadržaj bilo kojeg dijela prostora-vre-

mena, ma kako bio nepravilan, diskontinuiran tako i heterogen. To je generalizacija primitivne i loše definirane kategorije tijela na ono što nazivam fizičkim predmetima.

Same supstance sada dolaze na svoje mjesto kao fizički predmeti. Mlijeko, ili drvo, ili šećer, diskontinuirani je četverodimenzionalni fizički predmet koji obuhvaća svo mlijeko, ili drvo, ili šećer ovog svijeta ikada.

Razlozi za uzimanje fizičkih predmeta tako prostorno-vremenski, i tretiranje vremena kao paralelno s prostorom, neodoljivi su i adekvatno zabilježeni na različitim mjestima.³ Pređimo preko njih i razmotrimo suprotstavljanje četverodimenzionalnom pogledu; jer to je kuriozitet koji je vrijedan razmatranja. Dio ovog suprotstavljanja je očigledno pogrešno tumačenje: shvaćanje da je vrijeme zaustavljeno, promjena uskraćena, a sve je vječno zamrznuto u četvrtoj dimenziji. To su sumnje nepotrebno nervoznih ljudi koji precjenjuju moć riječi. Vrijeme kao četvrta dimenzija je još uvijek vrijeme, a razlike duž četvrte dimenzije su još uvijek promjene; oni se samo tretiraju jednostavnije i učinkovitije nego što bi inače mogli biti.

Suprotstavljanje proizlazi i iz časne doktrine da sve izjave o budućnosti nemaju istinosnu vrijednost sada, jer neke od njih ostaju, do sada, kauzalno neodređene. Međutim, ako se pravilno gleda, determinizam je izvan smisla. Pitanje budućih istina stvar je verbalne udobnosti i jednako je neškodljivo kao i tautološki fatalizam Doris Day u pjesmi 'Che sarà sarà'.

Još jedno pitanje koje je slično povezano s determinizmom, pogrešno i notorno, jest sloboda volje. Poput Spinoze, Humea i mnogih drugih, djelo smatram slobodnim u onoj mjeri u kojoj su motivi ili nagoni agenta karika u njegovom uzročnom lancu. Ti motivi ili nagoni mogu sami biti jednako strogo određeni kao što želite.

Za mene je ideal čistog razloga da se podvrgnem determinizmu onoliko koliko mi kvantni fizičari dopuste. Ali postoje dobro znane poteškoće na putu rigorozne formulacije toga. Kada kažemo za neki događaj da je određen nekim sadašnjim događajem, mislimo li da postoji opći uvjet, istinski, ali možda nama nepoznat, čiji je antecedent oprimgjeren aktualnim događajima i čiji se konsekvant pojavljuje u budućem predmetnom događaju? Bez nekih drastičnih ograničenja složenosti i vokabulara, tako definirani determinizam je prilično siguran da se svodi na 'Che sarà sarà' i u najboljem slučaju može pružiti odličnu ideju za neku

³ Npr. u mojoj knjizi *Word and Object*, str.170ff.

pjesmu. Ipak, ta ideja u svoj svojoj neodređenosti zadržava valjanost kao ideal razuma. Vrijedi kao opća odredba: potražite mehanizme.

Ovo je bilo poprilično raspršivanje, ili rasprostiranje, filozofske raznovrsnosti. Vratimo se sada našim kupusima, to jest, našim novim generaliziranim fizičkim predmetima. Jedna od prednosti koje generalizacija donosi jest umještanje događaja kao predmeta. Neka akcija ili transakcija može se identificirati s fizičkim predmetima koji se sastoje od vremenskog segmenta ili segmenata agenta ili agenata za vrijeme trajanja. Izražene su sumnje u ovaj pristup događajima, uz obrazloženje da se ne razlikuju dva čina koja se izvode istodobno, kao što je hodanje i žvakanje gume. Ali mislim da se sve razlike koje treba izvući mogu izvući, ipak, na razini općih pojmova. Nisu sve šetnje praćene žvakanjem gume, niti obrnuto, iako povremeno može to biti slučaj. Neke stvari mogu se reći o nekom činu jer se desio tokom šetnje, a različite stvari mogu se reći na osnovu toga da je riječ o žvakanju žvakaće gume, čak iako se to smatra jednim i istim događajem. S jedne strane postoje njegova kruralna (nožna) svojstva tog čina, a na drugoj maksilarna (čeljusna) svojstva.

Razlog zašto smo posebno zadovoljni umještanjem događaja kao predmeta je Davidsonova logika priloga,⁴ jer je, na moje zadovoljstvo, Davidson pokazao da je kvantifikacija događaja daleko i najbolji način pravljenja adverbijalnih konstrukcija.

Naš liberalni pojam fizičkih predmeta donosi važnu tačku o identitetu. Neki filozofi postavljaju zagonetke o tome što reći o osobnom identitetu u slučajevima podijeljene osobnosti ili u fantazijama o metempsihozi ili transplantaciji mozga. To nisu pitanja o prirodi identiteta. To su pitanja o tome kako najbolje možemo konstruirati izraz 'osoba'. Ponovno je prikazan primjer broda Tezeja, koji je malo po malo obnovljen sve dok nije ostao nijedan izvorni dio. Odlučimo li smatrati da je još uvijek isti brod, nije pitanje 'istog' nego 'broda'; pitanje kako izaberemo individualizirati taj izraz tokom vremena.

Svaki koherentan opći izraz ima svoje načelo individuacije, vlastiti kriterij identiteta među svojim denotatima. Često je načelo nejasno, kao što se pokazalo da je princip individualizacije osoba pomoću primjera znanstvene fantastike; a izraz je jednako nejasan kao i njegovo načelo individuacije.

Većina naših općih izraza individualizira razmatranjem kontinuiteta, jer kontinuitet pogoduje kauzalnim vezama. Ali čak i korisni izrazi,

⁴ 'The logical form of action sentences'.

utemeljeni u kontinuitetu, često se razlikuju u svojoj individualizaciji, kao svjedoci evolutivnog broda Tezeja, s jedne strane, i, s druge strane, njegove izvorne postupno raspršene supstance. Kontinuitet slijedi obje grane.

Sve je to trebalo biti jasno bez pomoći našeg liberalnog pojma fizičkog predmeta, ali ovaj pojam vodi stvar. Pokazuje kako bi bilo prazno pitati, izvan konteksta, je li su neki jučerašnji pogled na stvar i određeni pogled danas bili uvidi u istu stvar. Oni mogu ili ne moraju biti uvidi istog tijela, ali oni su sigurno bili uvidi iste stvari, istog fizičkog predmeta; jer sadržaj bilo kojeg dijela prostora-vremena, koliko god raznoliko raspršen u prostoru i vremenu taj dio bude, računa se kao fizički predmet.

Predsjednik ili predsjedništvo Sjedinjenih Država je jedan takav fizički predmet, iako ne tijelo. To je prostorno diskontinuirani predmet sastavljen od vremenskih segmenata, od kojih je svaki vremenski stupanj, i nekog ljudskog tijela. Cijela stvar ima svoj vremenski početak 1789. godine, kada je George Washington stupio na dužnost, a njegov kraj tek na konačnom preuzimanju, vrlo vjerojatno više od dva stoljeća kasnije. Još jedan sličan fizički predmet je Dalaj Lama, primjer koji je oživljen mitom o uzastopnoj reinkarnaciji. Ali mit je nepotreban.

Tijelo je posebna vrsta fizičkog predmeta, koji je grubo kontinuiran prostorno i prilično zrnast i koji naglo kontrastira s većinom njegove okoline i tokom vremena je individualiziran kontinuitetom pomaka, izobličenja i gubitka boje. To su nejasni kriteriji, pogotovo u pogledu molekularne teorije, koja uči da je granica čvrstog tijela slabo definirana i da kontinuitet čvrstog tijela samo tako izgleda a da je u suštini stvar stupnja.

Korak generalizacije iz tijela u fizički predmet slijedi prirodno, vidjeli smo, na postvarivanju dijelova stvari. To jednako prirodno slijedi po molekularnoj teoriji: ako je čak i čvrsta stvar difuzna, zašto se zaustaviti na tome?

Možemo biti sretni što se nećemo morati oslanjati na nejasne predstave o tijelu i supstanci, kao što bismo trebali učiniti ako su tijela i supstance naša cijela ontologija. Specifične individuate kao što su 'pas' ili 'stol' nastavljaju, poput 'tijela', da pate od nejasnoća na temelju mikrofizičkih granica njihovih denotata, kao i neodređenosti na samim rezultatima marginalnih denotata, kao što su improvizirani radni stolovi i udaljeni preci pasa; ali sve je to neodređenost samo klasifikacije, a ne postojanja. Sve varijante kvalificiraju se kao fizički objekti.

Fizički objekti u ovom velikodušnom smislu čine prilično raskošan univerzum, ali više se traži - osobito brojevi. Mjerenje je korisno u

kulinarstvu i trgovini, a u punini vremena se podiže u plemenitiju svrhu: formuliranje kvantitativnih zakona. To su uporišta znanstvene teorije⁵ i pozivaju se na sve resurse realnih brojeva. Dijagonale se pozivaju na iracionalne brojeve, kružnice se pozivaju na transcendentalne brojeve. Ne možemo se zadovoljiti niti s konstantama; moramo brojati brojeve. Prihvaćanje brojeva kao vrijednosti varijabli znači njihovo reificiranje i prepoznavanje brojeva kao njihovih imena; i to je potrebno radi općenitosti u našim kvantitativnim zakonima.

Mjere su se ponekad smatrale nečistim brojevima: devet milja, devet galona. Bolje je slijediti Carnapa⁶ u konstruiranju svake mjerne skale kao poliadičnog općeg pojma koji povezuje fizičke predmete s čistim brojevima. Tako 'galon xy ' znači da vjerojatno tekućina i možda raspršeni fizički objekt x iznosi y galona, a 'milje xyz ' znači da su fizički objekti x i y međusobno udaljeni z milja. Čisti brojevi, dakle, očito pripadaju našoj ontologiji.

I klase također, jer kad god brojimo stvari mjerimo klasu. Ako statistička općenitost o populacijama kvantificira broj ljudi, ona mora kvantificirati i klase čiji su to brojevi. Kvantifikacija klasa također se pojavljuje i na druge jednako neupadljive načine, kao što svjedoči poznata Fregeova definicija pretka u smislu roditelja: naši preci su članovi koje sadrži svaka klasa koja sadrži sebe i roditelje svojih članova.

Ponekad se u prirodnim znanostima izričito bavimo klasama, ili tako izgleda - osobito u taksonomiji. Čitamo da postoji više od četvrt milijuna vrsta tvrdokrilaca. Ovdje smo očito zabrinuti za četvrt milijuna klasa i , iznad njih, klasu svih tih klasa. Međutim, ovdje možemo ekonomisati. Umjesto da govorimo o vrstama u ovom kontekstu, možemo se snaći s dijadnim općim pojmom primjenjivim na tvrdokrilce: 'konspecifični'. Reći da postoji više od četvrt milijuna vrsta jednako je tvrdnji da postoji klasa od više od četvrt milijuna *tvrdokrilaca* od kojih nijedna nije konspecifična. Ovaj način još uvijek prenosi impresivne informacije i još uvijek zahtijeva postvarivanje velike klase, ali samo klase tvrdokrilaca, a ne klase klasa.

Ovaj način izbjegavanja klase razreda nije uvijek dostupan. Dje-lovao je ovdje jer se vrste međusobno isključuju.

Primjetite čisto pomoćnu ulogu klasa u sva tri primjera. U brojanju stvari više nas zanimaju stvari koje se broje nego njihove klase. U ge-

⁵ Vidi članak 18, ispod.

⁶ *Physikalische Begriffsbildung*.

nealoškom primjeru briga je za ljude, njihove roditelje i porijeklo; klase se uvode samo deriviranjem jednih iz drugih. U primjeru tvrdokrilaca, klase su bile doista otvorene - čak i neuobičajeno, tvrdio sam. Ali čak i tako, to je zbog interesa još uvijek strogo o tvrdokrilcima, a ne o klasama, da se kaže da postoji toliko mnogo vrsta. Tvrdnja nam govori da su tvrdokrilci vrlo diskriminirajući u svom parenju. Ona prenosi tu vrstu informacija, ali tačnije, i čini pomoćnu referencu na klase kao sredstvo za to. Ograničeni na fizičke objekte, iako su to naši interesi, pozivanje na klase može stoga biti instrument u ostvarivanju tih interesa. Matematiku općenito gledam na isti način, u odnosu prema prirodnim znanostima. No gledati na klase, brojeve i ostalo na ovaj instrumentalni način nije osporavanje njihovog reificiranja; to je samo da se objasni zašto.

III

Dakle mi pretpostavljamo apstraktne objekte pored i preko svih fizičkih predmeta. Da bismo bolje shvatili šta to znači, razmotrimo jednostavan slučaj: prirodne brojeve. Uvjeti koje trebamo nametnuti njima su jednostavni i malo ih je: trebamo pretpostaviti neki predmet kao prvi broj i operator koji daje jedinstveni novi broj kad god se primjenjuje na neki broj. Ukratko, treba nam napredovanje / progresija. Bilo koja progresija će djelovati, iz sljedećih razloga. Temeljna upotreba prirodnih brojeva je u mjerenju klasa: u tvrdnji da klasa ima n članova. Ostale ozbiljne upotrebe pokazuju da se mogu svesti na ovu uporabu. Ali svaka progresija će služiti *toj* svrsi; jer možemo reći da klasa ima n članova govoreći da su njezini članovi u korelaciji s članovima progresije do n - ne vodeći brigu o tome koja progresija može biti.

Postoje načini definiranja specifičnih progresija klasa, bez kraja. Kada osjetimo potrebu za prirodnim brojevima možemo jednostavno doprijeti do članova jedne od tih progresija umjesto njih - koja god da nam se nađe pri ruci. Obratno, na temelju prirodnih brojeva, moguće je uz pomoć klasa definirati omjere i iracionalne brojeve na dobro poznate načine. Na jednoj takvoj konstrukciji ispada da su to samo određene klase prirodnih brojeva. Dakle, kada osjećamo potrebu za omjerima i iracionalnim brojevima, možemo jednostavno dosegnuti odgovarajuće podklase jedne od progresija klasa. Ne trebamo govoriti o brojevima, iako je u praksi prikladno upotrebljavati numerički žargon.

Brojevi su, dakle, osim kao način govora, na tabli. Imamo fizičke predmete i imamo klase. Ne samo klase fizičkih predmeta, već i klase

klasa i tako dalje. Neki od tih viših nivoa potrebni su da obave posao brojeva i druga sredstva primijenjene matematike, a onda se pretpostavlja cijela hijerarhija samo ako nema prirodnog mjesta zaustavljanja.

Ali što su klase? Razmotrimo donji sloj, klase fizičkih predmeta. Svaka odnosna zavisna rečenica ili drugi opći pojam određuje klasu, klasu onih fizičkih predmeta kojim se taj pojam može doista priricati. Dva izraza određuju istu klasu fizičkih predmeta samo u slučaju da su pojmovi istiniti samo za iste fizičke predmete. Ipak, kompatibilno sa svim ovim možemo rekonstruirati svaku klasu sistematski kao njezinu nadopunu, a zatim nadoknaditi tu promjenu reinterpretrirajući da dijadski opći pojam ‘član od’ znači ono što je značilo ‘nije član od’. Učinci bi se poništili i niko nikad to ne bi znao.

Čini se da stoga vidimo duboku razliku između apstraktnih predmeta i konkretnih. Fizički predmet, kojeg neko osjeća, može biti fiksiran pokazivanjem - u mnogim slučajevima, u svakom slučaju, i to do priličnog stupnja. Ali uvjeren sam da je taj kontrast iluzoran.

Kao primjer, neka se opet razmotri moj liberalizirani pojam fizičkog predmeta kao materijalnog sadržaja bilo kojeg vremena, bilo kojeg dijela prostora-vremena. To je bilo intuitivno objašnjenje, s namjerom da se ne konkretizuje samo prostor-vrijeme. No mogli bismo isto tako konkretizirati ove dijelove prostora i vremena i tretirati ih umjesto fizičkih predmeta. Ili ih, uistinu, nazvati fizičkim predmetima. Što god se moglo reći sa starog stajališta može se parafrazirati kako bi odgovaralo novoj tački stajališta, bez utjecaja na strukturu znanstvene teorije ili na njezine veze s opservacijskim dokazima. Gdje god smo imali predikaciju ‘ x je P ’, koja je rečena za fizički predmet x , zapravo bismo pročitali ‘ x je vrijeme-mjesto od nekog P ’; stvarno bismo samo reinterpretrirali stari izraz ‘ P ’ kao ‘mjesto-vrijeme P -a’ i ništa nebi novo napisali.

Prostor uzet odvojeno, ili mjesto, kako god, je neodrživ pojam. Kad bi stvarno postojala mjesta, postojalo bi apsolutno mirovanje i apsolutno kretanje; jer bi promjena mjesta bila apsolutna. Međutim, nema takvog prigovora na mjesto-vrijeme ili prostor-vrijeme.

Ako prihvatimo redundantnu ontologiju koja sadrži i fizičke predmete i mjesta-vremena, onda ih možemo proglasiti različitim; ali čak i tada, ako promijenimo fizičke predmete s njihovim mjestima-vremenima i onda nadoknadimo reinterpretracijom dijadnog općeg pojma ‘je materijalni sadržaj od’ u značenju ‘je mjesto-vrijeme od’ i obrnuto, niko ne može reći razliku. Ili bismo mogli odabrati bilo koju interpretaciju nepriistrasno ako bismo prevodili s nekog nepovezanog jezika.

Ovi posljednji primjeri su neprirodni, jer djeluju samo ako su prazna mjesta-vremena odbačena i samo puna se priznaju kao vrijednosti varijabli. Kad bismo ozbiljno rekonstruirali fizičke predmete kao mjesta-vremena, sigurno bismo povećali naš univerzum tako da uključimo one prazne i tako stekli jednostavnost kontinuiranog sistema koordinata.

Ova promjena u ontologiji, napuštanje fizičkih predmeta u korist čistog prostor-vrijeme, dokazuje da postoji više nego izmišljeni primjer. Elementarne čestice su se alarmantno kolebale kako fizika napreduje. Nastaju situacije koje neobično izazivaju individualnost čestice, ne samo tokom protoka vremena, već čak i u jednom trenutku. Teorija polja u kojoj se stanja pripisuju izravno mjestima-vremenima može dobro predstaviti bolju sliku i neki fizičari misle da ona to čini.

U ovom trenutku sugerira se daljnji transfer ontologije: možemo prostorno-vremenske regije odbaciti u korist odgovarajućih klasa četverostrukih brojeva prema proizvoljno usvojenom sistemu koordinata. Ostaje nam samo ontologija čiste teorije skupova, budući da se brojevi i njihovo četverostručenje mogu modelirati unutar nje. Više nema fizičkih predmeta koji bi mogli služiti kao pojedinačnosti kao temelj hijerarhijske klasa, ali nema štete u tome. Uobičajena praksa u današnjoj teoriji skupova je da počne samo s nultom klasom, da formira njezinu jediničnu klasu, i tako dalje, stvarajući tako beskonačnu množinu klasa, iz kojih se može generirati uobičajena bujnost daljnjih beskonačnosti.

Možemo se protiviti identificiranju svijeta s rezultatom tako proizvoljno odabranog sistema koordinata. S druge strane, to se može opravdati time da se u zakonima istinske teorijske fizike neće pojaviti numerički specifične koordinate, zahvaljujući samoj samovolji koordinata. Specifičnost koordinata pokazivala bi se tek kad se spustimo na grublja pitanja astronomije, geografije, geologije i povijesti, a ovdje je to možda i prikladno.

Sada smo pogledali tri slučaja u kojima interpretiramo ili reinterpreteramo jednu domenu predmeta identificirajući je s dijelom druge domene. U prvom primjeru, brojevi su identificirani s nekim klasama na ovaj ili onaj način. U drugom primjeru, fizički predmeti identificirani su s nekim od mjesta-vremena, i to onim punima. U trećem primjeru, mjesta-vremena su identificirana s nekom od klasa, naime, klasom četverostrukih brojeva. U svakom takvom slučaju dobiva se jednostavnost, ako smo najprije bili opterećeni dvjema domenama.

Postoji i četvrti primjer iste stvari koji vrijedi spomenuti, jer se

odnosi na dugo raspravljani dualizam uma i tijela. Jedva mi je potrebno reći da je dualizam neprivačlan. Ako su um i tijelo u interakciji, mi smo na gubitku za prihvatljiv mehanizam svrhe. Također smo suočeni s melankoličnom službom fizičara koji govore iz njihovih dragocjenih zakona o očuvanju. S druge strane, aseptički dualistički paralelizam je monumentalno redundantan, spomenik svemu što je William Ockham tako čestito osudio. Ali sada se lako vidi da se dualizam sa ili bez interakcije reducira na fizički monizam, osim ako se ne pretpostave bestjelesni duhovi. Jer dualist koji odbacuje bestjelesne duhove mora se složiti da za svako stanje uma postoji egzaktno konkurentno i istodobno lako određivo stanje pratećeg tijela. Svakako ga je lako odrediti; tjelesno stanje je određivo jednostavno kao stanje pratećeg uma koje je u tom mentalnom stanju. Ali onda se možemo potpuno zadovoljiti tjelesnim stanjima, zaobilazeći mentalna stanja u izrazima u kojima sam ih naveo. Možemo samo reinterpretirati mentalističke izraze kao označavanje tih koreliranih tjelesnih stanja i ko će znati razliku?

Ta reinterpretacija mentalističkih izraza podsjeća na postupanje s događajima koje sam ranije predložio, a to otvara isto pitanje diskriminacije istodobnih događaja. Ali bih samo predložio odgovor koji sam dao tada.

Smatram očiglednim da ovdje nema inverzne opcije, nema nade za održavanje mentalnog monizma dodjeljivanjem mentalnih stanja svim stanjima fizičkih objekata.

Ova četiri slučaja reduktivne reinterpretacije su zadovoljavajuća, što nam omogućuje da se riješimo jedne od dvije domene i da ostanemo samo s drugom. Ali drugu vrstu reinterpretacije smatram jednako poučnom, onom vrstom u kojoj ne štedimo ništa, nego samo mijenjamo ili izgleda kao da mijenjamo naše predmete, a da ne ometamo ni strukturu ni empirijsku podršku znanstvene teorije. Sve što je potrebno u oba slučaja, očito, je pravilo prema kojem je svakom od starih predmeta dodijeljen jedinstveni predmet navodno nove vrste. Takvo pravilo nazivam proxy funkcijom. Zatim, umjesto predikacije općeg izraza ' P ' nekom starom predmetu x , govoreći da x je P , reinterpretiramo x kao novi predmet i kažemo da je to f od P , gdje ' f ' izražava proxy funkciju. Umjesto da kažemo da x je pas, kažemo da je x permanentna linija prostora-vremena koju pas zauzima. Ili, zapravo, samo se pridržavamo starog izraza ' P ', ' pas ', i reinterpretiramo ga kao ' f od P ', 'mjesto-vrijeme psa'. To je strategija koju smo vidjeli u raznim primjerima.

Očigledna promjena je dvostruka i široka. Izvorni predmeti su za-

mijenjeni i reinterpetirani su opći uvjeti. Došlo je do revizije ontologije s jedne strane i ideologije, da tako kažemo, s druge strane; one idu zajedno. Međutim, verbalno se ponašanje nastavlja nesmetano, opravdano istim opažanjima kao i prije i izazvano istim opažanjima. Ništa se stvarno nije promijenilo.

Zaključak koji izvlačim je nedokučivost referencije.

Reći o kojim predmetima neko govori znači reći ništa više nego samo kako mi predlažemo da prevedemo njegove izraze u naše; slobodni smo da variramo odluku s proxy funkcijom. Usvojenim prijevodom uhvaćena je slobodno lebdeća referencija tuđih izraza samo u odnosu na slobodno lebdeću referenciju naših vlastitih izraza, njihovim povezivanjem.

Poanta nije u tome da se mi sami uzalud bavimo privezivanjem izraza. Boraveći na palubi našeg vlastitog jezika i ne ljuljajući čamac, čvrsto se držimo na njemu i sve je dobro; 'zec' označava zečeve, i nema smisla pitati 'U kojem su 'Zečevi' smislu 'zec'?'. Referencija je nedokučiva ako, ljuljajući čamac, razmatramo permutacijsko mapiranje našeg jezika na sebe samog, ili ako napravimo prijevod.

Struktura je važna za teoriju, a ne za izbor njezinih predmeta. F. P. Ramsey je dokazivao ovu stvar prije pedeset godina, raspravljajući naširoko, i na nejasan način to je bila stalna tema i u Russellovoj knjizi *Analysis of Matter*. Ali Ramsey i Russell govorili su samo o onome što su nazvali teoretskim predmetima, za razliku od vidljivih predmeta.

Širim doktrinu na predmete općenito, jer sve predmete vidim kao teoretske. To je posljedica ozbiljnog shvaćanja uvida koji sam pratio od Benthama - naime, semantički primat rečenica. Riječ je o prigodnim rečenicama, a ne izrazima, koje treba gledati kao uvjetovane stimulacijama. Čak su i naši primordijalni predmeti, tijela, već teoretski - najočiglednije tako kad gledamo na njihovu individuaciju protokom vremena. Da li ćemo sljedeći put naići na istu jabuku ili samo još jednu njoj sličnu, shvatamo, ako uopće, zaključivanjem iz mreže hipoteza koje smo malo po malo internalizirali u procesu stjecanja nevidljive nadgradnje našeg jezika.

Riječ je o prigodnim rečenicama koje izvještavaju o opažanjima na kojima počiva znanost. Znanstveni rezultat je isto tako dat u rečenicama: istinite rečenice, nadamo se, su istine o prirodi. Predmeti, ili vrijednosti varijabli, služe samo kao pokazatelji na putu, a mi ih možemo permutirati ili zamijeniti onako kako želimo dokle god se zadržava struktura od rečenice do rečenice. Znanstveni sistem, ontologija i sve drugo,

je konceptualni most našeg vlastitog stvaranja, koje povezuje čulnu stimulaciju sa čulnom stimulacijom. Ponavljam ono što sam rekao na početku.

Ali na početku sam također izrazio svoje nepokolebljivo vjerovanje u vanjske stvari - ljude, nervne završetke, štapove, kamenje. To ponovo potvrđujem. Vjerujem također, ako i jesu nešto manje čvrsto, u atome, elektrone i u klase. Kako se sada sav taj robusni realizam može pomiriti sa sterilnom scenom koju upravo opisujem? Odgovor je naturalizam: spoznaja da se unutar same znanosti, a ne u nekoj prethodnoj filozofiji, treba identificirati i opisati stvarnost.

Semantička razmatranja koja su, čini se, potkopavala sve to, nisu se bavila procjenom stvarnosti, nego analizom metode i dokaza. Oni ne pripadaju ontologiji nego metodologiji ontologije, a time i epistemologiji. Ta su razmišljanja pokazala da bih zaista mogao okrenuti leđa mojim vanjskim stvarima i klasama i primjenjivati *proxy* funkcije na nešto čudno i različito, a da pri tome ne činim nasilje nad bilo kojim dokazima. No, sve pripisivanje stvarnosti mora doći prije iz nečije unutarnje teorije svijeta; u suprotnom je nekoherentno.

Moj metodološki govor o *proxy* funkcijama i nedokučivosti referencije mora se smatrati i kao naturalistički; on također nije dio prve filozofije prije znanosti. Postavljanje je još uvijek fizički svijet, viđen u smislu globalne znanosti na koju se, uz manje varijacije, svi obvezujemo. Usred svega toga postoje naši senzorni receptori i tijela u blizini i daleko čija emanacija udara u naše receptore. Epistemologija, za mene, ili ono što joj je najbliže, je proučavanje kako smo mi životinje mogle izmisliti upravo tu znanost, s obzirom samo na to da je riječ o nečistom neuronskom inputu. Upravo ova studija otkriva da bi pomjeranja naše ontologije kroz *proxy* funkcije mogla biti mjerena do tog neuronskog inputa ne manje vjerno. Prepoznati to ne znači odbaciti ontologiju u kojoj je došlo do priznanja.

Mi *možemo* to odbaciti. Slobodni smo se prebaciti, bez ikakvog nasilja. Ako se prebacimo, onda je i ova epistemološka primjedba također podvrgnuta odgovarajućoj reinterpetaciji; nervni završeci i druge stvari ustupaju mjesto odgovarajućim zastupnicima, opet bez natezanja bilo kakvih dokaza. Ali zabuna je pretpostaviti da možemo stajati podalje i prepoznati sve alternativne ontologije koje su istinite na nekoliko načina, a svi predviđeni svjetovi kao stvarni. To je zbrka istine s dokaznom podrškom. Istina je imanentna i nema veće. Moramo govoriti iz neke teorije, iako su sve različite.

Transcendentalni argument, ili ono što se želi smatrati prvom filozofijom, ima tendenciju da uglavnom preuzme taj status imanentne epistemologije u onoj mjeri u kojoj to uspijem smisliti. Ono što isparava je transcendentalno pitanje stvarnosti vanjskog svijeta - pitanje je li naša znanost ili koliko daleko mjeri od *Ding an sich*.

Naša znanstvena teorija doista može poći po zlu, i to na poznati način: kroz neuspjeh predviđenog opažanja. Ali što ako smo, sretno i nepoznato, postigli teoriju koja je u skladu sa svim mogućim opažanjima, prošlim i budućim? U kojem smislu se može reći da svijet odstupa od onoga što teorija tvrdi? Očito ni u jednom, čak i ako nekako možemo smisliti izraz 'svako moguće opažanje'. Naša cjelokupna znanstvena teorija zahtijeva od svijeta samo da je tako strukturirana da osigurava sekvence stimulacije koje nam naša teorija daje za očekivati. Konkretniji zahtjevi su prazni, što se tiče slobode *proxy* funkcije.

Radikalni skepticizam proizlazi iz vrste zbrke na koju sam aludirao, ali nije sama po sebi nedosljedna. Znanost je ranjiva na iluziju o njenom vlastitom izgledu, što s naizgled savijenim štapovima u vodi i slično, a skeptik može smatrati samo pretjeranim reagiranjem kad odbacuje znanost preko palube. Iskustvo bi ipak moglo potrajati, što bi opravdalo njegove sumnje o vanjskim predmetima. Naš uspjeh u predviđanju opažanja može oštro pasti, a istodobno s tim možemo početi biti donekle uspješni u predviđanju snova ili sanjarenja. U tom trenutku možemo opravdano sumnjati u našu teoriju prirode u čak prilično širokim obrisima. Ali naše bi sumnje i dalje bile imanentne i sa dijelom znanstvenog nastojanja.

Moj stav prema projektu racionalne rekonstrukcije svijeta iz osjetljivih podataka je slično prirodan. Projekt ne smatram nekoherentnim, iako je njegova motivacija u nekim slučajevima zbunjena. Ja to vidim kao projekt postavljanja područja entiteta koji su blisko povezani sa stimulacijom čulnih površina, a zatim, uz pomoć možda pomoćnog područja entiteta u teoriji skupova, napredujući uz pomoć tekstualne definicije za konstruiranje jezika primjerenog prirodnim znanostima. To je privlačna ideja, jer bi znanstveni diskurs dovela do mnogo eksplicitnijeg i sustavnijeg odnosa prema svojim opservacijskim kontrolnim tačkama. Moja jedina rezerva je da sam uvjeren, nažalost, da se to ne može učiniti.

Još jedna zamisao koju bih se trudio spasiti od ponora transcendentnog je pojam činjenice. Mjesto gdje se taj pojam dokazuje relevantnim u vezi je s mojom doktrinom neodređenosti prijevoda. Tvrdio sam da dva sukobljena priručnika za prevođenje mogu oba opravdati sve raspoložive dispozicije do ponašanja i da u takvom slučaju ne postoji či-

njenica o tome koji je priručnik ispravan. Intendirani pojam činjenice nije transcendentalan, ili ipak epistemološki, čak nije pitanje dokaza; on je ontološki, pitanje stvarnosti, i prirodno se uzima u našu znanstvenu teoriju svijeta. Pretpostavimo, da učinimo stvari životnijim, da se još uvijek složemo s fizikom elementarnih čestica i prepoznavanjem desetak osnovnih stanja i odnosa u kojima mogu stajati. Kada kažem da to nije pitanje činjenica, u pogledu, recimo, dva suparnička priručnika za prevođenje, mislim na to da su oba priručnika kompatibilna sa svim istim distribucijama stanja i odnosa oko elementarnih čestica. Jednom riječju, oni su fizički ekvivalentni. Nepotrebno je reći da ne postoji pretpostavka da možemo biti u stanju razlučiti relevantne raspodjele mikrofizičkih stanja i odnosa. Govorim o fizičkom stanju, a ne o empirijskom kriteriju.

To je u istom smislu kao što kažem da nije pitanje činjenice da tumačimo ontologiju bilo kojeg čovjeka na jedan način ili, preko proxy funkcija, na drugi način. Svakog čovjeka, to jest, osim nas samih. I mi možemo prebaciti našu vlastitu ontologiju i bez činjenja nasilja prema bilo kojem dokazu, ali pri tome prelazimo s naših elementarnih čestica na neki način zastupnika i tako reinterpreteramo naš standard onoga što se smatra činjenicom. Činjeničnost, poput gravitacije i električnog naboja, unutar je naše teorije prirode.

Preveo s engleskog jezika: Nijaz Ibrulj

Donald Davidson
VIĐENJE KROZ JEZIK⁷²

Vidimo svijet kroz jezik; ali kako bismo trebali razumjeti ovu metaforu? Je li jezik medij koji jednostavno reproducira za um, ili tačno zapisuje što je tamo vani? Ili je toliko gust da se ne može reći šta je svijet zapravo? Možda je jezik negdje između, jedan prozirni materijal, tako da svijet nosi nijansu i fokus određenog jezika kojim govorimo.

Svi ovi stavovi imaju, ili su imali, svoje pristalice, ali nijedan od njih ne izgleda mi da je više od pola u pravu i nijedan ne zahvata ono što je najvažnije o jeziku. Jezik je svakako prikladna ljudska vještina koju koristimo u međusobnom suočavanju u našoj zajedničkoj zemaljskoj sredini. Bez njega ne bismo razmišljali o stvarima, kao što to činimo. Ali ne slijedi, naravno, da nikada ne opažamo kakav je svijet uistinu, kao što je mislio Kant, niti da je svaki pogled nužno iskrivljen, kao što su to držali Bergson i mnogi drugi. Mogao bi postojati argument za ovo stajalište ako bi bilo moguće, barem u načelu, izolirati neke nekonceptualizirane datosti koje bi mogao oblikovati um, jer tada bi imalo smisla zamisliti mnoštvo struktura unutar kojih bi se dato moglo oblikovati. Bez ideje o takvoj datosti, međutim, teško je razabrati šta je to što želi oblikovati, a malo nas je za sada pridobijeno idejom o nekoj neobrađenoj datosti.

Razumijemo li što podrazumijevamo pod stvarnom alternativom našoj konceptualnoj shemi? Ako bi shemu mogli dešifrirati, onda ona ne bi bila, zbog samog tog opisa, drugačija od naše, osim, može biti, u jednostavnosti opisa ovdje ili tamo. Ako bismo mogli objasniti, ili opisati, na uvjerljiv način, kako alternativna shema odstupa od naše, ona bi se opet našla u našem sistemu pojmova. To ne znači poricanje da neki ljudi imaju konceptualne resurse koji nisu dostupni svima. Biolozi, aeronautički inženjeri, fizičari čvrstog stanja, muzikolozi, kartografi, molekularni biolozi, selenografi i psihoanalitičari, svi koriste vokabulare i teorije koje mnogi od nas nemaju. Na naš ograničen način, mi obični tipovi također

* Bilješka autora: Esej "Seeing Through Language" je prvi put izložen u Kraljevskom institutu za filozofiju u Readingu u Engleskoj u septembru 1996., i ponovo na Konferenciji o Davidsonu 1997. na Sveučilištu u Meksiku, Mexico City. Objavljen je u knjizi *Thought and Language*, koju je uredio J.M. Preston (Cambridge University Press, 1997)

⁷² Bilješka prevoditelja: Tekst je preveden iz knjige D. Davidson: *Truth, Language, and History*. Oxford University press, 2005.pp. 127-141.

imamo naše specijalitete: svoj popis vlastitih imena, s njihovim jedinstveno kontekstualiziranim referencama, našim privatnim ushićenjima i verbalnim zapletima, našim vlastitim pogreškama i verbalnim lapsusima. I ne može se poreći da neki dijalekti otkrivaju seksistička, nacionalistička ili rasistička svojstva, dok su svi ljudski jezici prepuni jedva prikrivenog antropomorfizma. To su, ako tako želimo, razlike ili provincijalizmi u našim konceptualnim shemama. Ali to su varijante ili svojstva koja možemo objasniti jedni drugima, ili bi mogli, ako se ima dovoljno vremena, dovoljno pozornosti i dovoljno inteligencije na obje strane. Ne mogu svi shvatiti pojmove kvantne mehanike - ja ne mogu - ali jezik relativističke kvantne fizike ne konstituira drugačiju konceptualnu shemu. To je samo predgrađe, iako jedno ekskluzivno, univerzalne sheme koja pretpostavlja ontologiju običnih makroskopskih objekata s njihovim uobičajenim svojstvima.

Problem s idejom istinski nesamjerljivih jezika i konceptualnih shema nije da ih ne bismo mogli razumjeti, nego da su kriteriji za ono što bi predstavljalo shemu nesamjerljivu s našom jednostavno nejasni. Možda mislimo da možemo zamisliti kulturu u kojoj bića komuniciraju na način na koji smo trajno onemogućeni da prodremo. No, spekulacije o toj mogućnosti teško napreduju u određenom slučaju sve dok ne odlučimo o našim kriterijima za komunikaciju. Tekuća razmjena informacija, namjerna interakcija? Ali kako se to manifestira? Jedini ciljevi koje mi prepoznajemo su isti ili analogni našim vlastitim. Informacija kako je mi znamo i kako je shvaćamo ima propozicijski sadržaj prilagođen situacijama, objektima i događajima koje možemo opisati u našim domaćim terminima. Naravno da se događa u egzotičnim okolnostima da smo svjesni da smo svjedoci razumljivog razgovora, iako ne shvaćamo ništa što je rečeno. Također je moguće da su se strane koje razgovaraju složile (na jeziku koji smo mogli naučiti) da koriste naizgled nesalomljiv kod. Ono što ovi ljudi kažu ima prijevod koji možemo razumjeti, ali ga ne možemo sami otkriti. Ali u takvim situacijama imamo dobre osnove za vjerovanje da ono što ne razumijemo možemo naučiti dešifrirati: strane u razgovoru izgledaju kao ljudi poput nas, a mi smo opravdani razmišljanjem o poznatim ciljevima i aktivnostima. Ovi slučajevi ne predstavljaju problem za anti-konceptualnog relativistu; postoji ozbiljan problem samo tamo gdje prevod nije moguć. Upravo je ovaj pretpostavljeni slučaj istinski nesamjerljivih jezika u kojem osjećam nerazumljivost u pretpostavci.

Možda zapravo ne razumijemo koncept radikalno drugačijeg razmišljanja i razgovora. Pa ipak, nema li smisla smatrati da naši stvarni je-

zici tvore našu percepciju svijeta do te mjere da je ono što dobijamo u njemu uvijek iskrivljeno? Ono što je očigledno je da je naš jezik bogat mogućnostima koje odgovaraju našim interesima, a da nema sredstava za lako izražavanje onoga što je ortogonalno prema tim interesima. Naši osnovni vokabulari ispisuju vektore koji upućuju na pravce u kojima prirodno generaliziramo; osim što raspravljamo zašto je to tako, mi nemamo interesa za emeralde (smaragde) i klase stvari koje se prelijevaju u zelenocrveno, plavozeleno ili zelenoplavo. To su pojmovi koji se barem mogu izraziti u terminima koji se nalaze u našim rastućim rječnicima - u stvari, ako riječ "zelenoplavo" već nije tamo, siguran sam da će uskoro biti. Ali postoje beskrajne klase za koje nemamo termin, bez obzira koliko složene. Je li to izobličenje? Ako jest, nije odgovoran jezik. Naravno, jezik odražava naše urođene interese i naše povijesno nagomilane potrebe i vrijednosti, naše izgrađene i naučene induktivne sklonosti. Ali ta činjenica teško podržava tvrdnju da jezik ozbiljno iskrivljuje ili oblikuje naše razumijevanje svijeta; utjecaj, takav kakav jest, ide u drugom smjeru. Najviše što možemo reći jest da kao pojedinci sretno nasljeđujemo kulturološki razriješene kategorije koje smo mi osobno malo smislili. U ovom slučaju, jezik ne iskrivljuje; naprotiv, društvo nam daje prednost u suočavanju s okolinom koju dijelom sačinjava.

Ono što bismo trebali odbaciti je tvrdnja da je istina izobličena ili iskrivljena zbog jezika. Moj jezik može (ili ne mora) imati neke veze s mojim, ili društvenim, interesom za pitanje da li krčenje tropskih šuma ubrzava uništavanje ozonskog omotača, ali jezik nema nikakve veze s istinom o tom pitanju. Mnogo je pojmova neodređeno, ali stavljajući siva područja i dvosmislenost na stranu, većina naših deklarativnih rečenica je jednostavno istinita ili lažna, a ne istinita za mene a lažna za stanovnika Tuamotu arhipelaga, ne djelomično lažna i djelomično istinita. Naši jezici ne iskrivljuju istinu o svijetu, iako nam, naravno, dopuštaju da zavaravamo sebe i druge, već prema sklonosti.

Počeo sam opisujući tri moguće teze koje su pogođene ulogom jezika u našem razmišljanju o svijetu. Jedna je bila da je jezik neproziran, skrivajući pravu stvar od nas. Odbacio sam ovo stajalište. Druga je bila da je jezik prozirni medij, ostavljajući vlastiti karakter pisan na svemu u njegovom području. To se u najboljem slučaju činilo trivijalnim, pretjerivanje u jednostavnoj i prirodnoj činjenici da jezik odražava naše interese i naše potrebe. Ostaje ideja da je jezik transparentan, medij koji može tačno predstaviti činjenice.

Nažalost, znamo da je i to ideja bez pokrića. Imenice, imena i pre-

dikati mogu se odnositi, ili biti istiniti, na jednu ili više stvari, ali sami po sebi ne mogu predstavljati činjenice ili stanje stvari. To mogu učiniti samo rečenice, a niko nije otkrio način individualizacije činjenica ili stanja stvari na način koji bi pomogao da se objasni koju činjenicu predstavlja određena rečenica. Ako, govoreći da jezik predstavlja činjenice, mislimo samo na to da možemo upotrijebiti rečenice da bismo opisali objekte i događaje, ne činimo nikakvu štetu. To je, naposljetku, samo otmjena verzija plitkosti da su neke rečenice istinite, a neke lažne. Ali sami sebe zaravavamo kada govorimo o lingvističkim izjavama da predstavljaju stvarnost (ili bilo šta drugo) ako ne možemo upotrebljivo odrediti entitete koji su predstavljeni.

Je li sada nešto ostalo od metafore s kojom smo započeli, ideja koja ima jezik za nešto kroz što gledamo na svijet? Ne: kao metafora to ozbiljno dovodi u zabludu. Jezik nije medij kroz koji vidimo; on ne posreduje između nas i svijeta. Trebali bismo protjerati ideju da je jezik epistemički nešto slično nečemu što je osjetilno dato, nešto što utjelovljuje ono što možemo uzeti, ili da je samo simbol, ili predstavnik onoga što je tamo vani. Jezik ne odražava ili ne predstavlja stvarnost ništa više nego što nam naša osjetila ne daju ništa više od pojava. Prezentacije i reprezentacije kao puki zastupnici ili slike uvijek će nas ostaviti korak dalje od onoga što znanje traži; skepticizam u pogledu moći jezika da uhvati ono što je stvarno je staromodni skepticizam osjetila koji je dobio lingvistički zaokret.

Ne vidimo svijet kroz jezik više nego što svijet vidimo našim očima. Ne gledamo *kroz* oči, već *sa* njima. Ne osjećamo stvari kroz naše prste ili čujemo stvari kroz uši. Pa, postoji osjetilo kroz koje vidimo stvari - to jest, zbog toga što ga imamo - oči. Činimo to jer imamo jezik. Postoji *ne*-metaforički smisao mog naslova. Postoji valjana analogija između imati oči i uši i imati jezik: sve troje su organi, s kojima dolazimo u izravan kontakt s našom okolinom. Oni nisu posrednici, ekrani, mediji ili prozori.

Možda smo pod utjecajem ideje da je jezik, pogotovo kad se njegovo ime piše velikim početnim slovom, kao što je "Engleski", "Hrvatski", "Latvijski", "Inuitski" ili "Galijski", neka vrsta javnog entiteta, kojem se, jednom ili više njih, svako od nas obvezuje, kao što je telefonska usluga, koja nam je doista suvišna na način na koji naši osjetilni organi nisu. Zaboravljamo da ne postoji nešto kao što je jezik bez zvukova i oznaka koje ljudi stvaraju, kao i navike i očekivanja koje idu uz njih. "Dijeljenje jezika" s nekim drugim sastoji se u razumijevanju onoga što

oni kažu, i razgovoru koji je prilično sličan njihovom. Nema dodatnog entiteta kojeg bismo imali zajednički više nego što postoji uho koje dijelimo kada vam posudim uho.

Naravno, postoje razlike između sposobnosti razgovora s drugima i sposobnosti gledanja. Razvijamo vid rano i bez socijalnih poticaja; uvjeti za stjecanje jezika su složeniji, a vještina se razvija kasnije. No, ona se nevjerojatno brzo razvija kad se stvari pokrenu. Čini se da fonemi našeg maternjeg jezika imaju početak u maternici⁷³, ali rečenice se pojavljuju tek nakon godinu ili dvije. Već sa tri godine većina djece generira rečenice i ima ispravnu osnovnu gramatiku svog okruženja. Prosječni šestogodišnjak vlada s oko 13.000 riječi, a dobar srednjoškolac zna 120.000 riječi. Prozor za učenje svega toga je kratko (otvoren); nakon osme godine ili tu negdje, gotovo niko ne može naučiti govoriti novi jezik (prvi ili drugi) kao materinji. Čini se da nema razloga sumnjati da smo genetski programirani na prilično specifičan način kako bismo govorili kao što to činimo; svaka grupa i društvo imaju jezik, a svi jezici su očito ograničeni istim arbitrarnim pravilima. Plemena koja smatramo primitivnim imaju jezike tako složene i potpune kao one razvijenih kultura.

Smatramo da je govor radikalno drugačiji od osjetila djelomično zato što ne postoji vanjski organ posvećen samo njemu, a dijelom i zbog različitosti jezika. Ali te razlike su površinske. Govor, kao i osjetilni organi, ima svoje specijalizirano mjesto u mozgu; kao posljedica, oštećenje mozga može uzrokovati gubitak sposobnosti korištenja jezika bez uništavanja opće inteligencije. I, što je još važnije, svi jezici očito dijele strukturna pravila unatoč raznolikosti na površini. Dokaz za to je dijelom i otkriće univerzalnih ograničenja gramatike. Tu je i zapanjujuća činjenica da su djeca, dovedena da slušaju samo pidgin jezik, što je vrlo pojednostavljen izum odraslih koji su zajedno bili izolirani i kojima nedostaje zajednički jezik, ta djeca čine ono što odrasli ne mogu; oni brzo razrađuju pidgin u kreolski jezik, koji je razvijen i kompliciran isto kao i francuski ili turski.

Te informacije dolaze iz raznih izvora, od kojih su neki pod utjecajem Noama Chomskog, ali osobito iz najnovije knjige Stevena Pinkera, *The Language Instinct*, koja ih uvjerljivo povezuje. Pinker zaključuje da "jezik nije kulturni artefakt koji učimo tako kako učimo govoriti o vremenu ... Umjesto toga, to je poseban dio biološkog sastava naših moz-

⁷³ 1 John L. Locke, *The Child's Path to Spoken Language* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993).

gova"⁷⁴. Čini se da moja uvodna metafora poklapa s Pinkerovom primjedbom: "Kada shvaćamo rečenice, tok riječi je transparentan, vidimo kroz njega do značenja ... automatski"⁷⁵ Nije ni čudo da, slijedeći Chomskog, jezik naziva "mentalnim organom".⁷⁶

No, što sve to ima veze s odnosom jezika i misli? Prema Pinkeru, Fodoru i brojnim drugima, izvanredna lakoća s kojom se jezik razvija, dodan očitom postojanju lingvističkih univerzalija, pokazuje da ono što je urođeno - to jest, genetski programirano - jeste jedan internalni jezik, koji oni nazivaju jezik misli, ili mentalni jezik (*mentalese*). Prema toj teoriji, ovaj unutarnji jezik se ne uči, već se pojavljuje kao dio naše genetske baštine, i to prije bilo kojeg govornog jezika. Istaknuto je da postojanje mentalizma ne ovisi o razvoju jezika, nego obrnuto. Dakle, s obzirom da je univerzalna gramatika uključena u to, "povezanost riječi ... odražava povezanost ideja u mentalizaciji". To rješava "problem uzimanja međusobno povezane mreže misli u umu i njihovo kodiranje kao niza riječi ... Za dijete, nepoznati jezik je engleski (ili japanski ... ili arapski); poznati jezik je mentalni jezik".⁷⁷ U ovom posljednjem citiranom odlomku, Pinker uspoređuje dijete s Quineovim radikalnim prevoditeljem, s tom razlikom što za Pinkera dijete ne mora rješavati problem (značenja); dijete jednostavno zna tačno koja je ideja u mentalnom jeziku predstavljena riječima koje čuje. Pinker ne sumnja u prioritet mentalizama. Razmišljamo li na engleskom ili cherokee-u ili nekom drugom jeziku, pita on, "[ili] su naše misli uklopljene u neki tihi medij mozga - jezik mišljenja, ili u "mentalizam"- i samo odjevene u riječi kad god ih trebamo priopćiti slušatelju?"⁷⁸ On glasa za tihi medij. Argumenti su različiti: često znamo što mislimo, ali ne možemo pronaći riječi; ponekad prepoznamo da ono što smo rekli nije ono što smo mislili; glup je mit da se konceptualne sheme mogu znatno razlikovati; postoji univerzalna gramatika; a postoji iznenađujuća brzina kojom ovladamo svojim maternjim jezikom.

Ovaj opći stav sada prihvaćaju mnogi lingvisti i kognitivni znanstvenici, ali čini mi se da su argumenti za to manjkavi i da su zaključci konfuzni. Nije više filozofski značajno da su važni aspekti jezičnih sposobnosti u tome da se kontrasti boja i svjetlosti prenose u mozak optičkim

⁷⁴ 2 Steven Pinker, *The Language Instinct* (New York: HarperCollins, 1995), 18.

⁷⁵ 3 Ibid. p. 21.

⁷⁶ 4 Noam Chomsky, *Rules and Representations* (New York: Columbia University Press, 1980), 138–9; Pinker, *Language Instinct*, p. 307.

⁷⁷ 5 Pinker, *Language Instinct*, pp. 101, 102, 278.

⁷⁸ 6 Ibid. p. 56.

živcem umjesto da se obrađuju nekim višim kognitivnim strojem. Važno je naglasiti da je jezična sposobnost dio naše prirodne opreme, a ne alat za rješavanje problema razumijevanja, računanja i komunikacije. Sviđa mi se analogija s osjetilnim organima, i stoga implikacija da jezik nije nešto što dolazi između nas i stvarnosti; ne može doći između, jer je dio nas. Ali postuliranje jezika misli kvari ono što je atraktivno u vezi ove slike; ako je jezik misli ono što je dio nas, onda naš govorni jezik *jeste* posrednik između mišljenja i onoga o čemu je mišljenje, a ono što je genetski konstruirano zapravo prijeti skrivanjem ili izobličavanjem svijeta na način na koji je Kant mislio o arhitekturi uma.

Argumenti za postojanje jezika misli prije ili neovisno o društveno potaknutom jeziku su slabi. Činjenica da ponekada ne možemo pronaći riječi za ono što želimo da kažemo ima jednostavnija objašnjenja od postuliranja postojeće unutarnje, ali bez riječi poruke koja teži njezinom prijevodu u govorni idiom. Dovoljno je pretpostaviti da ponekad ne možemo pristupiti riječima ili frazama koje već poznajemo, ili čak kad već imamo jezik, da možemo razmišljati o novim stvarima koje treba reći. Ideja urođenih ograničenja sintakse, za koju se Chomsky tako energično zalagao, je, kako je pokazao, podržana impresivnim empirijskim dokazima. Za neke od nas može ostati pitanje u kojoj su mjeri ta ograničenja artefakt naših sredstava za opisivanje stranih jezika u našem; ali dokazi su uvjerljivi da to nikako ne znači sve. Ne samo da dolazimo na svijet opremljeni za usvajanje jezika, već znamo nešto o ograničenjima onoga što dolazi prirodno. Kakve zaključke možemo izvesti o stvarnim jezicima ili mislima? Ono što je potrebno na način genetski modificirane jezične sposobnosti da objasni relativnu lakoću usvajanja jezika i sličnosti u stvarnim govornim jezicima ima malo, ako ništa, veze sa sadržajem naših misli ili izjava. Ono s čime smo rođeni ili što se pojavljuje u normalnom tijeku ranog djetinjstva, ograničenja su sintakse, a ne semantike. Nema razloga pretpostaviti da su ideje, pojmovi ili značenja urođeni, ako se to uzima u nekom smislu višem od toga da su ljudi došli do toga da imaju jezike i misli koje odražavaju potrebe i interese ljudskih životinja. Niti je iznenađujuće, s obzirom na našu zajedničku baštinu, da su naše misli i izjave međusobno razumljive - do određene tačke, naravno, budući da je uspjeh u interpretaciji uvijek stvar stupnja. Time se ne tvrdi da ograničenja sintakse možda ne generiraju strukturalna ograničenja za semantiku; premda nije lako pomisliti kako bi se, u svim detaljima, argument izveo. U svakom slučaju, moja tvrdnja nije da ono što mislimo i kažemo nije ograničeno našim genima; slabija tvrdnja je da nismo rođeni s nečim sličnim

kao što je sadržajni jezik. Evolucija nas je učinila više ili manje prikladnim za našu okolinu, ali evolucija nas nije mogla obdariti pojmovima. Priroda je odlučila koji će pojmovi, naravno, doći prirodno; ali to ne znači da je um unaprijed znao kakva bi priroda bila.

Treba reći nešto više o "argumentu iz izostajanja podražaja", argumentu da mnogo toga što smo saznali o jeziku koji govorimo mora biti urođeno jer stičemo tačno (iako uglavnom nesvjesno) znanje o gramatici, vokabularu, pa čak i o semantici našeg materinjeg jezika na temelju takvih oskudnih dokaza. Već sam izrazio svoje sumnje o semantici, barem ako je semantika povezana s referencijom i istinom. No nedavna istraživanja također dovode u sumnju ideju da prelingvistička djeca nemaju opću sposobnost da uče vrlo brzo i tačno iz ograničenog i nepotpunog unosa. Eksperimenti otkrivaju da osmomjesečna djeca uče segmentirati govor u riječi na temelju samo statističkih odnosa između susjednih zvukova, a to čine tek nakon dvije minute, "što sugerira da djeca imaju pristup snažnom mehanizmu za izračunavanje statističkih svojstava jezičnog unosa".⁷⁹ Drugim riječima, ne treba mnogo toga umrežavati; učenje treba da odigra važnu ulogu kod ulaska u carstvo govora i mišljenja.

To su važna pitanja stupnja. Ono što je važno, za sadašnje svrhe, je da jezik, kad je jednom tu, nije uobičajena vještina; on jeste, ili je postao, način opažanja. Međutim, govor nije samo još jedan organ; on je bitan za druga osjetila ako žele dati propozicijsko znanje. Jezik je organ propozicijske percepcije. Vidjeti prizore i slušati zvukove ne zahtijeva mišljenje s propozicijskim sadržajem; uočiti kako stvari stoje, a ta se sposobnost razvija zajedno s jezikom. Percepcija, kada imamo propozicijsko mišljenje, izravna je i neposredna u smislu da ne postoje epistemički posrednici na kojima se temelje percepcijska uvjerenja, ništa što podupire naše znanje o svijetu.⁸⁰ Naravno, naši osjetilni organi su dio uzročnog lanca od svijeta do percepcijskog uvjerenja. Ali nisu svi uzroci razlozi: aktiviranje naših mrežnica ne predstavlja dokaz da vidimo psa, niti vibracije malih dlačica u unutarnjem uhu ne daju razlog što se misli da pas laje. "Vidio sam to vlastitim očima" legitiman je razlog za vjerovanje da je u supermarketu bio slon. Ali to ne govori ništa više nego da je nešto što sam vidio uzrokovalo da vjerujem da je u supermarketu bio slon. Po-

⁷⁹ Jenny R. Saffran, Richard N. Aslin, and Elissa L. Newport, 'Statistical Learning by 8-Month-Old Infants', *Science*, 274 (13 December 1996): pp. 1926–8.

⁸⁰ Donald Davidson, 'A Coherence Theory of Truth and Knowledge', in D. Henrich (ed.), *Kant oder Hegel* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1983).

nekad imamo senzacije i povremeno ih možemo nazvati razlozima za vjerovanje. Ali senzacije ili njihovi glasnici - percepcije, smisao, podaci - ne predstavljaju razloge, premda vjerovanje da smo čuli buku, ili svjedočili ognjenim trakama na nebu, može biti razlog, u kombinaciji s odgovarajućim naknadnim informacijama, da smo mislili da smo čuli eksploziju ili vidjeli avionsku nesreću.

Postoji jednostavno objašnjenje za činjenicu da osjeti, percepcije i osjetilni podaci ne mogu pružiti epistemičku podršku vjerovanjima: razlozi moraju biti konceptualno usmjereni na ono čega su razlozi. Odnos epistemičke podrške zahtijeva da oba relata imaju propozicijski sadržaj, a entiteti kao što su osjeti i osjetilni podaci nemaju propozicijski sadržaj. Velik dio moderne filozofije bio je posvećen pokušaju arbitriranja između zamišljenog ne-konceptualiziranog datog i onoga što je potrebno da bi se podržalo vjerovanje. Sada vidimo da ovaj projekt nema šanse za uspjeh. Istina je da ništa ne može dati razlog za vjerovanje, osim drugog (ili mnogo drugih) uvjerenja.⁸¹

Perceptivna uvjerenja se formiraju prvo spontano. Ona su jednostavno uzrokovana onim što se događa, što možemo vidjeti, čuti, dotaknuti, okusiti i namirisati. Nemamo kontrolu nad pojavljivanjem takvih uvjerenja, osim što možemo pokrenuti naša tijela da se stavimo na put recepcije. Kontrola se postavlja nakon što se proizvede vjerovanje; drugi pogled može ispraviti prvi dojam, trenutak razmišljanja može prekinuti ideju da vidimo davno mrtvog prijatelja. Ono što vidimo može izbrisati ono što smo mislili da smo čuli. Uspoređivanje opažanja je ono s čime mi kreditiramo znanstvenike, ali svi to radimo cijelo vrijeme, premda možda ne tako sistematično ili metodički kao što to čine znanstvenici. Na kraju, opažanja moramo nastaviti, ali na temelju opažanja gradimo teorije protiv kojih procjenjujemo daljnje opažaje. Smatram zdravo za gotovo da su perceptivna uvjerenja koja ne možemo pomoći da se formiraju, kolikogod uvjetno, sama po sebi jako uvjetovana onim što pamtime, onim što smo prije samo maločas shvatili, i relevantnim teorijama koje smo u jednom ili drugom stupnju prihvatili. Izvan kože postoji neumna uzročnost, ali ono što se bombardira je misaona životinja s temeljito uvjetovanom aparaturom. Nema jednostavnog odnosa između podražaja i dobivene misli.

⁸¹ Ovo je gledište koje sam zastupao u *ibid.* 50. John McDowell, u svojim nedavnim John Locke predavanjima, prihvata tvrdnju da razlozi moraju imati propozicijski sadržaj, ali odbacuje ideju da samo vjerovanja mogu biti razlozi za vjerovanja: John McDowell, *Mind and World* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1994).

S obzirom na većinu nedokučive složenosti ovog odnosa, zašto bi naša empirijska uvjerenja, čak i ona perceptivna, bila pouzdana? Ako su jedini racionalni razlozi za vjerovanje druga uvjerenja, kakvu ulogu može priroda igrati u određivanju sadržaja uvjerenja? Pitanje je slično pitanju o jeziku. Jedna je stvar inzistirati na tome da je jezik, kao i percepcija, neisposredovan, ali to inzistiranje čini se nemogućim za objašnjenje sadržaja naših rečenica o promatranjima, kao što se čini nemogućim objasniti sadržaj naših percepcijskih uvjerenja. Oba problema su očito isprepletana, jer ono što objašnjava sadržaj misli mora također činiti barem dio objašnjenja zašto rečenice motrenja imaju sadržaj koji čine. Ono što ove probleme čini hitnim jeste pitanje kako se vjerovanja, ako se epistemički podupiru samo drugim uvjerenjima, mogu samostalno ili kao zbirka povezati sa svijetom.

Jedno mjesto za početak je postaviti pitanje kako rečenice izravno povezane s percepcijom dobivaju svoj sadržaj. Te rečenice možemo nazvati *perceptivne rečenice*. Nema razloga misliti da su sve perceptivne rečenice jednostavne ili da su iste za svakoga. Ne nužno jednostavne, budući da neki od nas uče izravno da znaju, samo gledajući staklo, da je olujno vrijeme pred nama; ili čujemo određene zvukove i znamo da je neko rekao da se plima podigla; ili gledamo u (Wilsonovu) komoru oblaka i primjećujemo da smo vidjeli elektron. U tim slučajevima možemo navesti razloge za vjerovanja koja smo tako izravno formirali; možemo objasniti zašto smo vidjeli ono što smo vidjeli. I ne isto za sve. Neki ljudi ne shvaćaju da je olujno vrijeme na putu, jer nisu naučili čitati barometar. Svako od nas ima jedinstven repertoar ljudi koje prepoznaje na prvi pogled.

Perceptivne rečenice imaju empirijski sadržaj koji daju situacije koje nas pokreću da ih prihvatamo ili odbacujemo, a isto vrijedi i za uvjerenja izražena tim rečenicama. Ali koji je razlog za pretpostavku da je ovaj sadržaj prikladan? Čak i neko s jezikom u kojem se nova rečenica može prilagoditi može naučiti da afirmira rečenicu u situacijama u kojima je ona istinita bez razumijevanja. Neko bez razumijevanja fizike može lako izgovoriti rečenicu "Evo elektrona" pošto se crta pojavljuje u (Wilsonovoj) komori oblaka, a da nema pojma što je elektron. Razumijevanje rečenice ovisi o prethodnoj teoriji, bez koje bi sadržaj bio potpuno suprotan onome što smatramo značenjem. No, nije li teorija, u smislu koji proširuje teoriju da bi obuhvatila prešutno razumijevanje, nije li teorija uvijek potrebna za uvjetovanje rečenice do okolnosti da bi se dobio pravi sadržaj? Samo neko ko poznaje jedriličarske brodove može prepoznati na licu

mjesta da vidi *brig* (*jedrilica*), a ne *brigantin* (*jedrenjak*), iako bi mogao upotrijebiti riječi u pravim situacijama (*brig* / *jedrilica* je dvopostrojeni brod kvadratičnog oblika naprijed i natrag, dok se *brigantin* / *jedrenjak* razlikuje po glavnom jedru s krilima). Čak i jednostavna rečenica poput "To je kašika" ako se razumije, zahtijeva znanje o tome za što služe kašike, da su trajni fizički objekti, i tako dalje. Stoga mora biti više sadržaja nego što se prenosi govoreći da je dano situacijama koje nas potiču da prihvatimo ili odbacimo rečenice koje odgovaraju situacijama.

Ljudi sami ne stječu dar jezika; oni su namjerno ili slučajno podučavani od strane roditelja, prijatelja, učitelja ili Sezam ulice. U tom procesu glavnu ulogu ima ostenzija, ili ono što je u njoj. Ali kako se ostenzivno poučavanje razlikuje od tutorske prirode u svakom slučaju? Koliko ja znam, mi se ne rađamo preferirajući bobice koje su plave u odnosu na bobice koje su crvene. Ali usamljeni sakupljač će biti naučen od prirode da preferira plave; one su mnogo prikladnije da budu hranjive i slatke. Možda će čak i oštiji um otkriti da su bobice koje jedu ptice gotovo uvijek ljudska hrana. Pogreške ostavljaju svoj pečat: sljedeći put će izbjeći velike, gizdave, ali otrovne bobice. Koja je razlika između ovog uobičajenog procesa uvjetovanja i uvjetovanja kaznom i nagrađivanjem do situacije koja čini ostenziju uspješnom metodom?

Ispravke, bilo da ih je vodio učitelj, roditelj, prijatelj ili priroda, same po sebi mogu samo poboljšati dispozicije s kojima smo rođeni, a dispozicije, kao što je naglasio Wittgenstein, nemaju normativnu snagu. Klizava cesta je dispozicija za proklizavanje automobila, ali mi, ako smo razumni, ne držimo da je to protiv ceste, premda možemo mijenjati njen karakter tako da odgovara našim namjerama posipajući pijesak ili sol. Životinje se razlikuju po tome što su zadovoljne i bolne te se njihovo ponašanje može promijeniti sredstvima koja nisu dostupna cestama. Ali ostaje poanta: poboljšavamo cestu, s naše točke gledišta, posipajući pijesak ili sol; poboljšavamo dijete, s naše točke gledišta, uzrokujući zadovoljstvo ili bol. Ni u jednom slučaju ovaj proces, sam po sebi, ne podučava cestu ili dijete razliku između ispravnog i neispravnog ponašanja. Ispravno ponašanje nije samo po sebi poučavanje da je ponašanje neispravno. Trening upotrebe toaleta za dijete ili psa je poput fiksiranja kade tako da ne prelijeva; ni aparat ni organizam ne ovladavaju konceptom u tom procesu.

Možemo biti skloni misliti da je formiranje koncepta primitivnije od ulaska u svijet propozicijskih stavova, osobito u svijet vjerovanja. Ali ovo je pogreška. Ako ne želimo pripisati pojmove leptirima i stablima maslina, ne bismo trebali računati samo na sposobnost razlikovanja iz-

među crvenog i zelenog ili vlažnog i suhog kao koncepta, čak i ako se takvo selektivno ponašanje nauči. Imati koncept znači *klasificirati* objekte ili svojstva ili događaje ili situacije dok razumijemo da ono što je klasificirano možda ne pripada u dodijeljenu klasu. Dijete nikada neće reći "mama" osim kad je majka prisutna, ali to ne dokazuje da je došlo do konceptualizacije, čak i na primitivnoj razini, osim ako se pogreška ne prepozna kao pogreška. Stoga zapravo nema razlike između posjedovanja koncepta i posjedovanja misli s propozicijskim sadržajem, budući da se ne može imati pojam mame, osim ako neko ne može vjerovati da je neko (ili nije) mama, ili da želi da mama bude prisutna, ili da se ljuti što mama ne zadovoljava neku želju. Naglašavam povezanost između pojmova i misli samo kako bih naglasio da formiranje koncepta nije putokaz između puke dispozicije, bez obzira na to koliko je složen ili naučen, i suda.

Šta mora biti dodano besmislenom zvuku, izgovorenom u trenucima prikladnim za taj isti zvuk, izgovoreni kao govor, da se ono prevede u drugo? Nije dovoljno da je besmisleni zvuk ojačan u prošlosti i sada je izgovoren zbog svojih magičnih moći; ako je to bilo dovoljno, onda bi činjenica da mačka mjauče da se nahrani brojao kao značajan govor. Šta onda? Nisam u iluziji da mogu pružiti nešto poput analize; možda nema odgovora koji ne vodi u krug, jer bi nam ne-kružni odgovor govorio o tome kako objasniti intenzionalnost u ne-ekstenzionalnim uvjetima. Ali mislim da ovdje jezik dodaje potreban (iako nedovoljan) element.

Upravo smo primijetili da ostenzija sama po sebi ne može obaviti posao, zbog pomoći koja joj je potrebna iz prethodnog razumijevanja kako jezik funkcionira. Međutim, vrijedi se osvrnuti na početnu fazu ostenzivnog učenja. Na početku, ne bi trebao biti smisao u učenikovom pitanju o ispravnosti učiteljevih ostenzija. Učenik može ili ne mora učiti kako drugi u nekoj jezičnoj zajednici govore, ali učenik to može otkriti tek kasnije. U privatnoj lekciji, značenje se daje riječima sasvim odvojeno od bilo kakve upotrebe koje te riječi mogu imati u drugim vremenima i s drugim ljudima. Ako o ostenziji mislimo samo kao o učenju o društveno održivom značenju, propuštamo bitnu lekciju, a to je da za učenika ostenzija nije učenje nečeg što već postoji. Učenik prisustvuje u nekom smislu krštenju.

Ako ignoriramo razliku između prenošenja utvrđenog značenja i stvaranja novog, razlika između učitelja i inovatora blijedi, a time i ono što razlikuje učitelja i učenika. Ako još dalje raščlanimo scenarij, možemo zamisliti neku vrstu proto-ostenzije prije nego što postoji opće razumijevanje jezika koje nam omogućuje da izvučemo više iz ostenzije nego što

se u njoj dešava. U toj elementarnoj situaciji možemo proučiti neke od nužnih uvjeta za razvoj misli i jezika. To uključuje činjenicu da svi ljudi prirodno generaliziraju na isti način. Izbjegavaju gorke okuse i glasne, iznenadne zvukove; traže slatko i tiho. Učenje zahtijeva tri generalizacije: naučeno udruživanje vatre i ozljede zahtijeva dvije, a učenje se prikazuje u sličnosti odgovora: izbjegavamo ozljedu izbjegavajući vatru. Prije nego se može učiti, moraju postojati nenaučeni načini generalizacije. Prije nego postoji jezik, moraju postojati zajednički načini generalizacije.

Dijeljenje odgovora na slične podražaje omogućuje pojavu jednog interpersonalnog elementa: stvorenja koja dijele odgovore mogu međusobno povezati odgovore s onim na šta su odgovorili. Osoba A odgovara na odgovore osobe B na situacije u kojima su A i B slični. Tako je postavljen trokut, tri kuta su A, B i objekti, događaji ili situacije na koje oni uzajamno odgovaraju. Ova razrađena, ali uobičajena, trokutasta interakcija između bića i zajedničkog okruženja ne zahtijeva misao ili jezik; javlja se s velikom učestalošću među životinjama koje ne misle niti govore. Ptice i ribice to čine kao i majmuni, slonovi i kitovi.

Što još treba da postoji za jezičnu komunikaciju i razvijenu misao? Odgovor je, mislim, dvije stvari koje ovise o tome. Osnovni trougao, i izlaz iz njega. Prvi je koncept pogrešaka, tj. uvažavanje razlike između vjerovanja i istine. Interakcije koje su u trouglu same po sebi automatski ne generiraju ovu procjenu, kao što vidimo iz primjera jednostavnih životinja, ali trougao čini prostor za pojam pogreške (a time i istine) u situacijama u kojima se korelacija reakcija koje su opetovano dijelile može vidjeti kao prekinuta od strane onih koji dijele reakcije; jedno stvorenje reagira na način koji su oba bića povezala s određenom situacijom, ali druga ne. To može jednostavno upozoriti onog ko ne reaguje na neopaženu opasnost ili priliku, ali ako se očekivana opasnost ili prilika ne materijaliziraju, postoji mjesto za pojam pogreške. Mi, koji gledamo, suditi ćemo da je prvo stvorenje pogriješilo. Sama stvorenja također su u mogućnosti doći do istog zaključka. Ako jesu, shvatili su pojam objektivne istine.

Drugim, zadnjim korakom, krećemo se u krugu, jer shvaćamo pojam istine samo kad možemo prenijeti sadržaj - propozicijski sadržaj - zajedničkog iskustva, a to zahtijeva jezik. Primitivni trougao, sastavljen od dva (i obično više od dva) stvorenja koja reagiraju u skladu s obilježjima svijeta i reakcijama drugih, tako daje okvir u kojem se mišljenje i jezik mogu razvijati. Ni mišljenje ni jezik, prema ovom objašnjenju, ne mogu doći prvi, jer svaki zahtijeva drugo. To ne predstavlja zagonetku o

prioritetima: sposobnosti da se govori, shvaća i misli razvijaju se zajedno, postupno. Svijet doživljavamo kroz jezik, to jest kroz posjedovanje jezika.⁸²

Preveo s engleskog jezika: Nijaz Ibrulj

⁸² Zahvaljujem Barryju Smithu i Ernestu Leporeu na vrlo korisnim sugestijama i ispravkama.

Pregledi knjiga/Book Reviews

Andrea Iacona (2018):

LOGICAL FORM: BETWEEN LOGIC AND NATURAL
LANGUAGE

(Springer International Publishing, 139 str.)

Ako bi neko mišljenje bilo ispravno moralo bi imati neku vrijednost, a kako bi se to pokazalo, ono je moralo biti u nekome formalnome obliku iskazano, naime unutar logičke forme. Razvoj i način gledanja na logičke forme kao načine iskazivanja istinitosti, od samih početaka pa do današnje filozofije se postepeno mijenjao, kao i način na koji su posmatrane logika i logička forma. Zašto se dešavala promjena i da li postoji jedinstven način na koji će se moći stvoriti teorija logičke forme koja će reći šta je logička forma i kakav je odnos njenih uloga? Centralna ideja ove knjige jeste upravo analiza tih teorija i određenje njihovih granica. Logička forma ne može imati jednu fiksnu jedinstvenu teoriju, već ona varira od problema do problema, i naposljetku ideja logičke forme kao jedne jedinstvene teorije mora biti napuštena. Upotreba jezika jedan je od pokazatelja problema svake teorije. Ovaj način gledanja na teorije logičke forme i uloge koje ispunjava logička forma u analizama jezika i mišljenja (a i svijeta), od velike je važnosti za analitičku struju filozofije, zbog toga što preko tih teorija vidimo odnose i granice jezika i logike.

Knjiga *Logical Form: Between Logic and Natural Language*, sastavljena je od devet poglavlja, ali ako se želi tematski podijeliti (što je možda i bitnije), knjiga ima tri dijela (po tri poglavlja posvećena svakoj temi). Unutar prvoga dijela, Andrea Iacona (u taj dio ulaze poglavlja: *The Early History of Logical Form*, *The Ideal of Logical Perfection* i *Formal Languages and Natural Languages*) izlaže kratku povijest razvoja logike od Aristotela pa do dvadesetoga stoljeća, opisujući centralna učenja o logici i na koji je način svaki period pridonio razvoju logike, logičke forme. Drugi dio knjige (naredna tri poglavlja: *Logical Form and Syntactic Structure*, *Logical Form and Truth Conditions* i *Logical Knowledge vs Knowledge of Logical form*) predstavlja centralnu ideju autora u kojoj se želi srušiti ideja toga da postoji jedinstvena teorija prema kojoj će se logička forma promatrati i da logička forma i njena uloga mogu biti ispu-

⁸³ Andrea Iacona je talijanski profesor filozofije i filozof na Univerzitetu u Torinu. Suosnivač i dopredsjednik Centra za logiku, jezik i spoznaju (LLC), na istome univerzitetu. Glavna polja njegova istraživanja su logika i filozofija jezika.

njene u zavisnosti od problema do problema. Teorijska uloga, bila ona sintaktička ili istinosno uvjetna, će nešto više reći o vezi logike i jezika. Posljednji dio (poglavlja: *Validity, Quantified Sentences, Further Issues Concerning Quantificatio*) su dodatni argumenti autora Andree Iacone kojima on želi potvrditi svoju osnovnu tezu o nemogućnosti pronalaska jednog načina teoretiziranja o logičkoj formi i da dvije glavne teorije o logičkoj formi nekad na iste probleme mogu dati jednako bitne odgovore. Primjer su iskazi sa kvantifikatorima.

U prvom dijelu knjige autor želi naglasiti svaki doprinos u razvoju logičkoga mišljenja i tretiranju logičke forme, a prvenstveno pokazati zašto se teorija logičke forme mijenjala i zašto je svaka teorija bila neuspješna. Od svojih ranih početaka logika se smatrala naukom o pravilnome mišljenju, zbog toga što je njen primarni cilj bio da dokaže istinitost tvrdnji koje moraju imati točno određenu formu, jer one nisu samo skup riječi u rečenici već imaju određenu težinu, logičku, tj. da je nešto ili istinito ili lažno. Prvi pokušaj *začetka* teorije nalazi se kod Aristotela koji pokušava pronaći principe pravilnog argumentiranja i mišljenja, te ih formalno prikazati. Usporedo sa Aristotelovom logikom nastala je i stoička logika.

Međutim, prema Iaconi (str. 5), usprkos razlikama, Aristotel i stoici su se slagali u vezi sa hipotezom da put zaključivanja može biti izložen kao argumentovana shema, naime kao silogizam sa točno određenim elementima i pravilima, prema kojima se mogu slagati validni argumenti. Međutim, mislioci iz srednjovjekovnog perioda njima pronalaze zamjerku, što se moglo vidjeti na kategoričkim tvrdnjama koje tvore subjekt i predikat, ali koje su se mogle i proširiti na nekategoričke rečenice, gdje im se dodaje kopula. Značenje rečenice bi bilo isto, bez obzira na to što je kopula u drugoj rečenici, i zbog toga logička forma određene tvrdnje nije samo oblik u kome je dana ta tvrdnja, već je ona i način parafraziranja. To je značilo da logička forma nije na površini gramatike ili blizu nje (kao što to imamo kod Aristotela) i da je potreban poseban jezik koji će prikazati logičku formu. Za svrhe logičke forme bio je potreban jedan artificijelan jezik, a prvi je bio *Leibnizov*. Glavna ideja je bila napraviti osnovne koncepte koji će se moći kombinirati u složenije koncepte, a svaki od tih koncepata će imati način na koji će se označavati (aritmetički simbol). Svaki put kada bi se radile kombinacije koncepata, dobili bi se novi koncepti sa novim znakom. Problem je bio u tome što bi bio potreban sistem znakova koji premašuje čovjekove sposobnosti. Sličnim putem ide Gottlob Frege u svome radu *Begriffsschrift* (1879). Centralna okupacija Fregea postaje logička forma (razvoj teorije o njoj). On

je pokušao da logičku formu iskaza prirodnog jezika pretvori u iskaze i prikaze u logički savršenom jeziku (artificijelnom). Jezik koji bi ovaj sistem trebao proizvesti jeste jezik čistog mišljenja sa deduktivnim aparatom koji je tu da redukcijom pokuša provjeriti validnost svakog koraka unutar mišljenja. Sintaksa i semantika ovoga jezika su imale točno određena pravila. No, ključ ovoga učenja jeste bila zamjena aristotelijanske logičke analize iskaza subjekt-predikat sa logičkom analizom funkcija-argument. Prema tome, logička forma bi bila različita od gramatike, i jedini način da se logička forma prikaže bio bi kroz specijalan jezik. Bertrand Russell prati Fregea, slažući se sa velikim dijelom njegovog rada. Ipak, oni se razilaze unutar analize posebnih vrsta iskaza, zvanih konačni opisi, koji točno opisuju stanje koje je karakteristično za objekt na koji se oni referiraju. To stanje nije odmah jasno na površini standardne gramatike.

Ono što primjećuje i ističe Andrea Iacona je da se Frege, Russell, a *utjecajem* i Wittgenstein, slažu u osnovi da je logički savršen jezik drugačiji od običnog jezika: (LP) Svaka tvrdnja ima određen istinosni uvjet koji je determiniran njegovom semantičkom strukturom i odražava se na njegovu sintaktičku strukturu (Iacona, 2018, str. 22). Sintaktička struktura ovisi o svim sintaktičkim elementima koji se koriste u kombiniranju tvrdnji (i obratno). Tri su razloga zašto se išlo ka ideji savršenog logičkog jezika, a to su: stremljenje cilju da logički jezik neće biti zahvaćen neodređenošću, da neće imati višeznačnosti i da neće biti osjetljiv na kontekst.

Dosadašnji razvoj logičke forme Andrea Iacona sintetizira u tri opće teze, koje naziva „konceptije o logičkoj formi“: 1. logička svojstva ovise o logičkoj formi; 2. logička forma možda neće biti primjetna sa površinske strukture; 3. logička forma se može izložiti u logički savršenom jeziku (Iacona, 2018, str. 24). Treća stavka biva uskoro napuštena jer je ideji logički savršenoga jezika bio potreban veliki sistem znakova koji treba da pokrije sve moguće tvrdnje o svijetu koji je i sam po sebi kompleksan. Veza logike i jezika prema svijetu bi bila nemoguća, jer logička forma postaje neovisna od jezika i zbog toga se analizira zasebno.

Iluzija nastala idejom artificijelnoga jezika uskoro se morala prebroditi okretom ka prirodnome jeziku, jer očito je bilo da jedini način da se logička forma iskaže jeste unutar jezika koji je određen lingvističkim odredbama, jer logička forma ne može postojati odvojena kao platonske ideje, i to naredne dvije struje žele istražiti. Prva se bavi karakterizacijom jezika koji će prikazati logičku formu, druga se bavi razumijevanjem pri-

rodnoga jezika (Iacona, 2018, str. 27). Primjer prve teorije je Alfred Tarski. Ono što ističe njegov sistem jeste da istina i logički značaj jezika prvoga reda moraju biti određeni uvjetom zadovoljavanja. Okret ka razumijevanju prirodnoga jezika desio se sredinom dvadesetog stoljeća sa *programom* generativne gramatike koju je predstavio Noam Chomsky, sa idejom da postoji određena univerzalna gramatika. Ovo učenje za sobom *povlači* i to da je ovaj skup pravila zapravo stvar čovjekove biološke strukture. Daljnji razvoj se desio kad se smatralo da se teorija istine Tarskog može primijeniti na prirodni jezik. U ovome pravcu ide Donald Davidson koji daje teoriju značenja kao sistema koji će moći svim ljudima omogućiti razumijevanje svih tvrdnji jednog jezika. Pošto jezik ima ograničen vokabular, ali veliki broj tvrdnji koje može proizvesti, značilo bi da značenje određene tvrdnje ovisi od dijelova iz kojih je sklopljena. Ovo je bazirano na principu kompozicijalnosti koji glasi: „Značenje složenih tvrdnji je determinirano svojom strukturom i značenjem svojih sastavnih dijelova“ (Iacona, 2018, str. 31). Najbitnije je naglasiti da je značenje određeno uvjetom istine. Dati logičku formu neke tvrdnje znači opisati semantički relevantna svojstva stavova. Razvojem ovih teorija okrenutih prirodnom jeziku, prethodno napomenutim „konceptijama logičkih formi“ (tri općenita stavka), može se dodati jedna nova koncepcija, a to je da značenje ovisi o logičkoj formi (Iacona, 2018, str. 35).

Preko teorija nastalih u drugoj polovici (sintaktičke i semantičke) dvadesetoga stoljeća, Andrea Iacona ističe dvije opće teorijske uloge koje je logička forma imala i preko kojih se pokušala objasniti logička forma. Prva, koja je nazvana „logička uloga“, bavi se formalnim objašnjenjima logičkih svojstava i relacija, kao što su validnost i kontradiktornost (nastala je utjecajem teorije generativne sintakse). Druga uloga, koja je postala zastupljena unutar analize prirodnog jezika, jeste „semantička uloga“ koja se bavi formuliranjem kompozicijske teorije značenja (teorije poput Davidsonove). Ove dvije teorije predstavljaju centar problematike koju autor želi obraditi, a zatim i rasvijetliti njihov međusobni odnos, i vidjeti mogu li dati odgovor na pitanje *Šta je logička forma?* Ako se uzme teza da teorija logičke forme može jedinstveno objasniti šta je logička forma, onda bi se zahtijevalo da ta teorija sve „konceptije logičke forme“ ispunjava (prije ovoga spominjana četiri pravila). Ne postoji teorija prema kojoj će logička forma biti ispunjena preko svih koncepcija, jer teško je postići jedinstvenu teoriju prema kojoj će se jasno vidjeti šta je logička forma i kako ona ispunjava svoje uloge. Da bi slika bila jasnija, treba vidjeti koja su rješenja bila za neku teoriju logičke forme. Prvi primjer do-

lazi iz teorija koje žele preko logičke uloge (sintakse) da daju odgovor, a drugi je da se sa uvjeta istine želi objasniti logička teorija i njene uloge (semantika). Unutar prve teorije ističe se „intrinzijalizam“ prema kojem određena intrinzična svojstva rečenica utječu na to da logička forma ispunjava logičku (istinitost) i sintaktičku ulogu (formu). Ovaj pogled nalaže da ono što određuje logičku formu jesu zapravo sintaktička svojstva rečenica, a ona određuju logička svojstva rečenice. Problem koji Andrea Iacona uočava u ovoj teoriji jeste da rečenice mogu imati svoju jedinstvenu vlastitu logičku formu, odvojenu od sadržaja kojeg žele iskazati. Relacija između sintakse koja je intrinzična i onoga šta je sadržaj rješava se time što intrinzična vrijednost zadaje odnos. Problem za analizu postaju rečenice osjetljive na kontekst i teško je objasniti logička svojstva i odnose unutar rečenica jer su pojmovi nositelji logičkih svojstava. Druga teorija koja se ističe je „eksternalizam“ prema kojem je logička forma određena „uvjetom istine“, tj. logička forma zavisi od sadržaja kojega rečenica izriče. Uvjet istine koji će se ovdje tražiti jeste da rečenice uvijek govore o nečemu. To znači da ako se određena tvrdnja napravi, ta tvrdnja samo govori o određenoj stvari kao takvoj (o njenom sadržaju). Unutar ove teorije nalazimo da uvjet istine nije odraz logičke forme (sintakse) rečenica, jer logička forma zavisi od interpretacije sadržaja na *koji* se logička forma odnosi. Ono što unutar ove teorije diktira istinitost jesu stanja stvari koja se opisuju. Autorove zamjerke ovoj teoriji su da neke rečenice, mada izgledale različite, mogu imati isti uvjet istine koji se može formalno predstaviti.

Kako svaka teorija o logičkoj formi ima svoje nedostatke, autorovo stajalište nije pesimistično nego optimistično, jer različiti problemi će tražiti različite teorije, a svaka od njih će moći pomoći u zavisnosti od problema. Centralna misao Andree Iacone jeste da će se ideja o jedinstvenoj teoriji logičke forme morati napustiti. Svaka teorija logičke forme ne može na jedinstven način opisati ono što jeste logička forma i pomoći u njenom razumijevanju. Primjer su iskazi sa kvantifikacijom. Posmatranje tih teorija kao odvojenih može imati pozitivnu stranu. Sintaktička i semantička (uvjet–istina) teorija imaju različita gledanja i na analize kada su u pitanju kvantificirane rečenice. Ne postoji jedinstven način prema kome ćemo moći odgovoriti na to šta je logička forma kvantificiranih rečenica i svaka teorija ima svoj odgovor koji je jednako validan, bez obzira na to što je različit. Čovjekov jezik je suviše kompleksan da bi trenutne teorije imale odgovor na sve probleme koji se tiču njega, ali to ne znači da treba prestati praviti teorije. Logička forma je stvarna za Andreu Ia-

conu jer je jedino ona pokazatelj validnosti, ali teorije koje pokušavaju odgovoriti na nju nisu jedinstvene, svaka od njih može dati određene odgovore koji nisu konačni.

Karlo GARDAVSKI

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

Franje Račkog 1, 71000, BiH

E-mail: karlo.gardavski@gmail.com

Holly Lewis (2016):

The Politics of Everybody: Feminism, Queer Theory
and Marxism at the Intersection

(Zed Books, London,340)

Autorica, odnosno profesorica kontinentalne filozofije, estetike i političke filozofije na teksaskom univerzitetu u San Marcosu, Holly Lawis, predstavlja jedno zanimljivo istraživanje koje se tiče feminizma i pitanja roda kroz prizmu marksističke političke ekonomije. Zapravo, *The Politics of Everybody* svojim naslovom evocira jednu politiku koja u sebi implicira sve postojeće podjele, relacije, klasifikacije između ljudi i koje obuhvataju, u kontinentalnom smislu, čitav svijet, bez izuzetka. Knjiga je sačinjena od pet dijelova. Prvi dio, odnosno uvodni, daje objašnjenje teme i terminološke odrednice, dok su ostala četiri *Terms of debate* – pitanja identiteta, definiranje kapitalističkog sistema i predstavljanje marksističkih korijena u queer političkoj misli; *Marxism and gender* – položaj žene, pitanje rada, roda, socijalna reprodukcija, sve kroz marksistički pogled; *From queer nationalism to queer Marxism* – marksistička kritika queer politike, pitanje tlačenja, pitanje klase, rase i seksualne orijentacije i uspon queer politike, homonormativnost i homonacionalizam; i posljednji dio *Conclusion* – razrješenje problema u solidarnosti.

Trenutna situacija nameće nužno sagledavanje politike na globalnom nivou jer se posljedice osjećaju globalno i zahtijevaju jednu postavku i rearanžiranje socijalnih relacija. Svaka teorijska postavka problema jeste jezička operacija i zahtijeva uspostavu jedne adekvatne terminologije kojom se, u ovom slučaju, politika određuje. U ovoj podrobnoj analizi Holly Lawis ističe termin „svi“ (everybody), koji se navodi kao odrednica kojom se objedinjuju svi ljudi, a koja u sebi sjedinjava jednu podjelu koja vlada, a to je podjela na „nas“ i „njih“. Teško je pričati o politici svih jer i sam sistem koji generiše i konstituše socijalne relacije zahtijeva individualizam, što implicira svijest o sebi i drugom ne podstičući ovo „svi“. Ova knjiga prezentira, zapravo, politiku koja ne postoji kao takva; ovako nazvana i određena sa „svi“, politički je diskutabilna zbog samog društveno-ekonomskog poretka, to jeste modernog kapitalizma koji zahtijeva individualizam.

Autorica daje opis beskrupuloznog kapitalizma koji se zamaskira kao odraz ljudskih subjektivnih potreba, dok su sve socijalne relacije

uvjetovane kapitalističkim sistemom i zadovoljenju potreba bilo koje vrste. Kada se pojavi problem, čiji je izvor u samom kapitalističkom sistemu održanja, poput ekoloških problema koji obuhvataju široke razmjere, krivica se onda odnosi na sve što postaje pitanje etike, koja je posljednje uporište za socijalne relacije. Termin „svi“ u političkom diskursu, prije svega liberalističkom, je oružje kojim se odgovornost za systemske procese prebacuje na potrošače koji nemaju na njih direktan uticaj. Jedno fašističko viđenje termina „svi“ ne dopušta odstupanje od uniformne zajednice koja ima jasno definisane granice. Svi su kao jedan, a izlaz iz ove uniformnosti nudi se u stvaranju heterogenog tržišta. Tržišni kaos je taj koji briše granice. Socijalisti imaju i liberalni stav, dok za marksiste sloboda za sve grupe zavisi od samoemancipacije jedne grupe – proletarijata, koji u neoliberalizmu djeluje kao karikatura, više kao oznake nego kao riječi koje imaju značenje. Ako se Marxova politička ekonomija pretrese, vidjet će se da su nosioci proletrske revolucije zapravo muškarci. Potlačeni radnici i najvažnija stvorenja na zemlji! Međutim, činjenica je da današnji proletarijat čine žene više nego muškarci. Ono što Lawis uviđa je da su Marxu izmakle antihegemonijske uloge koje mogu zauzimati žene, srednja klasa intelektualaca i marginalizovana skupina. Radnička klasa ne implicira muškost, to je pozicija proizvodnje vrijednosti kapitalizma koji je ništa drugo do bezlični sistem materijalnih socijalnih odnosa i isključivo zbog svoje oznake „bez lica“ ne odgovara na moralne imperitive, nego samo na ono što ometa stvaranje profita; zato je rad njegov konstrukt i njegov destruk. Liberalizam se koristi rječnikom univerzalizma koji evocira uništenje „ja“, uništenje historije i širenje kulturne dominacije. To je totalitarizam koji, iako uništava zajednice, iz njih stvara nacije kroz rat i masovnu proizvodnju. Na zapadu, posebno u Americi, progresivci i konzervativci se nalaze u kulturološkom ratu. Objе strane su suočene sa destrukcijom „sebe“. Ova zabrinutost je izražena kroz afirmaciju različitosti. Ova forma liberalizma naziva se progresivni komunitarizam čija je odlika priznavanje različitosti, koji se zalaže za pacifizam te vidi kulturnu dominaciju kao korijen otuđenja. Druga forma je konzervativni liberalizam i označen je negativnom slobodom: individualnost koja ima slobodu isključivanja, služi očuvanju sebe i jedne kulturne historije (brisanje drugog).

To su dva osnovna argumenta, priznanja za ono što nazivamo kulturološki rat. Nacionalna politička misao, bila konzervativna ili progresivna, podrazumijeva dvije klase: proizvođače i potrošače gdje su svi i jedno i drugo. Mi smo svi sastavnice jednog kapitalističkog sistema. Je-

dini način suprotstavljanja globalnom sistemu je kroz politiku koja se odnosi na globalne subjekte i tvrdi da postoji nesrazmjer među njima. Način da se suprotstavi sistemu je da se razvija solidarnost između nevidljivih i vidljivih kategorija društva. Takva solidarnost zbog svoje opširnosti je ograničena da bude fluidna. Antikapitalistička solidarnost podrazumijeva sprečavanje stvaranja viška vrijednosti u cilju socijalne promjene. Međutim, Lawis ističe da u tome nije rješenje, nego predlaže da se misli na solidarnost kao političku prednost za svakoga kroz posvećenost inkluziji!

Kada je riječ o pitanju roda, seksualna podijeljenost je barijera u razmatranju termina „svi“. Ko ne spada u jednu od dvije kategorije (M i F), onda je niko? Ali seksualna kategorizacija se mijenja sukladno vremenu i prostoru. Već u XX. stoljeću osjećaju se promjene i tijelo se shvata kao prirodna oznaka, a rod kao kulturološka. Antagonizam se javlja isključenjem onih čiji se kulturološki rod ne poklapa sa biološkim. Naučna istraživanja pokazuju da pol postoji u kontinuitetu sa znatnim brojem ljudi smještenih između dva ekstrema. Liberalna pluralistička politika riješila je ovaj problem smještajući pol i rod u jedan dijalog; oni koji to podržavaju (queer) i oni koji su protiv. Ono čime se Lawis ovdje bavi jeste kako marksistička paradigma pomiruje razumijevanje inkluzije zajedno sa rodnom i polnom drugosti. Koji su materijalni uvjeti koji oblikuju politiku pola i roda i kako se odnose na kapitalizam i antikapitalizam? Problem *The Politics of Everybody*, postavljen u dijalog, razmatra se od strane četiri grupe. U prvu grupu su svrstani marksistički teoretičari koji pokušavaju shvatiti kako se gender pitanje uklapa u marksističku shemu. Druga grupa su feministički teoretičari koji pokušavaju ubaciti marksističke analize u njihove tokove. Treća skupina jesu marksistički stručnjaci koji nisu upoznati sa politikom tri vala feminizma, queer i trans politikom. I posljednja, četvrta grupa, su queer, trans i feministički aktivisti koji nisu u potpunosti upoznati sa političkom ekonomijom. I na samom početku svoje analize Lawis definira pojmove kojima se dalje formira argumentacija i diskusija problema politike svih. Drugo poglavlje se bazira na historijskim okvirima i objašnjava historiju marksističkog feminizma, kritike i uvid u materijalne korijene queer i trans ugnjetavanja i tlačenja od strane marksističko-feminističkog stava. U trećem poglavlju objašnjava vezu između ideologije i queer teorije, pitanja trenutnih pristupa queer antikapitalizma. I posljednje poglavlje odnosi se na poduzimanje aktivnih, praktičnih mjera za sprovođenje predložene politike.

Sa marksistima i različitim pristupima trima valovima feminizma, pojam politika identiteta je sve samo ne prava politička kritika. Marksisti-

stička politička aktivnost uključuje impersonalnost, međutim većina marksističkih mislilaca ozbiljno prihvata rasprave i pitanja seksizma, homofobije, imperijalizma i time potvrđuje da pitanje identiteta postoji i da je zarobljen između oprečnih strana, što ima političke konsekvence. Nema sumnje da kapitalizam sortira ljudski materijal prema potrebama tržišta, što oštećuje pojedine grupe. Sa marksizmom politika identiteta nije moguća, ako se smatra da su komunikacija i solidarnost mogući samo sa onima koji dijele ista iskustva. Feminizam, queer i trans kritika politike identiteta se ne slažu sa marksističkim kritikama. Za queer teoriju termin politika identiteta je pogrešan jer pretpostavlja da su identiteti poželjni u smislu da se grupe određuju po specifičnim obilježjima. Zalažu se za kolektivno razumijevanje gender discipline kao baze političke kohezije. Queer teorija je antiidentitetska politika.

Osim različitih stavova po pitanju politike identiteta, to za sobom povlači različita tumačenja sistema. Feministički stav odnosi se prema sistemu kao patrijarhalnom, queer sagledava sistem kao diskurzivnu strukturu koju održavaju oni koji su na pozicijama i imaju korist od takve postavke sistema; oni naglašavaju kako sistem ideja oblikuje ljude te da se promjena nalazi u diskursu, odnosno u jeziku. I na kraju, marksističko tumačenje sistema kao materijalne organizacije. Feministički stav po pitanju seksizma, rasizma i homofobije drži da su to sistematski proizvodi nepravde koji se predstavljaju kao osobine socijalnog sistema. Povrh feminističke i queer postavke sistema, pojam „sistema“ nije do kraja rasvijetljen niti je rasvijetljena politička uloga pojedinaca koji djeluju u tom sistemu. Za marksiste sistem je spoj prava i normi, a veze su bazirane na materijalnoj osnovi. Gender relacije su generisane iz matrice materijalnih i socijalnih relacija. Bilo koji oblik reforme za marksiste ima prizvuk revolucije, odnosno revolucionarne prakse kojom se mijenja postojeće stanje. Učenje o jeziku i rasprave queer, trans i feminističkog pokreta nisu beskorisne politike identiteta, nego konkretne solidarne prakse. Ali, veza između različitih pokreta i pitanja identiteta je veoma kompleksna. Queer teorija je usredotočena na inkluziju marginalizovane tajnovite populacije.

Homoseksualnost i neusklađenost polova nisu američki i evropski izumi, istospolnost i polno neusklađeni identiteti postoje na cijelom svijetu tokom historije, počevši od Tajlanda (kathoey) preko Indije i Pakistana (hijra), Mexika (muxes) i Albanije (virgine). Queer i trans identitet odnosi se i ima uticaja u definiranju značenja žene, obično i odražava borbu oko pojedinih rodnih uloga i klasnog antagonizma. Izraz „queer“ je nastao kao otklon od bioloških odrednica homoseksualnog identiteta

„gay“ i „lesbian“. Vremenom je queer termin postao izraz kišobran pod koji se svrstavaju oni koji nisu straight. Ovo je prosto jedna jezička kategorizacija. Pitanja roda i identiteta sagledavaju se unutar kapitalizma. Kao sistem socijalnih relacija, kapitalizam je nastao od feudalizma procesom transformacije načina proizvodnje, što se odrazilo i na oblik rodnih i polnih relacija. Antagonizam se u kapitalizmu javlja između dvije slobodne jedinice na tržištu rada – one koje prodaju i one koje kupuju rad. Cilj je da se uz minimalnu nadnicu dobije više rada, minimalna nadnica koja je potrebna da se održe um i tijelo na dužnosti. Sniženje cijene rada ima efekta na produktivnost socijalnog roda (konstruisanog). Po Marxu, koji je epistemologijski realist, svijet je materija, a ne refleksija ideja; samim tim, epistemologija je utemeljena u poziciji, a ne identitetu. I u tome je bit kapitalizma, gdje rasprave o identitetu ne pronalaze adekvatnu društvenu pozadinu. Pitanja koja se provlače odnose se na relaciju subjekt (ljudi) vs. objekt (svijet). Ko i šta je nosilac promjene? Ko ili šta se mijenja? Mogu li ljudi promijeniti svijet? Da li su ljudi ti koji mijenjaju svijet ili su potrebne intencionalne akcije? Marx, kao materijalist, je smatrao da se svijet može promijeniti direktno i da se socijalne promjene dešavaju u relaciji ljudi vs. svijet; mi smo svi i subjekt i objekt, djelujući subjekt i objekt nad kojim se vrši djelovanje.

U razmatranju postavljenih pitanja Lawis predstavlja kritike marksizma, mišljenja Deride, Lyotara i *Foucaulta*. Zaključeno je da je potiskivanje marksizma i fasciniranje poststrukturalizmom proizvelo jednu čudnu svijest o polu i klasi. Cilj knjige je razviti određene politike koje se temelje na idejama Marxove političke ekonomije, a one su internacionalni i materijalni feminizam, queer i trans inkluzivne politike. Osnovna stvar je zapostavljena, a to je činjenica da kapitalizam funkcioniše po principu uvećanja viška vrijednosti. Kapitalizam je time zagospodario svijetom svojom masovnom produkcijom kulturnih dobara. Ta kulturna kapitalistička dobra su nejasna poruka jedne misteriozne snage. Način borbe protiv te, kako je navedeno, fetišizacije je prije svega upoznavanje sa načinom funkcioniranja kapitalizma. Ono što se nalazi kao konstruktivna snaga socijalne transformacije je antikapitalistička snaga sa rodnom kao svojim uporištem. Utemeljenje ovog kreativnog principa je solidarnost. Revolucija je princip koji ruši socijalne relacije, dok je solidarnost klica koja se nalazi u novim. Queer se stavlja u kontekst marksizma na način da se queer i trans politike vezuju za nove pristupe XXI. stoljeća, koji opet imaju tendenciju da gledaju na queer i trans pristup kroz ekonomsku perspektivu, jer ekonomske i socijalne relacije su ključne za ra-

zumijevanje obje strane tradicionalne podjele polova. Nisu u pitanju samo odnos radnika i kapitalista, nego odnos polova u ovom sistemu. Ovaj novi pristup jeste queer marksizam.

Važno je spomenuti i dva pojma koja Lawis navodi; homonacionalizam, pojam koji u sebi sadrži set političkih parametara, odnosno nacionalnu ideologiju koja stoji u relaciji sa određenim elementima LGBT pokreta. Drugim riječima, heteroseksualnost se posmatra kao norma. Queer teorija je nastala u dvadesetom stoljeću kao odgovor na antigender stav prema drugom valu radikalnog feminizma. Gender se nije tretirao na osnovu različitog tipa tijela, već je to bio kulturološki konstrukt, ideološka forma, potpuno neprirodan. Rješenje koje se nudi u znaku pomirenja razlika i prevazilaženja otuđenosti je solidarnost, a uslov solidarnosti je kreiranje tipa odnosa među ljudima kojim se neće izazivati osjećaj otuđenosti. Drugi pojam homonormativnost odnosi se na pritisak da se uklopi u heteroseksualno društvo, odnosno da se vlastiti ustroj uklopi kako bi bio prepoznat u heteroseksualnom svijetu. Ovaj pojam je sada rastegnut u transnormativnost koja se odnosi na pritisak nad trans skupinom ljudi da se pomiri sa tradicionalnim dvopolnim razumijevanjem roda, dok, s druge strane, homonacionalizam gleda kroz građanstvo, nacionalnost i odnosi se na modernost i položaj homoseksualnih tijela u jednoj državi i kapitalističkom sistemu.

Holly Lawis u *The Politics of Everybody* ističe tri stava prema pitanju problema svih, a to su: segregacijski nužni nacionalizam, inkluzivni *internacionalizam* i negiranje ili skepticističko gledanje na cjelinu ili značajno ustaljenu gomilu koja je zajednička radikalnim empiristima, postukturalistima i slobodno-tržišnim ideolozima. Problematika se vrti oko pitanja solidarnosti koja nije stanje koje se odnosi na učenje prihvatanja razlika, zapravo to je političko pitanje jer je budućnost svih vezana za sve. Liberalno-pluralistički model predstavlja solidarnost koja se temelji na neagresiji, odnosno u volji slušanja drugog.

Tako postavljena solidarnost odnosi se na rješenje problema „nas i njih“ kroz zajedničko strpljenje i razumijevanje. Ono što je manjkavost ovog modela je materijalna osnova, odnosno činjenica da je liberalno društvo zasnovano na stvarnoj nejednakosti nastaloj kroz nasilje. Solidarnost nije stvar pluralizma, multikulturalizma i harmonije. Solidarnost ističe antagonizam, zauzimanje strana, podrazumijeva predanost za udruživanje. Solidarnost u političkom smislu je proces koji teži da dostigne odlučnost političkog antagonizma kroz udružene snage. Ta odlučnost se odnosi na rješenje nepravde, otuđenog rada, nasilja koja se koristi da se stvore

nepravde. Lawis ističe da je cilj promjene političko izazivanje promjena socijalnih relacija koje proizvode nepravde. Rasizam, mizoginija i tradicionalna rodna podijeljenost su proizvedeni kroz ponavljanja koja se odnose na uslove i način upravljanja proizvodnjom i reprodukcije unutar kapitalizma.

Radnička klasa je pozicija u sistemu koja oblikuje ljudski um i tijelo, a samim tim i život. Tijela su materijalno oblikovana, ideologija neće biti promijenjena dok se materijalne socijalne relacije, koje podupiru ovu ideologiju, ne promijene. Inkluzivna politika terminom „svi“ potvrđuje da je ovo svi zapravo čitav svijet i da postoje strane koje se zauzimaju i da su između nas i njih raznovrsne seksualnosti, etniciteti, religije i druge podjele. Ono što je autorica željela je adekvatna postavka problema i trenutne situacije, prizivajući i historijska dešavanja koja su uslovia sadašnja, nudeći jednu verziju solidarnosti kao moguće opcije pomirenja raznovrsnosti, ali ne i kao konačnog rješenja.

Hasija Omerbegović

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

Franje Račkog 1, 71000, BiH

E-mail: hasija.omerbegovic@hotmail.com

BIOGRAPHICAL NOTES OF AUTHORS

Nijaz IBRULJ is Full Time Professor at the University of Sarajevo. He specializes in logic, analytic philosophy, methodology of sciences and social ontology. Books: *Philosophy of Logic* (1999), *The Century of Rearrangements* (2005). Articles: *Heteroglossa-moznost filozofije religije* (1991); *The Adjustment of Identity: Inquiries into Logic and Seemantics of an Uncertain World* (2012); *Bosnia Porphyriana. An Outline of Development of Logic in Bosnia and Hercegovina* (2013); *National Dogmatism or the Logic of Consotiation ?* (2013); *Phenomenology of Anomalous Causality* (2016); *Prepričanje v umno prakso, epistemsko družbenost in epistemsko kulturo* (2019)

Vedad MUHAREMOVIĆ is a docent at the Faculty of Philosophy (Department of Sociology), University of Sarajevo. He graduated in July 2006 and received a BA in philosophy and sociology. At the ceremony dedicated to the 57th anniversary of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, he was honored as the most successful student of his generation at the Department of Philosophy and Sociology and was a candidate for a Golden Badge of the Sarajevo University. He received his MA in sociology in 2010 at the Faculty of Philosophy in Sarajevo. He defended his doctoral thesis at the Faculty of Philosophy in Sarajevo in 2014. His scientific interests are in the fields of Classical and Contemporary Sociological theories, Contemporary Sociology, Social Philosophy, Theories of Nationalism, Contemporary Philosophy. He is a coordinator of ZINK, the first Bosnian scientific research incubator, member of ESA Social Theory Research Network and an executive editor of the SOPHOS journal.

Mirza MEJDANIJA graduated in romance languages and literatures at the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo. He got the Master's degree in Italian literature at the University of Macerata in Italy. He obtained a PhD degree in Literature at the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo. He works as an associated professor of Italian Literature at the Faculty of Philosophy of the University of Sarajevo. His expertise is the Italian literature of XIX, XX and XXI centuries.

Ivana SELETKOVIĆ obtained BA (2008) and MA (2011) degrees on the Comparative Literature Department, and PhD degree (2016) on the So-

ciology Department at the Faculty of Philosophy – University of Sarajevo. She publishes papers (literary critics, essays, poetry) in journals in Bosnia and Hercegovina, Republic of Croatia, and Republic of Serbia. She is interested in the fields of Sociology of Culture, Sociology of Art, Sociology of Music, Comparative Literature, and Social Phenomenology.

Nermin ĐAPO was born on January 14, 1970 in Mrkonjić Grad. He graduated at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, Department of Psychology. Since 1997 he has been employed at the Department of Psychology. The field of professional and scientific work applied statistics, intelligence, cognitive psychology, evolutionary psychology. He has published several scientific and professional articles in authorship and co-authorship in domestic and international journals. He participated in several fundamental and application research projects. He participated in domestic and international scientific and professional meetings and seminars.

Maida KOSO-DRLJEVIĆ is an Associate Professor at the Department of Psychology of the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. She teaches subjects including Introduction to Psychology, Biological Psychology, Neuropsychology, Psychophysiology of Sleep and Psychology of Art at Academies of Fine Arts and Performing Arts at the University of Sarajevo. She finished her graduate studies at Department of Psychology at the Faculty of Philosophy Sarajevo. She received her masters degree in Psychology in 2007, and in 2008. she defended her master's thesis at the Institute of Psychology in Geteborg (Sweden). She earned her Ph.D. title in Psychology at the Department of Psychology of the Faculty of Philosophy in Sarajevo in 2009. During her studies, and during her work at the Department of Psychology, she was on several occasions visiting student at the Ludwig Maximilian University in Munich and at the Institute of Psychology at the University of Geteborg. Results of her researches has been presented on more than 20 local and international congresses, including World Congress of Psychologists in Berlin and the Congress of the Neurosurgery Association in Prague. Se has published two books and several academic papers in international journals such as European Psychiatry, Journal of Clinical Medicine Research, and Review of Psychology. She was a member of organizational and program committees, and editor of several books of articles at the Congresses of Psychologists of Bosnia and Herzegovina and of Sarajevo Days of Psychology.

Denita TUCE was born in Zenica on August 13, 1983, where she graduated elementary school and General High School. At the Department of Psychology at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, she completed her graduate, postgraduate and doctoral studies. Since 2009, she has been working at the Department of Psychology at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, first as an assistant and then as a senior assistant. In January 2018, she was elected to the position of assistant professor. She teaches courses in the field of Developmental Psychology. As an author and co-author, she has published 17 scientific papers in national and international journals and conference proceedings, and 19 scientific summaries based on oral presentations. She has successfully completed eight research projects (three as research manager and five as expert associate). As a member of organization and program committee, she participated in the organization of five scientific-professional meetings. As a lecturer she was engaged in seven expert meetings.

Aida MUHELJIĆ was born in Banja Luka (Bosnia and Herzegovina) on July 2, 1988. I finished early school education in Ključ, where I grew up. I obtained a Master's Degree in Psychology at the Faculty of Philosophy in Sarajevo, where I'm currently working as a teaching assistant. Beforehand, I was working for UNDP as an Associate Witness Support Specialist at the Prosecutor's Office in the Una Sana Canton. Currently, I am a PhD student at the Department of Psychology. During college time, I conducted several researches, and directed my studies primarily toward social and educational psychology. I would like to point out a Qualitative Study of Students School Problems conducted in 2012, and a cross-sectional study about the effects of University socialization on student's socio-political attitudes which was published in European Journal of Social Psychology in 2018. Ever since I was enrolled in my studies, I was an active volunteer in different kinds of NGO's and on different projects. As a member and co-founder of "Association for Educational Psychology" (informal organization), I had the opportunity to apply my own ideas in projects such as workshops against bullying in schools "Tomorrow is in Our Hands" (September, 2010).

Tanja MANDIĆ ĐOKIĆ Master of Sociology, was born on October 1, 1980. in Banja Luka where she lives and works. She graduated from the University of Banja Luka, Faculty of Philosophy, Department of Philosophy and Sociology in 2006. She defended her master's thesis on "Social

determinants of the quality of life of women with disabilities" at the Faculty of Political Science, Department of Sociology in 2012. She is an activist for the rights of persons with disabilities, first within youth organizations and later within organizations of persons with disabilities. She participated in the creation of strategic documents and policies related to improving the social status of persons with disabilities. In her research work she is focusing the position of persons with disabilities in society and, in recent years especially, on women's issues, all with the aim of creating social action for the rights of persons with disabilities. Together with a group of activists, in 2016 she founded the Association of Women with Disabilities "Nika", of which she is currently president.

Aida BEKTAŠEVIĆ was born in Sarajevo on November 25, 1994, where she graduated elementary school and First Grammar School. She accomplished bachelor's and master's degree at the Department of Psychology at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. During her studies, she gained significant practical experience working as a volunteer in the Narko-Ne organization and at the Institute for Addiction Diseases of the Canton of Sarajevo at the Department of Addiction and Alcoholism. Her professional practice was performed in the Public Health Center of the Canton of Sarajevo. Her ambitions are directed toward clinical psychology and psychotherapy (REBT). She is fluent in English and speaks German and Spanish.

Tatjana ŽARKOVIĆ was born in Sarajevo, where she lives and works. She attended elementary and high school in Belgrade. She completed studies of philosophy and sociology at the University of Sarajevo, Faculty of Philosophy and completed master's studies at the University of Vienna. She is engaged in scientific research work since 2013 when she started working as a teaching and research assistant at the Department of Sociology at the University of Vienna, with the mentorship of Professor Christoph Reinprecht. In her research work, she focuses primarily on migration, integration, marginalized groups and gender topics. From 2018 she starts working at University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Sociology.

Lemana FILANDRA is obtained MA in Philosophy at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. Her fields of interest include philosophy of existentialism, pragmatism, phenomenology, Anglo-American

culture and literature, literary and theatre criticism, American transcendentalism, beat generation, playwriting and gender studies.

Karlo GARDAVSKI is a student of Philosophy at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. His research interests are Analytic Philosophy, Logic, Philosophy of Language, Epistemology and Philosophy of Science

Hasija OMERBEGOVIĆ received MA in Sociology at the Faculty of Philosophy, University of Sarajevo. Her research interests are in theoretical sociology and sociology of culture.

Uputstva autorima

SOPHOS je časopis mladih istraživača okupljenih u projektima Znanstvenoistraživačkog inkubatora /ZINK-a/ koji je osnovan 2. 7. 2007. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Časopis je namijenjen prepoznavanju znanstveno-istraživačkog interesa istraživača i studenata na dodiplomskom, diplomskom i doktorskom stupnju studija. Sophos je časopis prvog Znanstvenoistraživačkog inkubatora u Bosni i Hercegovini (ZINK) koji objavljuje radove istraživača (studenata, asistenata, postdiplomaca) na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku iz svih znanstvenih oblasti koje se izučavaju na univerzitetu.

Prilozi mogu biti članci (dodiplomski radovi, diplomski radovi, istraživački radovi, seminarski radovi, magistarski radovi), prijevodi i prikazi knjiga. Članci treba da sadrže najviše 15–20 strana (cca. 8000 riječi), prijevodi 15–20 strana (cca. 8000 riječi), prikazi 3–5 strana (cca. 1500–2000 riječi).

Prilozi moraju biti urađeni prema standardima indeksiranih časopisa u Evropi i svijetu. U sastavljanju članaka treba koristiti AIMRAD strukturu znanstvenog članka (Abstract, Introduction, Methods, Results and Discussion). Prilozi moraju sadržavati tematski izvod (abstract) uz koji se navode ključne riječi (key words). Tematski izvod (abstract) je sažeta forma rada (cca. 10 redova) u kojem se kratko opisuje cilj, metode i rezultati rada. Abstract i ključne riječi se pišu na maternjem jeziku, nakon čega se navode i na engleskom jeziku.

Članak treba sadržati sljedeće elemente: naslov rada, podatke o autoru i instituciji, tematski izvod (abstract) na maternjem i engleskom jeziku, ključne riječi na maternjem i engleskom jeziku, uvod (pregled dosadašnjih radova / hipoteza na istom tematskom području, materijal i metode, dokazni postupak, hipotezu rada, ciljeve, očekivane rezultate), tekst rada razdijeljen po poglavljima, zaključak i literaturu (izvore, reference, bibliografiju). Literatura mora imati navedene naslove i na engleskom jeziku.

U tekstu treba razlikovati sadržinske i bibliografske bilješke. Sadržinske bilješke detaljnije opisuju i pojašnjavaju tekst. Stavljaju se ispod crte na dnu teksta. Bibliografske bilješke odnose se na citat – odnosno na tačno određeni dio teksta iz neke druge publikacije. Stavljaju se u tekst i sadrže ime autora, godinu izdanja djela koje se citira i stranicu na kojoj se nalazi mjesto koje se citira (Frege, 1964, 88). Potpune podatke o tom izvoru ili o toj bibliografskoj jedinici navode se u popisu literature. Svi primljeni prilozi daju se na stručnu ocjenu (recenziju). Recenzenti su članovi recenzentskog odbora časopisa Sophos i čine ih uposlenici na Univerzitetu u Sarajevu koji su eksperti za određene znanstvene oblasti.

Sophos Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)

Filozofski fakultet u Sarajevu

Franje Račkog 1 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

Tel: +387 33 25 31 26

Fax: +387 33 66 78 74

Email: zink@ff.unsa.ba

URL: <http://www.ziink.wordpress.com/sophos> 270

Instructions for the Authors

SOPHOS is a journal for young researchers assembled in projects of the Scientific and Research Incubator (ZINK), founded on 2 July 2007 at the Faculty of Philosophy in Sarajevo. The intention of the journal is to recognize the scientific and research interests of researchers and students at undergraduate, postgraduate and doctoral studies. Sophos is the journal of the first Scientific and Research Incubator in Bosnia and Herzegovina (ZINK), which publishes works by researchers (students, assistants, postgraduate students) in Bosnian, Croatian and Serbian language, encompassing all fields of science practiced at the university.

Articles (final BA and MA theses, research papers, seminar papers, postgraduate theses), translations and book reviews may be contributed. Articles and translations should contain no more than 15 – 20 pages (circa 8000 words), while book reviews should not exceed 3 – 5 pages (circa 1500 – 2000 words). All contributions should be organized in accordance to the standards applied at the indexed journals in Europe and elsewhere. Articles should be written in accordance with the AIMRAD (Abstract, Introduction, Methods, Results and Discussion) structure of the scientific article.

All articles should contain an abstract followed by key words. Abstract is a summary of the article (circa 10 lines), containing a short description of the goal, methods and results of the paper. The abstract and key words are written in mother tongue and in English.

The articles should contain the following elements: title, data on the author and the institution, abstract in the author's mother tongue and in English, key words in the mother tongue and in English, introduction (an overview of the past works / hypothesis in the same thematic field, materials and methods, presentation of evidence, hypothesis of the entire work, goals, expected results), text divided into chapters, conclusion and references (sources, references, bibliography). References must be titled on English too.

The content and bibliographical notes should be clearly differentiated in the text. Content notes describe and clarify the text in greater detail. They are written under a line at the bottom of the text. Bibliographical notes refer to citations – i.e. to a precise section of the text cited from another publication. They are inserted into the text and contain the name of the author, year in which the cited work was published and the page where the cited section can be found (Frege, 1964, 88). Complete data on the source or on that particular bibliographical reference is provided in the list of sources. All submitted contributions are subject to expert assessment (review). Reviewers are members of the Sophos journal board of reviewers, consisting of Sarajevo University employees, experts in a particular field of science.

Sophos Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
 Filozofski fakultet u Sarajevu Franje Račkog 1
 71000 Sarajevo
 Bosna i Hercegovina
 Tel: +387 33 25 31 26
 Fax: +387 33 66 78 74
 Email: zink@ff.unsa.ba
 URL: <http://www.ziink.wordpress.com/sopho>